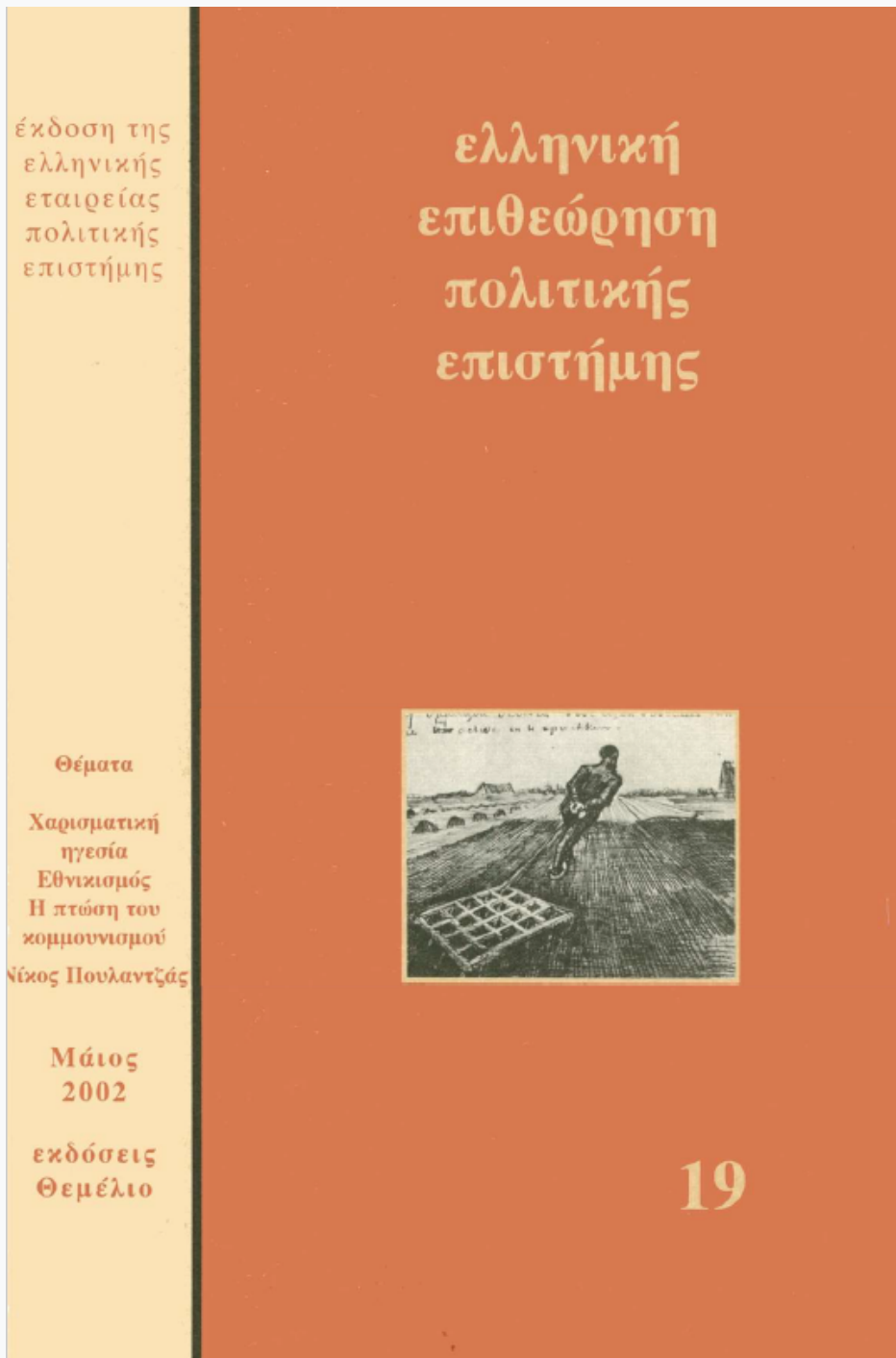

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 19, Αρ. 1 (2002)

έκδοση της
ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Θέματα

Χαρισματική
ηγεσία
Εθνικισμός
Η πτώση του
κομμουνισμού

Νίκος Πουλιαντζάς

Μάιος
2002

εκδόσεις
Θεμέλιο

19

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Διονύσης Γράβαρης (Πανεπιστήμιο Κρήτης), Νίκος Δεμερτζής (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Λίνα Λούβη (Πανεπιστήμιο Θράκης), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Συντονιστής έκδοσης Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος ~ **Υπεύθυνος βιβλιοκριτικών** Διονύσης Γράβαρης ~ **Τεχνική υπεύθυνος** Μαργλέν Λογοθέτη ~ **Οικονομική υπεύθυνος** Μαρία Σιταρά ~ **Υπεύθυνη δημοσίων σχέσεων** Βάλια Αρανίτου

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυριάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούλας, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσουκαλής, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Θόδωρος Χατζηπαντελής, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. τηλ.-Fax 3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Γραμματεία: Μαρία Σιταρά

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Χ. Ζαχαρόπουλος - Δ. Σιταράς - Σ. Ζαχαροπούλου» — Βιβλιοδεσία: «Γ. Αργυρόπουλος ΕΠΕ» — Σχεδιασμός εξωφύλλου: Μαργλέν Λογοθέτη — Πίνακας εξωφύλλου: Vincent van Gogh

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 5,87 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 11,74 Ευρώ - Εξωτερικού 29,35 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 58,69 Ευρώ - Φοιτητές 8,8 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (17,61 Ευρώ).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 19, Μάιος 2002

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Σ. Δημητρίου** Πολιτική και «σύγκρουση των πολιτισμών». *Το επιχείρημα του S. Huntington για τη μοναδικότητα του δυτικού πολιτισμού και την απίσχναση του οικουμενικού χαρακτήρα της νεωτερικότητας* 5
- Τ. Σ. Παππάς** Το τέλος του χαρισματικού; *Πολιτική κρίση, χαρισματική ηγεσία και δημοκρατία στην Ελλάδα του 20ού αιώνα* 22
- Δ. Ν. Μαμμωνάς** Ο ρόλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στα πλαίσια της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ) της Ευρωπαϊκής Ένωσης 59

ΔΟΚΙΜΙΑ

- Μ. Χατζόπουλος** Έθνος και Εθνικισμός. *Συνοπτική επισκόπηση ενός σύγχρονου επιστημονικού διαλόγου* 109

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

- Ν. Μουζέλης** Σημειώσεις για τον εκσυγχρονισμό, την παγκοσμιοποίηση και την πτώση του κομμουνισμού 131
- Β. Καπετανγιάννης** Νίκος Πουλαντζάς In Memoriam 135

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

- Ν. Δεμερτζής** Χ. Λυριντζής, *Σύγκριση και Ερμηνεία. Η πορεία και οι προοπτικές στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση* 147
- Σ. Ντάλης** E. Carr, *Η Εικοσαετής Κρίση 1919-1939. Εισαγωγή στη μελέτη των Διεθνών Σχέσεων* - Κ. Αρβανιτόπουλος - Π. Ήφαιστος, *Ευρωατλαντικές σχέσεις* 150
- Βιβλία που λάβαμε** 156
- Παρουσίαση Διδακτορικών Διατριβών** 162
- Επιστολές** Γ. Σακκάς 171
- Αναγγελίες Συνεδρίων** 173

ΠΑΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word (μέχρι την έκδοση Word 97). Η έκταση του κειμένου πρέπει να είναι τουλάχιστον 7.000 λέξεις και να μην ξεπερνά τις 12.000 λέξεις. Δεκτά γίνονται και βιβλιογραφικά δοκίμια μέχρι 8.000 λέξεις.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια μ' αυτήν της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη έως 150 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συνακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συνακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ*

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ «ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ»

ΤΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ ΤΟΥ S. HUNTINGTON ΓΙΑ ΤΗ ΜΟΝΑΔΙΚΟΤΗΤΑ
ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΠΙΣΧΝΑΝΣΗ
ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ

Το άρθρο επιχειρεί μία κριτική ανακατασκευή του επιχειρήματος του S. Huntington. Ο Huntington θεωρεί ότι ο δυτικός πολιτισμός βρίσκεται εν κινδύνω απειλούμενος από αλλότριους και εχθρικούς προς αυτόν πολιτισμούς. Στο παρόν άρθρο ασκείται κριτική στον τρόπο εννοιολογικής και μεθοδολογικής συγκρότησης αυτού του επιχειρήματος, ώστε να καταδειχθούν οι λόγοι για τους οποίους ο Huntington αντιπαραθέτει το οικουμενικό περιεχόμενο και το αξιακό σύστημα του νεωτερικού πολιτισμού προς τη μοναδικότητα του δυτικού πολιτισμού. Έτσι, οι αξίες της ανοχής και της συνύπαρξης υποκαθίστανται από την ανάγκη διαφύλαξης των αμιγών χαρακτηριστικών του δυτικού πολιτισμού, ο οποίος απειλείται από διαφορετικά πολιτισμικά υποδείγματα έναντι των οποίων οφείλει να κατισχύσει, εάν θέλει να διατηρήσει την κυριαρχία του.

1. ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ: ΟΙ ΗΓΕΜΟΝΙΚΕΣ ΑΠΟΒΛΕΨΕΙΣ ΚΑΙ Η ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΙΣΧΥΟΣ ΩΣ ΟΡΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΜΟΙΒΑΙΑ ΕΞΙΣΟΡΡΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΑΦΩΝ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ

Η θεωρητική παρέμβαση του S. Huntington ισορροπεί, κυρίως, μεταξù των αξόνων της γεωπολιτικής και της γεωστρατηγικής, ενώ, χωρίς να αποφεύγει μία αποτίμηση του δυτικού πολιτισμού, διερευνά τη σχέση του πολιτισμού με την υπάρχουσα πολιτισμική ποικιλία και τον εκδυτικισμό των πολιτισμικών παραδόσεων.¹

* Ο Στέφανος Δημητρίου είναι Επιστημονικός Συνεργάτης του Τμήματος Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Πατρών.

1. Αναφερόμαστε στο βιβλίο του S. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon and Schuster, Νέα Υόρκη 1996 [*Η Σύγκρουση*

Η βασική άποψη του Huntington έγκειται στην παραδοχή ότι οι πολιτισμικές ταυτότητες αποτελούν τους όρους συγκρότησης όλων των τύπων και των μορφών σύγκρουσης, οι οποίες διαρρηγνύουν τη συνοχή του σύγχρονου κόσμου με τα χαρακτηριστικά που αυτός προσέλαβε μετά τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου.

Το κεντρικό επιχείρημά του ερείδεται στη διαπίστωση ότι ο δυτικός πολιτισμός τελεί εν κινδύνω, ενώ το ίδιο επιχείρημα αποβλέπει στον τονισμό της μοναδικότητας αυτού του πολιτισμού. Έτσι, αναπτύσσεται ένα επιχείρημα εδραζόμενο στις εξής βασικές θέσεις, όπως τις ορίζει ο ίδιος ο Huntington:

i. Ο δυτικός πολιτισμός δεν είναι οικουμενικός αλλά μοναδικός. Ο εκσυγχρονισμός, ως έκτυπο και κυρίαρχο γνώρισμα του δυτικού πολιτισμού, δεν εγγυάται την παγκοσμιότητα, ως οικουμενικότητα αυτού του πολιτισμού.

ii. Ο εκσυγχρονισμός, ως περιεχόμενο του εκδυτικισμού, δεν οδηγεί αφεύκτως στην οικείωση του δυτικού πολιτισμού ούτε και συνελπάγεται τον εκδυτικισμό των ισχυόντων, σε μη δυτικές κοινωνίες, πολιτισμικών ιδεοτύπων.

iii. Ο συσχετισμός και η ισορροπία μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών υποδειγμάτων τροποποιείται σε βάρος του δυτικού πολιτισμικού υποδείγματος και προς όφελος αλλότριων προς αυτό το υπόδειγμα πολιτισμικών υποδειγμάτων (π.χ. ασιατικός, ισλαμικός πολιτισμός).

iv. Η διαφαινόμενη και διηνεκώς αυξανόμενη τάση προς αυτοκατάφαση των τοπικών, πολιτισμικών υποδειγμάτων δημιουργεί προϋποθέσεις για εχθροπραξίες, οι οποίες θα σημειώνονται κατ'επίκληση πολιτισμικών διαφορών, αλλά και για συμμαχίες συναπτόμενες επί τη βάσει πολιτισμικής συγγένειας.

v. Η τάση της Δύσης για παγκόσμια κυριαρχία οδηγεί στην αναπόφευκτη αντιπαράθεση με την Κίνα και το Ισλάμ που, εκτός από πολιτισμικές κοιτίδες, είναι και ισχυροί στρατιωτικοί θύλακες.

vi. Η εν κινδύνω ευρισκόμενη Δύση και το εν αμφιβόλω τιθέμε-

των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης, μτφρ.: Σ. Ριζοθανάση, Terzo Books, Αθήνα 1998], καθώς και στα άρθρα του: «The Clash of Civilizations», *Foreign Affairs*, τόμ. 72, καλοκαίρι 1993 [«Η σύγκρουση των πολιτισμών;» (μτφρ.: Κ. Γεώργιας - Δ. Καββαδία - Φ. Μ. Καραμεσίνης)] και «Η Δύση μοναδική, όχι οικουμενική», στο *Η Σύγκρουση Ανατολής-Δύσης και η πρόκληση Χάντινγκτον*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998. Στο εξής, οι παραπομπές θα αναφέρονται στις ελληνικές μεταφράσεις των έργων του Huntington.

νο πολιτισμικό της υπόδειγμα χρειάζεται να διασφαλίσουν τις προϋποθέσεις για μία πολιτισμική αυτόρχεια μέσω της κατάφασης στη μοναδικότητα του δυτικού πολιτισμού, ώστε να καθίσταται δυνατή η κυριαρχία.²

Με αυτόν τον τρόπο, το κλασικό οικουμενικό ιδεώδες του νεωτερικού πολιτισμού, το οποίο διακονούσε τις αξίες της ανοχής και της διαλογικής συνεργασίας και συνύπαρξης, θεωρείται ανεπαρκές για την αντιμετώπιση των πολεμικών κινδύνων που απειλούν τη Δύση και θα επιφέρουν συρράξεις από τις οποίες, επί μακρόν, θα κατατρώχεται ο σύγχρονος κόσμος.

Ο Huntington, προκειμένου να εδραιώσει ένα επιχείρημα για το πώς οι διεθνείς ισορροπίες και η διεθνής νομιμότητα διασαλεύονται μέσα στο πλαίσιο που ορίζεται από τις ανταγωνιζόμενες και διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις, προχωρεί στη διήθηση και τον αναπροσδιορισμό του περιεχομένου εννοιών που διαθέτουν ισχυρή πολιτική και πολιτισμική βαρύτητα. Διερευνά το πλέγμα που ορίζεται από έννοιες όπως τα έθνη και ο εθνικισμός, η διεθνής πολιτική και η πολιτική των εθνικών κρατών και οι γεωπολιτικές-γεωστρατηγικές απολήξεις τις οποίες επιφέρει η σύμφυση της πολιτικής αυτής με τον εκδυτικισμό του σύγχρονου κόσμου.

Η εννοιολογική σπονδύλωση του επιχειρηματός του έχει ως εφελθτήριο την παραδοχή ότι οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες κινδυνεύουν, απειλούμενες από τις πολιτισμικές συγκρούσεις οι οποίες αντικατέστησαν τις ιδεολογικές αντιπαράθεσεις, μετά τις αλλαγές που επέφερε η κατάρρευση του διπολισμού στο σύγχρονο κόσμο.³ Η ανωτέρω παραδοχή εμφιλοχωρεί στο επιχείρημα που συνέχει τη θεωρητική κατασκευή του Huntington ως καταλυτικός όρος για την ιδεολογική διερμηνευση των αντιπαλοτήτων οι οποίες αναπτύσσονται σε ένα περιβάλλον διεθνούς αναρχίας.

Ο ίδιος θέτει ως αναγκαία προϋπόθεση, σχετικά με την ανάλυση των ανταγωνιστικών τάσεων του διεθνούς συστήματος και της στρατηγικής συμπεριφοράς κρατών και κοινωνιών, τον φόβο των δυτικών κοινωνιών ο οποίος προκαλείται από την προβολή των απαιτήσεων για περαιτέρω διεύρυνση της ισχύος των κρατικών οντοτήτων που ανήκουν σε διαφορετικό, ως προς τη Δύση, σύστημα πολιτισμικών παραδόσεων. Οι απαιτήσεις αυτές προβάλλονται

2. S. Huntington, *Η Σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, ό.π., σ. 18-19.

3. Στο ίδιο, σ. 209.

στο όνομα ισχυρών πολιτισμικών διαφορών των οποίων η αμοιβαία εξισορρόπηση δεν θεωρείται δυνατή.⁴ Έτσι, η ανάλυσή του, διαπνεόμενη από τις αρχές του πολιτικού ρεαλισμού, εξετάζει τις δυνατότητες κυριαρχίας και επιβολής των αξιώσεων κατίσχυσης του δυτικού κόσμου σε ένα άναρχο διεθνές σύστημα. Στο πλαίσιο αυτού του συστήματος, αποτελούν αντικείμενο μιας διαρκούς διακύβευσης η κατοχύρωση της διεθνούς ειρήνης, αλλά και οι αρχές του δικαίου, της ηθικής και της νομιμότητας που οφείλουν να διέπουν τις διεθνείς σχέσεις.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Huntington αρθρώνει το επιχείρημά του επί τη βάσει τριών αξόνων:

i. Επιδαφιλεύει το αναγκαίο ιδεολογικό επίχρισμα σε μία ανάλυση η οποία αποβλέπει στη θεμελίωση και τη δικαιολόγηση μίας στρατηγικής πολιτικής προς επίρρωση της «ισχύος της Δύσης».

ii. Συγκροτεί μία θεωρία του πολιτισμού με προνεωτερικά χαρακτηριστικά, θεωρία που συνίσταται στην εννόηση του πολιτισμού ως σταθερής και αμετάβλητης ουσίας η οποία εμπεριέχει και επικαθορίζει την πολιτική, υπό το καθεστώς ενός ετερόνομου προσδιορισμού.

iii. Επιδίδεται τεχνηέντως σε μία θεωρητική αυθαιρεσία, όταν προβάλλει ως «μοναδικό και ανυπέρβλητο τον δυτικό πολιτισμό», κατά μία μόνο εκδοχή του, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Έτσι, προτάσσει μία σειρά χαρακτηριστικών τα οποία, αυθαιρέτως και χωρίς την προσήκουσα τεκμηρίωση, θέτει ως απόλυτους όρους και κριτήρια για να ορίσει τι ανήκει στον δυτικό πολιτισμό και τι είναι καθ' ολοκληρίαν αποκλεισμένο από αυτόν. Υπό την επίνευση του πολιτιστικού σχετικισμού, ο οποίος διέπει τη θεώρησή του για τον πολιτισμό, την πολιτική και την οικουμενικότητα, διαχωρίζει τον δυτικό από τον νεωτερικό πολιτισμό, με συνέπεια να υπολαμβάνει την παραδοχή πως στον δυτικό πολιτισμό ανήκει μόνο ό,τι εξυπηρετεί τις στρατηγικές επιδιώξεις της Δύσης.

Αποτελεί, λοιπόν, προϋπόθεση για την κατανόηση των αναλύσεων του Huntington –και του επιχειρήματος που προκύπτει από αυτές– το ότι ο ίδιος αποβλέπει να διαμορφώσει μία απάντηση σε ερωτήματα τα οποία αφορούν το πώς μία διεθνής πολιτική μπορεί να καταστεί επιτυχής για την ικανοποίηση των αξιώσεων που θέτει η ίδια στον εαυτό της. Ταυτοχρόνως, το ίδιο ερώτημα τίθεται

4. S. Huntington, «Η Δύση μοναδική, όχι οικουμενική», ό.π., σ. 100.

και σε σχέση με το αν μία τέτοια πολιτική μπορεί και οφείλει να ισορροπεί προς το περιεχόμενο των δικαιοπρακτικών και ορθολογικών αρχών οι οποίες προσαγορεύονται από το πνεύμα ενός διεθνούς δικαίου. Ακόμη, επικεντρώνει στο ερώτημα που αφορά το περιεχόμενο των σύγχρονων αντιπαραθέσεων οι οποίες διαταράσσουν τις ισορροπίες του διεθνούς συστήματος και αποτελούν οιονεί τους παράγοντες για την έκρηξη πολεμικών αναμετρήσεων.⁵

Υπό το βάρος αυτών των ερωτημάτων, ο Huntington επιστρατεύει τον πολιτικό ρεαλισμό και διαπιστώνει ότι η έλλειψη μίας διεθνούς κεντρικής εξουσίας επιτείνει την αναρχία του διεθνούς συστήματος, σε συνδυασμό με την εγγενή ανταγωνιστική διάθεση που φέρουν οι κρατικές οντότητες οι οποίες αποβλέπουν στη διαρκώς μεγαλύτερη διεύρυνση της ισχύος τους. Αυτή η διαρκής επιδίωξη για διεύρυνση ισχύος εκδηλώνεται σε συνδυασμό με τους εκάστοτε συσχετισμούς δυνάμεων και τις ισορροπίες που αυτοί εδραιώνουν. Ελλείπει όμως του διπολικού διεθνούς συστήματος, οι συσχετισμοί αυτοί επηρεάζονται, σε σημαντικό βαθμό, από το ειδικό πολιτισμικό βάρος που φέρουν οι ετερόδοξες πολιτισμικές παραδόσεις, έτσι ώστε να εγκαινιάζουν συμμαχίες συναπτόμενες σε αυτή τη βάση, προβάλλοντας συναφείς αποβλέψεις ισχύος ή δημιουργώντας τάσεις συσπείρωσης που υπακούουν στην ανάγκη της αμυντικής, ιδεολογικής θωράκισης συγκεκριμένων πολιτισμικών υποδειγμάτων.⁶

Ο Huntington, θεωρώντας τον «δυτικό κόσμο και πολιτισμό» ως μοναδικό, προσδίδει σ' αυτόν μία αυτονόητη υπεροχή, ώστε να τον αναβαθμίσει σε ένα υπερεθνικό κέντρο εξουσίας με ρυθμιστική λειτουργία για τη διευθέτηση των διαφορών στο διεθνές περιβάλλον. Παράλληλα, όμως, διαπιστώνει ότι αυτός ο «μοναδικός πολιτισμός της Δύσης», ο οποίος διαφοροποιείται από τον εκσυγχρονισμό και τον εκδυτικισμό κοινωνιών με διαφορετικές και, εν πολλοίς, ετερόδοξες πολιτισμικές παραδόσεις, κατατρύχεται από τον φόβο της απώλειας αυτού του ρυθμιστικού ελέγχου και της νομιμότητας που αυτός εγγυάται. Τα υποκείμενα λοιπόν των σύγχρονων

5. S. Huntington, *Η Σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, ό.π., σ. 210. Επίσης, σε σχέση με τα χαρακτηριστικά της διεθνούς έντασης βλ. Αθ. Πλατιάς, *Διεθνείς σχέσεις και στρατηγική στον Θουκυδίδη*, Εστία, Αθήνα 1999, σ. 82 και 85.

6. W. McNeil, «Η παρακμή της Δύσης», στο *Η Σύγκρουση Ανατολής-Δύσης και η πρόκληση Χάντινγκτον...*, ό.π., σ. 126.

αντιπαραθέσεων, σε διεθνές επίπεδο, δεν είναι μόνο οι διαφορετικές κρατικές οντότητες που συνασπίζονται επί τη βάση κοινών συμφερόντων και επιδιώξεων, αλλά και οι φορείς των διαφορετικών πολιτισμικών κοσμοθεωρήσεων και παραδόσεων.⁷ Επιπλέον, η μετατόπιση του άξονα, επί του οποίου κινούνται και εκτυλίσσονται οι αντιπαραθέσεις, από το επίπεδο της διαμάχης μεταξύ διαφορετικών κρατικών οντοτήτων στο επίπεδο των συγκρουόμενων πολιτισμικών παραδόσεων, άπτεται και της εξασθένησης του ρόλου των εθνικών κρατών, τουλάχιστον στην παραδοσιακή και εγνωσμένη έως τώρα μορφή τους η οποία φαίνεται να απάδει προς το πνεύμα που εγκαινιάζει η εποχή της παγκοσμιοποίησης.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Huntington δημιουργεί ένα παλίμψηστο στο οποίο οι πυλώνες που όριζαν το προηγούμενο διπολικό σύστημα αντικαθίστανται από τις πολιτισμικές συνομαδώσεις οι οποίες προκύπτουν από αντίστοιχη πολιτισμική γειτνίαση. Έτσι, οι συσχετισμοί ισχύος φαίνεται να καθορίζονται από τις μεταβολές που επιφέρει στην ισορροπία τους το γεγονός ότι η Δύση διαθέτει πολιτισμική υπεροχή και ηγεμονία, όπως και υπερεθνικές αρμοδιότητες εξουσίας, ενώ, ταυτοχρόνως, εγγίζει τα όρια της παρακμής της με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την ιδεολογική συνοχή της, την πολιτισμική της ακεραιότητα και, το κυριότερο, κατά τον Huntington, την οικονομική και πολιτική της κατίσχυση.⁸

Με βάση αυτή τη διάταξη του διεθνούς συστήματος, όπως την εξεικονίζει ο Huntington, η Δύση έχει ισχυρούς λόγους που της επιβάλλουν την ανάγκη να διακηρύσσει τη μοναδικότητά της και τη δεδομένη και αυτονόητη υπεροχή του πολιτισμού της. Ταυτοχρόνως, όμως, αντιδιαστέλλει τον εκσυγχρονισμό προς τον εκδυτικισμό, ώστε ο εκσυγχρονισμός των παραδοσιακών κοινωνιών να μη θεωρείται επαρκής για την ένταξη αυτών των κοινωνιών στο υπόδειγμα του δυτικού πολιτισμού. Αντιθέτως, ο εκδυτικισμός αποτε-

7. S. Huntington, «Η Δύση μοναδική, όχι οικουμενική», *ό.π.*, σ. 86.

8. S. Huntington, *Η Σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, *ό.π.*, σ. 210, όπου ο Huntington περιγράφει εναργώς τους άξονες στους οποίους ερεΐδονται οι στρατηγικοί στόχοι της Δύσης και οι οποίοι αποτελούν προϋποθέσεις «εκδυτικισμού» των κοινωνιών, δίνοντας έμφαση στην «προστασία της πολιτιστικής, κοινωνικής και εθνικής ακεραιότητας των δυτικών κοινωνιών με τον περιορισμό του αριθμού των μη δυτικών που εισέρχονται σε αυτές ως μετανάστες ή πρόσφυγες». Για μια εύστοχη ανάλυση, ευρισκόμενη στον αντίποδα της συγκεκριμένης ανάλυσης του Huntington, βλ. Κ. Σταμάτης, *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των κρίσεων*, Πόλις, Αθήνα 2000, σ. 72, 234-252.

λεί αυστηρό κριτήριο, κατά τον Huntington, για την πιστοποίηση και την εδραίωση της ιδιαιτερότητας του δυτικού πολιτισμού, αλλά και για την αποπομπή των αλλότριων από το σύστημα αυτού του πολιτισμού.

2. Η ΕΤΕΡΟΓΕΝΕΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ, ΕΘΝΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΦΟΒΙΚΟ ΣΥΝΔΡΟΜΟ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ

Ο Huntington κομίζει μία νέα πρόταση, ως προς την κατασφάλιση των προνομίων του δυτικού κόσμου και την επίρρωση της ηγεμονίας του, η οποία είναι συμβατή προς τη νέα διεθνή πραγματικότητα, όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά την κατάρρευση του διπολικού συστήματος και την ύπαρξη ενός υπερεθνικού κέντρου εξουσίας με παγκόσμια ισχύ.

Ωστόσο, δεν φαίνεται να ταυτίζει αυτή την παγκόσμια ισχύ με ένα χαρακτήρα παγκοσμιότητας του δυτικού πολιτισμού.⁹ Αντιθέτως, διατείνεται ότι η ευρεία εξάπλωση ενός τρόπου του ζην ο οποίος προβάλλεται, πολλές φορές, υπό τη μορφή υποδείγματος, δεν συνιστά επιβεβαίωση της οικείωσης του αληθούς περιεχομένου, του πνεύματος και της παράδοσης της Δύσης, αλλά αποτέλεσμα των τεχνικών και άλλων δυνατοτήτων που επιτρέπουν στον δυτικό πολιτισμό να προωθεί, επιτυχώς, τα εξαγώγιμα πολιτισμικά «προϊόντα» του. Γι' αυτόν τον λόγο, ο Huntington προσδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στην κατ' εξοχήν πολιτισμική κατηγορία της εθνότητας και των συναφών αντιπαραθέσεων, όπως αυτές εξεικονίζονται στα διαφορετικά πολιτισμικά συστήματα, στον βαθμό που οι εθνότητες συγκροτούνται και ως πολιτισμικά υποκείμενα. Το γεγονός αυτό αποτελεί απόρροια της στρατηγικής πρόθεσης, εκ της οποίας διαπνέεται το επιχείρημά του και η οποία αποβλέπει στην πολιτισμική περιχαράκωση της Δύσης.

Με αυτόν τον τρόπο, ο Huntington σκοπίμως υποβαθμίζει τη σημαίνουσα και βαρύνουσα σχέση του εκδυτικισμού με την εκβιομηχάνιση και την κυριαρχία της εμπορευματικής λογικής, η οποία προφανώς και δεν αποτελεί αποκλειστικό χαρακτηριστικό γνώρισμα του δυτικού κόσμου, ενώ, ταυτοχρόνως, συνδέει τον εκδυτι-

9. S. Huntington, «Η Δύση μοναδική, όχι οικουμενική», ό.π., σ. 84, και του ίδιου, *Η Σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, ό.π., σ. 224.

σμό με την επέκταση και την κυριαρχία της κατανάλωσης, για να τονίσει ότι πρόκειται για ένα επιφαινόμενο και όχι για ένα οικουμενικό γνώρισμα της κυριαρχίας του δυτικού κόσμου.¹⁰ Προκειμένου λοιπόν να αναδείξει ως μείζονες τις πολιτισμικές αντιπαραθέσεις και εντάσεις και ως ελάχιστονες τις ιδεολογικές και άλλες διαφορές, επικεντρώνει στις πολιτισμικές σταθερές των θρησκευτικών χαρακτηριστικών, των μορφών εθμικής συμπεριφοράς και των παραδόσεων που συνδιαμορφώνουν την ιστορική δυναμική των εθνοτήτων.

Τα πολιτισμικά στερεότυπα και οι συναφείς προς αυτά αξίες, παραδοσιακές ή μη, αποτελούν και τους όρους με τους οποίους ο Huntington αποτιμά τον βαθμό ανάπτυξης του εκδυτικισμού μιας κοινωνίας, εφόσον η ιδιοπροσωπία των εθνοτήτων ενθυλακώνεται στο πλέγμα των πολιτισμικών γνωρισμάτων.¹¹ Προκειμένου, όμως, να ενισχύσει το στρατηγικό του επιχείρημα για τη «μοναδικότητα του δυτικού πολιτισμού», αναδιατάσσει τα τυπικομορφικά γνωρίσματα αυτού του πολιτισμού, τα οποία εφεξής θα προβάλλει και ως κριτήρια για τον έλεγχο των πολιτισμικών συνομαδώσεων αλλά και των συνεκτικών πολιτισμικών συστημάτων και παραδόσεων.

Έτσι, ο Huntington αναφέρεται σε οκτώ βασικά γνωρίσματα του δυτικού πολιτισμού, τα οποία καθιστούν αυτόν τον πολιτισμό μοναδικό, εφόσον κάθε άλλη πολιτισμική παράδοση φαίνεται να αντιγράφει αυτά τα χαρακτηριστικά και να τα περιλαμβάνει στο τυπικό της σύστημα, χωρίς, όμως, να καθίσταται κοινωνός του ουσιωδέστερου περιεχομένου αυτών των πολιτισμικών σταθερών της Δύσης: κλασική κληρονομιά, δυτικός χριστιανισμός, ευρωπαϊκές γλώσσες, διαχωρισμός θρησκευτικής και κοσμικής εξουσίας, κράτος δικαίου, κοινωνία των πολιτών, αντιπροσωπευτικοί θεσμοί, ατομικισμός.¹²

Ωστόσο, τα ανωτέρω χαρακτηριστικά δεν συνιστούν, κατά τον Huntington, περιεχόμενα ενός καταλόγου πολιτισμικών γνωρισμά-

10. S. Huntington, «Η Δύση μοναδική, όχι οικουμενική», *ό.π.*, σ. 86.

11. S. Huntington, *Η Σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, *ό.π.*, σ. 221.

12. S. Huntington, «Η Δύση μοναδική, όχι οικουμενική», *ό.π.*, σ. 87-93, όπου ο Huntington εξηγεί «τι κάνει τη Δύση να είναι δυτική», χωρίς να εξηγήσει πώς κάθε ένα από τα χαρακτηριστικά αυτά συνδέεται, συμφυώς, με την κρίση της Δύσης. Βλ. επίσης A. Macintyre, *Whose Justice? Which Rationality?*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana 1988, σ. 326-349, όπου γίνεται λόγος για τη σχέση μεταξύ φιλελευθερισμού και παραδόσεων.

των, εφόσον, όπως και ο ίδιος διατείνεται, κάθε ένα από αυτά είναι αναγνωρίσιμο και σε άλλα πολιτισμικά συστήματα, αλλά αποτελούν ένα πλέγμα το οποίο συνέχεται ως πολιτισμικό σύνολο, έτσι ώστε ο ουσιαώδης συνδυασμός αυτών των ποιοτικών γνωρισμάτων να συστήνει τους θεμελιώδεις άξονες του δυτικού πολιτισμού αλλά και την ιδιοπρόσωπη μοναδικότητά του.¹³

Το ακανθώδες, όμως, ερώτημα, το οποίο αναφέρεται από την ανωτέρω θέση και το οποίο ο ίδιος ο Huntington φαίνεται να παραβλέπει, είναι το γιατί αυτός ο συνδυασμός των πολιτισμικών συστατικών γνωρισμάτων δεν μπορεί να κοινοποιηθεί και από άλλους πολιτισμούς, όπως και το ερώτημα για το εάν η σύγχρονη Δύση είναι όντως «δυτική» ως προς τον εαυτό της, δηλαδή, εάν έχει διαφυλάξει αυτό το πολιτισμικό πλέγμα, διατηρώντας, ταυτοχρόνως, και το οικουμενικό του περιεχόμενο.

Βεβαίως, η πραγμάτευση ενός τέτοιου προβλήματος, εκ μέρους του Huntington, θα οδηγούσε το επιχείρημά του σε παρέκκλιση από τη στρατηγική του κατεύθυνση που ερείδεται επί τη βάση τριών αξόνων, οι οποίοι, με τη σειρά τους, συγκροτούν την εννοιολογική απαρτίωση του επιχειρημάτος του.¹⁴ Δηλαδή, ο Huntington διαχωρίζει τον δυτικό από τον νεωτερικό πολιτισμό, για να αντιδιαστείλει τη μοναδικότητα αυτού του πολιτισμού από την οικουμενικότητα του νεωτερικού την οποία, προκειμένου να υπονομεύσει, αποδίδει στην κυριαρχία του καταναλωτικού-εμπορικού εκδυτικισμού. Δεν αναγνωρίζει, όμως, στον νεωτερικό πολιτισμό ουσιαώδες περιεχόμενο και εύρος, με σκοπό να διακηρύξει την αναγκαιότητα της περιχαράκωσης του δυτικού πολιτισμού από άλλους πολιτισμούς, ώστε να διαφυλαχθεί η αξία της μοναδικότητάς του χωρίς να διακυβευθεί η ισχύς της ηγεμονίας του. Αυτό το στρατηγικό επιχείρημα διατρέχει τη σύνολη προβληματική του Huntington, για να απολήξει σε συμπεράσματα και διαπιστώσεις με αξία εφαρμογής σε γεωστρατηγικό και γεωπολιτικό επίπεδο.¹⁵

Αν αναλύσουμε τη συμπερίληψη των πολιτισμικών γνωρισμάτων της Δύσης και τη συστατική για τον δυτικό πολιτισμό συσσω-

13. S. Huntington, «Η Δύση μοναδική, όχι οικουμενική», *ό.π.*, σ. 95. Μια, συναφή προς την ανάλυση του Huntington, άποψη αναπτύσσει και ο Z. Brezinski, «A Plan for Europe», *Foreign Affairs*, τόμ. 74, τχ. 1, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1995.

14. S. Huntington, «Η Δύση μοναδική, όχι οικουμενική», *ό.π.*, σ. 101.

15. S. Huntington, *Η Σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, *ό.π.*, σ. 225.

μάτωσή τους σε ένα ενιαίο πλέγμα, θα καταφανεί το γεγονός ότι, όταν ο Huntington αντιπαραβάλλει τη Δύση προς άλλους πολιτισμούς, δεν απεύχεται, απλώς, τον συγχρωτισμό με την πολιτισμική ετερότητα και τους φορείς της, σε γενικό επίπεδο, αλλά αντιστρατεύεται την τάση επιστροφής σε παραδοσιακές πολιτισμικές κοιτίδες.

Δηλαδή, η σύμφυση πολιτικής και θρησκείας στις, διαφορετικές μεταξύ τους, πολιτισμικές παραδόσεις του Ισλάμ και της Ορθοδοξίας αποτελεί έκφραση μιας αντιδυτικής πολιτισμικής συμπεριφοράς και κοσμοθεώρησης, εξαιτίας των οποίων αισθάνεται απειλούμενος ο δυτικός κόσμος. Έτσι, ο Huntington επανέρχεται στην, πολλάκις διακηρυχθείσα, μοναδικότητα του δυτικού πολιτισμού η οποία είναι και η πρώτη που απειλείται.¹⁶ Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την παράδοση του ισλαμισμού και τις θεσμικές κρυσταλλώσεις αυτής της παράδοσης σε επίπεδο κρατικής υπόστασης και οργάνωσης του ισλαμικού κόσμου, το πρόβλημα ανακύπτει από την πλημμυρή μέριμνα για τη διαφύλαξη των ατομικών δικαιωμάτων ή, ακόμη, και την πλήρη άρνησή τους. Έτσι, ο Huntington διαπιστώνει μία υποκρισία εκ μέρους του ισλαμικού κόσμου, στον βαθμό που ο κόσμος αυτός επικαλείται το δίκαιο και τις αρχές σεβασμού των δικαιωμάτων, για να κατοχυρώσει την ιδιαιτερότητα αυτής της παράδοσης, ενώ δεν διστάζει να καταστρατηγήσει τα συνεπαγόμενα από τις αρχές δικαίου, σε επίπεδο εσωτερικής λειτουργίας των κρατών αυτού του κόσμου, ιδιαίτερος όταν πλήττεται ο «ιερός νόμος» ως περιεχόμενο και συστατική αρχή του κρατικού δικαίου στην ισλαμική παράδοση.¹⁷

Η ανάλυση όμως του Huntington, ο οποίος κρίνει τις πολιτισμικές παραδόσεις και κοσμοθεωρήσεις με αποκλειστικό κριτήριο την παρέκκλισή τους από τον δυτικό πολιτισμό, παραβλέπει ουσιαστικές διαφορές μεταξύ Ορθοδοξίας και Ισλάμ. Οι διαφορές αυτές αφορούν και το θρησκευτικό φρόνημα αλλά και μία διαφορετική εννόηση της σχέσης με την πολιτική, εφόσον εκπορεύονται από μία διαφορετική, πρωταρχική σημασιολόγηση της πολιτικής και των σχέσεων θρησκείας, συντεταγμένης πολιτείας, άσκησης δικαιωμάτων και έκφρασης ελευθεριών. Σε αυτό το σημείο, συναντούμε τον τρόπο με τον οποίο συμφύρονται ο δυτικός χριστιανισμός με τον

16. S. Huntington, «Η Δύση μοναδική, όχι οικουμενική», *ό.π.*, σ. 100.

17. S. Huntington, *Η Σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, *ό.π.*, σ. 220.

ατομικισμό, δηλαδή δύο από τους κεντρικούς όρους που συνθέτουν τον πολιτισμικό ιστό του δυτικού κόσμου και τους οποίους ο Huntington, με πείσμονα διάθεση, αντιπαραβάλλει προς άλλες πολιτισμικές παραδόσεις. Δεν πρόκειται όμως μόνο για πολιτισμικές διαφορές, διότι ο Huntington δίδει έμφαση στην ιδεολογική προτεραιότητα της έννοιας του ατόμου και της κεντρικής θέσης που επέχει στη ρωμαιοκαθολική και προτεσταντική παράδοση, εφόσον στην ατομοκεντρική βάση αυτής της παράδοσης εδράζονται τα ατομικά δικαιώματα και ο πολιτικός φιλελευθερισμός ως συστατικοί όροι του εκδυτικισμού.¹⁸

Ωστόσο, φαίνεται να διαλανθάνει της προσοχής του το γεγονός ότι η αποσάρθρωση των κοινοτικών δεσμών, στους οποίους ενθρονιζόταν το πολιτισμικό σύμπαν των εθνότητων, ενέτεινε τη διαδικασία σχηματισμού των εθνικών-κρατών. Τα κράτη αυτά παγίωσαν χαρακτηριστικά με τα σαφή γνωρίσματα μιας οικουμενικής ιδεολογίας, με αναφορά σε συναφείς αξίες όπως η ατομική ελευθερία και τα δικαιώματα, η ιδέα της προόδου και ο πολιτικός φιλελευθερισμός.¹⁹

Μπορούμε, λοιπόν, να παρατηρήσουμε ότι η διαδικασία σχηματισμού των εθνικών κρατών διαπνέεται, κάποιες φορές, από το πνεύμα μίας αντινομίας. Δηλαδή, παραλλήλως προς την εξακτινώση των οικουμενικών προταγμάτων και αξιών, τα οποία θραύουν το πολιτισμικό κέλυφος της εθνότητας και της σχετικής πολιτισμικής αυτοαναφοράς, υφέρεται και μία κίνηση προς τον εθνικό και πολιτισμικό αυτοπροσδιορισμό, το περιεχόμενο των οποίων προβάλλεται συμφυές προς το περιεχόμενο δημοκρατικών και φιλελευθέρων αξιών. Ο κύριος λόγος ο οποίος δύναται να παράσχει εξήγηση γι' αυτήν την αντινομία έγκειται στη βαρύνουσα σημασία και τη θέση που επέχει η έννοια της εδαφικότητας. Δηλαδή, το εθνικό κράτος σχηματίζεται και διά της αναφοράς του στην αξία της εδαφικότητας, κατά τρόπο ο οποίος εμπνέεται από κατ' εξο-

18. S. Huntington, «Η Δύση μοναδική, όχι οικουμενική», *ό.π.*, σ. 97 και 101 και S. Huntington, *Η Σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, *ό.π.*, σ. 319.

19. Για τις εθνοτικές ομάδες, βλ. και Α. Μεταξόπουλος, «Έθνος, κράτος, εθνότητα: σχόλια σε μία δυτική μυθολογία», *Θεωρία και Κοινωνία*, Γνώση, Αθήνα, Ιανουάριος 1992, σ. 104-105· επίσης Ε. Μπαλιμπάρ - Ι. Βάλλερσταϊν, *Φιλή, Έθνος, Τάξη*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 107-131, και Π. Κονδύλης, *Από τον 20ό στον 21ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σ. 93-97.

χίν δυτικά οράματα και αξίες, όπως η φιλελεύθερη πολιτική κουλτούρα, το σύστημα δικαίου και η νομική εκφορά των αρχών του, η ρητή διατύπωση και διαφύλαξη των δικαιωμάτων.²⁰ Κατ' αυτόν τον τρόπο, το έθνος-κράτος φαίνεται να διαφέρει προς τους κοινωνικούς σχηματισμούς που εδράζονταν στις εθνότητες και οι οποίοι είχαν ως κύριους άξονες τις κατηγορίες της φυλής και της θρησκείας.

Ακολούθως, αυτή η εύθραυστη ισορροπία, μεταξύ δικαιωματοκρατικού οικουμενισμού και αναφοράς στην εδαφικότητα, από το 18ο αιώνα και εντεύθεν, συχνά επέφερε την πολιτική αξιοποίηση του πολιτισμού από τον ρομαντικό εθνικισμό. Δηλαδή, η ευρωπαϊκή παράδοση, κάθε φορά που καταγραφόταν υποχώρηση των ριζοσπαστικών αξιών τις οποίες κατέλειψε ο Διαφωτισμός, αντιμετώπιζε τις συνέπειες μιας συντηρητικής πολιτικοποίησης της παραδοσιακής κουλτούρας.²¹ Όμως, στην προβληματική του Huntington δεν υπάρχει σαφής πραγμάτευση αυτής της αντινομίας. Ως αποτέλεσμα προκύπτει η απαξίωση που ο ίδιος επιφυλάσσει σε κάθε αίτημα που αφορά την εθνική αυθυπαρξία, όπως είναι η εθνική ανεξαρτησία. Η θέση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι ελλείπουν τα κριτήρια που διαχωρίζουν ένα ριζοσπαστικό αίτημα, με δημοκρατικό περιεχόμενο, που προβάλλει την εθνική ανεξαρτησία ως δικαίωμα, από ένα αίτημα συντηρητικής αναδίπλωσης σε προϋφιστάμενα οιονεί χαρακτηριστικά εθνικής και πολιτισμικής ιδιοσυστάσιας.

Το φοβικό σύνδρομο, από το οποίο κατατρύχεται η Δύση ευρισκόμενη ενώπιον των εθνοτικών ανταγωνισμών και της αφύπνισης των θρησκευτικών αντιπαραθέσεων, δεν οφείλεται μόνο στην απειλή που συνιστά αυτή η αντιπαλότητα για τη συνοχή του δυτικού κόσμου, αλλά έγκειται και στο γεγονός ότι ο κόσμος αυτός αποστρέφεται πολλές από τις αξίες που συγκρότησαν τον πολιτισμό του.

20. Για μια προσέγγιση διαφορετική από αυτή που επιχειρούμε σε αυτό το άρθρο, ως προς το ζήτημα της θεωρίας των δικαιωμάτων και τη Δύση, βλ. Χ. Γιανναράς, *Η απανθρωπία του δικαιώματος*, Δόμος, Αθήνα 1998, σ. 162-165.

21. Κ. Παπαϊωάννου, *Φιλοσοφία και Τεχνική*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994, σ. 98. Βλ. επίσης, Κ. Τσουκαλάς, *Είδωλα Πολιτισμού-Ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σ. 63, καθώς και Κ. Σταμάτης, *Δίκαιο και δικαιοσύνη...*, ό.π., σ. 258.

3. Η ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΣΥΝΑΦΕΙΑ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ: ΕΝΑ ΕΠΙΔΙΚΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΜΕΤΑΞΥ ΗΘΙΚΗΣ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΚΡΑΤΙΚΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ

Από το επιχείρημα του Huntington δεν λείπουν οι αναφορές σε δικαιϊκές αρχές, καθώς και σε μία ιδέα της πολιτικής, όπου αυτή επιτελεί έναν καθοριστικό, ρυθμιστικό ρόλο σε παγκόσμιο επίπεδο πάντοτε κατ' επίκληση των αρχών δικαίου. Είναι, όμως, επάναγκες να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο ο Huntington συνδέει το δίκαιο και την πολιτική, προβάλλοντας μία ορισμένη εκδοχή τους η οποία θα έχει παγκόσμια ισχύ και αναφορά. Παράλληλα, ο ίδιος συνδέει την επιβολή της κυριαρχίας της συγκεκριμένης εκδοχής του δικαίου και της πολιτικής, έτσι όπως αντιλαμβάνεται τη συνάφειά τους με τη δυναμική των πολιτισμικών αντιπαραθέσεων. Απαιτείται λοιπόν η ανάλυση της εννοιολογικής απαρίθωσης των όρων, οι οποίοι συνέχουν τη θεωρητική κατασκευή επί της οποίας εδράζεται το επιχείρημα του Huntington. Ταυτοχρόνως, καθίσταται αναγκαία η μελέτη της μεθοδολογικής σπονδύλωσης και της διάταξης των αξόνων επί των οποίων εδράζονται οι θέσεις στις οποίες αυτός απολήγει.²² Με αυτόν τον τρόπο, καθίσταται δυνατή η κατανόηση των προϋποθέσεων που θέτει ο Huntington για την αρτίωση του επιχειρήματός του, ενώ, ταυτοχρόνως, είναι δυνατή και η αποσαφήνιση των λόγων που υπαγορεύουν ως αναγκαίο, για ένα τέτοιο επιχείρημα, τον διαχωρισμό του δυτικού πολιτισμού από την οικουμενικότητα η οποία υλοκαθίσταται από τις έννοιες της μοναδικότητας και της παγκόσμιας κυριαρχίας και υπεροχής.

i. Ο κριτικός έλεγχος του επιχειρήματος του Huntington προαπαιτεί την κατανόηση ενός σημαντικού παράγοντα: ότι, δηλαδή, η αναφορά στη δυναμική των πολιτισμικών αντιπαραθέσεων δεν είναι ήσσονος σημασίας και σπουδαιότητας, ούτε και μικρότερης εμβέλειας, σε σχέση με τις αναφορές προς τα ιδεώδη του οικονομικού φιλελευθερισμού τα οποία προβάλλονται ως παγκόσμια.

Σε αυτό, όμως, το σημείο εμφιλοχωρούν κάποια ερωτήματα σχετικά με την τυπολογία και το περιεχόμενο του πολιτισμικού παράγοντα ο οποίος, κατά τον Huntington, θεωρείται ως ο κατ' εξοχήν

22. S. Huntington, *Η Σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, ό.π., σ. 44-46.

παράγοντας που θα υποκινήσει συγκρούσεις και ανατροπές, ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση του διπολισμού στο διεθνές σύστημα. Δηλαδή, ποια στοιχεία, περιεχόμενα στο σύγχρονο πολιτισμικό παλίμψηστο, αποτελούν δυνητικούς παράγοντες μιας σύγκρουσης και με ποια κριτήρια τα χαρακτηριστικά αυτά των πολιτισμών λογίζονται ως πιθανά αίτια συγκρούσεων; Επίσης, ανακύπτει το ερώτημα για το πώς είναι δυνατό να καθορισθεί εάν αυτά τα χαρακτηριστικά, που πυροδοτούν συγκρούσεις, είναι πάντοτε τα ίδια ή εάν η διαμόρφωσή τους ποικίλλει αναλόγως προς τις αναδιατάξεις που επιφέρουν οι συντελούμενες, στο διεθνές σύστημα, αλλαγές.

Ο Huntington φαίνεται να παραβλέπει αυτή την προβληματική και προβάλλει ως αποκλειστικό, εξηγητικό όρο αυτών των πιθανών συγκρούσεων την αντιπαλότητα εκείνων των πολιτισμών που διαφοροποιούνται προς τον δυτικό πολιτισμό.²³ Με αυτόν τον τρόπο, όμως, το επιχείρημά του για τη σύγκρουση των πολιτισμών προσκρούει σε μία σημαντική δυσκολία, διότι το θεμελιώνει επί τη βάση του αποδεικτέου, δηλαδή αυτού που τίθεται προς απόδειξη. Δηλαδή, η παραδοχή περί ανταγωνισμού των πολιτισμικών συστημάτων δεν είναι δυνατό να αποτελεί βάση απόδειξης για το γεγονός ότι αυτός ο ανταγωνισμός θα υποκινήσει, κατ' ανάγκη, ισχυρές συγκρούσεις. Έτσι, εφόσον δεν έχει καθορίσει τα κριτήρια που μπορούν να προσδιορίσουν ποια από τα χαρακτηριστικά των πολιτισμών τους εξωθούν προς σύγκρουση, μπορεί απλώς να πιθανολογήσει ότι κάποιες από τις αιτίες των διεθνών συγκρούσεων θα είναι πολιτισμικής υφής. Ο Huntington, κατά την οργάνωση του επιχειρηματός του, διαπράττει λήψη του ζητουμένου. Δηλαδή, εκλαμβάνει ως δεδομένο, για τη θεμελίωση του επιχειρήματος, αυτό που με το ίδιο το επιχείρημά του καλείται να αποδείξει. Έτσι, είναι σαν να παρουσιάζει τα είδη του πολιτισμού ως περιέχοντα κάποια αμετάβλητα ουσιολογικά γνωρίσματα τα οποία, επειδή είναι διαφορετικά μεταξύ τους, οφείλουν, ούτως ή άλλως, να πυροδοτούν συγκρούσεις. Με αυτόν τον τρόπο, καθιστά, ταυτοχρόνως, τα διαφορετικά γνωρίσματα των πολιτισμών αίτια και αποτελέσματα των συγκρούσεων στις οποίες αναφέρεται και τις οποίες αποδίδει στους πολιτισμούς.²⁴

ii. Για να κατανοηθεί επαρκέστερα ο στρατηγικός χαρακτήρας

23. Στο ίδιο, σ. 35.

24. S. Huntington, «Η Δύση μοναδική, όχι οικουμενική», ό.π., σ. 107.

του επιχειρήματος του Huntington και οι προεκτάσεις σε επίπεδο γεωπολιτικής ανάλυσης, είναι ανάγκη να διερευνηθούν η συνάφεια μεταξύ της κεντρικής θέσης που επέχουν οι πολιτισμικές συγκρούσεις στο διεθνές περιβάλλον, σύμφωνα με την ανάλυσή του, το παγκόσμιο κράτος ως άκαμπτο ιδεώδες προτασσόμενο από την παγκοσμιοποίηση, αλλά και το εθνικό κράτος το οποίο λειτουργεί ως αντάρχειο στην ανάπτυξη της παγκόσμιας τάξης.

Αυτή η παγκόσμια τάξη η οποία, κατά τον Huntington, είναι συμφυής προς την πολιτική και στρατιωτική κυριαρχία του δυτικού κόσμου, αναπροσδιορίζει το περιεχόμενο της πολιτικής και τη σχέση της τελευταίας με τις αρχές του δικαίου. Η ύπαρξη μίας παγκόσμιας κοινωνίας προβάλλει το ιδεώδες μίας παγκόσμιας ειρήνης, εφόσον η εξασθένηση της ισχύος των εθνικών κρατών θα επιφέρει και την άμβλυνση των μεταξύ τους διαφορών.²⁵ Κατ' αυτόν τον τρόπο, η πολιτική εκπίπτει σε υποδεέστερη θέση, εφόσον υποχωρούν οι εντάσεις που την τροφοδοτούν, αλλά και επειδή η συνοχή της παγκόσμιας τάξης θα καθιστά, δια της οικονομικής και στρατιωτικής ισχύος, υπερχεράσισμες αυτές τις διαφορές. Βάσει αυτών των παραδοχών, ο Huntington θεωρεί δυνατή μία κοινή πολιτική οργάνωση αυτής της παγκόσμιας κοινωνίας στην οποία, οι μόνες κυρίαρχες διαφορές ικανές να απειλήσουν την ηγεμονεύουσα κουλτούρα και ισχύ του δυτικού κόσμου, θα είναι οι πολιτισμικές.²⁶

Το δεύτερο στοιχείο που αναπροσδιορίζει το περιεχόμενο και τη θέση της πολιτικής, υπό την προοπτική αυτού του παγκόσμιου ιδεώδους, είναι ο απόλυτος, πλήρης και καθοριστικός έλεγχος του οικονομικού στοιχείου επί του πολιτικού. Σε αυτή την περίπτωση, η ομολογία του Huntington περί του γεγονότος ότι ο δυτικός πολιτισμός είναι μοναδικός αλλά όχι οικουμενικός, παραδοχή η οποία περιέχει αποβλέψεις ισχύος και ηγεμονίας απογυμνωμένες από κάθε ειρηνιστικό και ανθρωποκεντρικό όραμα, είναι μία ομολογία η οποία παραβλέπει το γεγονός ότι ο νεωτερικός πολιτισμός δεν

25. Κ. Σταμάτης, *Δίκαιο και δικαιοσύνη...*, ό.π., σ. 69 και Π. Κονδύλης, *Από τον 20ό...*, ό.π., σ. 89.

26. S. Huntington, *Η Σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, ό.π., σ. 18· βλ., επίσης, για τη σχέση πολιτικής και φιλελευθερισμού στο Π. Σούφλας, «Πρόσωπα και πολίτες. Όψεις του φιλελευθερισμού και του κοινωνικού συμβολαίου», *Ισοπολιτεία*, I [1997], σ. 93, καθώς και Μ. Αγγελίδης, *Φιλελευθερισμός κλασικός και νέος*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1993, σ. 11-18.

προσδιορίζεται ως παγκόσμιος αλλά ως οικουμενικός υπό την έννοια ότι αυτός έθεσε και δικαιολόγησε αιτήματα και αξιακά προτάγματα με οικουμενικό εύρος και ισχύ (π.χ., η αρχή ότι όλοι οφείλουν να είναι ίσοι ενώπιον του νόμου).²⁷

Το ιδεώδες μίας παγκόσμιας κοινωνίας δεν μπορεί να εδράζεται στη βάση μίας οικονομικής επικυριαρχίας, διότι οι αδικηθέντες από τη διαδικασία της κατανομής θα έχουν πάντοτε σημαντικούς λόγους για να ξεγεύονται. Ακόμη, καθίσταται ιδιαίτερος εύθραυστο αυτό το παγκόσμιο ιδεώδες του Huntington, εφόσον δεν αναφέρεται σε μια ριζοσπαστική πολιτική υπέρβαση του εθνικού κράτους που αποτέλεσε και τον ιστορικό και πολιτικώς ορθολογικό άξονα για την έδραση της λαϊκής κυριαρχίας. Αντιθέτως, ευαγγελίζεται την υπέρβαση των εθνικών, κρατικών οντοτήτων ως εμποδίων στην παγκόσμια κυριαρχία του εμπορίου και του διεθνούς κεφαλαίου και των αξιών που αυτή εδραιώνει.

Έτσι, το ιδεώδες της «παγκόσμιας κοινωνίας» ίσταται απλώς ως μεθοδολογικό στρατήγημα που προβάλλει ένα επιχείρημα υπέρ της κυριαρχίας μίας πλανητικής εξουσίας, δεδομένου ότι, η έλλειψη ορθολογικών κριτηρίων με πολιτικό και δικαιοπρακτικό χαρακτήρα και περιεχόμενο, καθιστά το πρόβλημα της κατανομής των πόρων έτοιμο προς επίλυση επ' ωφελεία των κατόχων της παγκόσμιας οικονομικής και στρατιωτικής ισχύος.

Με αυτόν τον τρόπο, το επιχείρημα του Huntington τίθεται προ του νεωτερικού πολιτικού σχεδιάσματος και, ως προνεωτερικό επιχείρημα, επιμένει να αγνοεί το γεγονός ότι ο πολιτικός παράγοντας επιφλοχωρεί στον οικονομικό μέσω του ανοιχτού προβλήματος της κατανομής, γεγονός εκ του οποίου προεξαγγέλλονται νέες σφοδρές *πολιτικές* αντιπαραθέσεις. Κατά συνέπεια, η παγκόσμια ειρήνη μόνον ως ευχετική διατύπωση θα προσιδίαζε προς αυτό το πρότυπο μίας παγκόσμιας κοινωνικής, οικονομικής οργάνωσης η οποία, πλέον, δεν κινδυνεύει μόνο από τις πολιτισμικές συγκρούσεις.²⁸ Η έλλειψη των ορθολογικών, πολιτικών κριτηρίων που ά-

27. S. Huntington, «Η Δύση μοναδική, όχι οικουμενική», *ό.π.*, σ. 95.

28. Κ. Σταμάτης, *Δίκαιο και δικαιοσύνη...*, *ό.π.*, σ. 120 και 259. Βλ., επίσης, Σ. Μπάλιας, «Κρίση της αντιπροσώπευσης και δημοκρατία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Θεμέλιο, Απρίλιος 1997, σ. 165· Π. Σούρας, «Ο φιλελευθερισμός χωρίς τις διαστρεβλώσεις του», *Το Βήμα*, 5.12.1993 και Π. Νούτσος, «Η μονοδιάστατη σκέψη στη "μεταδιπολική εποχή"», *Φιλοσοφείον*, Αθήνα 2001, σ. 291-297.

πτονται του προβλήματος της κατανομής των πόρων μετατοπίζει το επιχείρημα του Huntington προς το επίπεδο ενός συντηρητικού επιχειρήματος. Κύριο χαρακτηριστικό ενός τέτοιου επιχειρήματος είναι ο μαρασμός της πολιτικής μέσα στο πλέγμα των ισχυρών πολιτισμικών αντιπαραθέσεων και η επίκληση αυτών των αντιπαραθέσεων για μια πιο ισχυρή περιχαράκωση του δυτικού κόσμου. Ο δυτικός κόσμος, την εκπροσώπηση του οποίου αυτοδικαίως αναλαμβάνει με το έργο του ο Huntington, προκειμένου να παράσχει ένα υπόδειγμα συνηγορίας προς δικαιολόγηση των στρατηγικών επιδιώξεων της νέας τάξης, αυταρέσκεται να καλείται μοναδικός και όχι οικουμενικός, αφού οι νεωτερικές, δικαιοπρακτικές αρχές συμφύρονται μέχρι εξαλείψεώς τους στο ενιαίο πλέγμα νομοθετικών, δικαστικών εξουσιών με παγκόσμια δικαιοδοσία και αρμοδιότητα και με δυνατότητα επιβολής διά της στρατιωτικής ισχύος.

Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις, λοιπόν, υποκαθίστανται από τις πολιτισμικές και αυτός είναι ένας μάλλον εύκολος τρόπος για να διακηρυχθεί ο κερματισμός της εθνικής κυριαρχίας, προς όφελος της παγκόσμιας τάξης και της ηγεμονίας ενός υπερεθνικού κέντρου εξουσίας, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη λαϊκή κυριαρχία, αλλά και για την πολιτική κουλτούρα της αλληλεγγύης, την ορθολογική, πολιτική αυτενέργεια και τη δυνατότητα πολιτικού και πολιτισμικού προσδιορισμού. Σ' αυτή την περίπτωση, όντως θα είναι άσκητη η σύμφυση δικαίου και πολιτικής, αφού η «νομιμότητα» της άσκησης πολιτικής και στρατιωτικής βίας δεν θα είναι, απλώς, το άλφα και το ωμέγα της παγκόσμιας τάξης, αλλά θα αποτελεί ολόκληρο το αλφάβητο του σύγχρονου, παγκοσμιοποιημένου, πλέον, πειθαναγκασμού.

ΤΑΚΗΣ Σ. ΠΑΠΠΑΣ*

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΟΥ; ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ, ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΗ ΗΓΕΣΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ**

Ο ελληνικός 20ός αιώνας έχει να επιδείξει μακρά σειρά χαρισματικών ηγετών. Το άρθρο αναλύει έξι χαρακτηριστικές εμφανίσεις του φαινομένου και προτείνει δύο θεωρητικά υποδείγματα ερμηνείας του με συγκριτικό ενδιαφέρον. Στο πρώτο υπόδειγμα, η κρίση προϋπάρχει του χαρισματικού. Πρόκειται για πραγματικές εθνικές κρίσεις μετά την εκδήλωση των οποίων το επαπειλούμενο έθνος προσκαλεί στην εξουσία τον θεωρούμενο ως χαρισματικό, στον οποίο αναθέτει την επίλυση της κρίσης. Στο δεύτερο υπόδειγμα, το οποίο απαντά σε πολιτικά καθεστώτα με ασθενή θεσμοθέτηση, ο χαρισματικός προϋπάρχει της κρίσης. Ηγέτες με χαρισματικές ιδιότητες, επιτυγχάνοντας να παρουσιάσουν την πολιτική πραγματικότητα ως ευρισκόμενη σε πραγματική κρίση, αναδεικνύονται σε εντολοδόχους ευρέων μαζών με σκοπό να «σώσουν» τη δημοκρατία. Αυτό συχνά καταλήγει σε πραγματική εθνική κρίση. Η πρόσφατη έκλειψη χαρισματικών ηγετών στην Ελλάδα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στην έλλειψη συνθηκών κρίσης –είτε πραγματικής είτε κατασκευασμένης.

Finis Graeciae...

(Π. Δέλτα, την ημέρα θανάτου του Βενιζέλου).

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ακόμη και η πιο βιαστική και πρόχειρη επισκόπηση της ελληνικής πολιτικής ιστορίας κατά τον 20ό αιώνα αρκεί για να καταδείξει

* Ο Τ. Σ. Παππάς είναι Λέκτορας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ.

** Οι Ζ. Ασημακοπούλου, Κ. Γαγανάκης, R. Gandolfo, Σ. Καλύβας, Σ. Μαρκέτος, Γ. Μολύβας, Π. Παπαηλία, Γ. Πάσχος, Σ. Σεφεριάδης και Δ. Σωτηρόπουλος προσέφεραν χρήσιμα σχόλια, ιδέες και παρατηρήσεις στα διάφορα στάδια συγγραφής του άρθρου, για τα οποία τους ευχαριστώ.

την καταλυτική παρουσία χαρισματικών ηγετών σε ολόκληρη σχεδόν την πορεία της. Οι Ελευθέριος Βενιζέλος, Κωνσταντίνος Καραμανλής, Γεώργιος και Ανδρέας Παπανδρέου, αλλά επίσης –σε κάπως μικρότερη κλίμακα και πάντως επωφελούμενοι από τις στρατιωτικές τους επιτυχίες– οι βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄, Νικόλαος Πλαστήρας και Αλέξανδρος Παπάγος, υπήρξαν πολιτικοί ηγέτες με αξιόλογες χαρισματικές ιδιότητες. Συνήθως, μάλιστα, οι χαρισματικοί ηγέτες εμφανίστηκαν και έδρασαν ως αντιθετικά ζεύγη (Βενιζέλος/Κωνσταντίνος Α΄, Πλαστήρας/Παπάγος, Καραμανλής/Γ. Παπανδρέου, Καραμανλής/Α. Παπανδρέου). Στηριζόμενοι στην προσωπική και σχεδόν απόλυτη αφοσίωση των οπαδών τους, όλοι οι παραπάνω ηγέτες ανέλαβαν στην εποχή τους πρωτοβουλίες με τις οποίες διαμόρφωσαν την πολιτική ιστορία και μεταμόρφωσαν την πολιτική κουλτούρα της χώρας. Δεν είναι, λοιπόν, παράδοξο ότι η έντονη και σχεδόν αδιάλειπτη παρουσία του χαρισματικού στην πολιτική σκηνή του τελευταίου αιώνα έχει αποτελέσει έναν από τους κυριότερους άξονες ερμηνείας των πολιτικών πραγμάτων στη χώρα μας (Μανρωγορδатов, 1983α· Clogg, 1993, σ. xi· Κατσούλης, 1996· Pappas, 1999).¹

Στα τελευταία όμως χρόνια, φαίνεται ότι η μακριά αλυσίδα χαρισματικών ηγετών έχει πια σπάσει. Για πρώτη και μοναδική φορά μετά το 1910, οι εθνικές εκλογές του Σεπτεμβρίου 1996 διέκοψαν μια σειρά εκλογικών αναμετρήσεων από τις οποίες σχεδόν ουδέποτε απουσίασαν οι χαρισματικοί ηγέτες.² Το ίδιο φαινόμενο επαναλήφθηκε στις τελευταίες εκλογές του Απριλίου 2000, πράγμα που φαίνεται να εγκαινιάζει μια νέα περίοδο πολιτικής ανάπτυξης και

1. Μια πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση περί της μη εμφάνισης χαρισματικής ηγεσίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα περιέχεται στη μελέτη του Κόκκινου για το έργο και τη σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1996, σ. 212-218).

2. Μόνο στην κρίσιμη δεκαετία του 1940 απουσιάζουν από την πολιτική σκηνή χαρισματικοί ηγέτες εθνικού βεληνεκούς. Το αναμφισβήτητο χάρισμα του Νίκου Ζαχαριάδη παρέμεινε περιορισμένο και, λόγω της αποχής του ΚΚΕ το 1946, ακιμαστό σε εκλογικό αγώνα. Έχει έτσι ενδιαφέρον να αναρωτηθεί κανείς για το ποια θα μπορούσε να είναι η πορεία της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας εάν είχε εμφανισθεί εθνικός χαρισματικός ηγέτης, ειδικά κατά την περίοδο που μεσολάβησε ανάμεσα στην Απελευθέρωση και τα γεγονότα που ακολούθησαν τη συνθήκη της Βάρκιζας και οδήγησαν στον τρίτο γύρο του Εμφυλίου. Τέτοιου είδους εικασίες είναι βέβαια αντίθετες στα πραγματικά γεγονότα (counterfactuals), ωστόσο, για εκείνη την εποχή, η εμφάνιση ενός γενικά αποδεκτού χαρισματικού ηγέτη σαφώς αποτελούσε «αντικειμενική πιθανότητα» (Weber, 1949, αλλά βλ. και Elster, 1978, σ. 180).

συμπεριφοράς, διαφορετικής από εκείνη που κυριάρχησε κατά τον εικοστό αιώνα. Ποιοι ήσαν οι λόγοι της έντονης και συνεχούς παρουσίας του χαρισματικού στον προηγούμενο αιώνα; Πως εξηγείται η πρόσφατη έκλειψή του; Τέλος, είναι η έκλειψη του χαρισματικού προσωρινή ή, μήπως, πρόκειται για μονιμότερο φαινόμενο;

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να απαντήσει στα παραπάνω ερωτήματα, κυρίως διερευνώντας τις συνθήκες εμφάνισης του χαρισματικού στο παρελθόν. Θεμελιώδης υπόθεση εργασίας είναι ότι η παρουσία του χαρισματικού σε κοινοβουλευτικό πολίτευμα συνδυάζεται με ασυνήθιστα μεγάλες πολιτικές κρίσεις.³ Οι κρίσεις αυτές είτε είναι *πραγματικές* (σε άλλη ορολογία, «δομικές») είτε είναι *κατασκευασμένες* (συνεπώς, μη αναπόφευκτες). Σε περιπτώσεις πραγματικής κρίσης, ο χαρισματικός ηγέτης εμφανίζεται μετά την εκδήλωσή της και κατόπιν προσκλήσεως των ευρισκόμενων σε κρίση πληθυσμών, με σκοπό την επίλυση της κρίσης και τη «σωτηρία» αυτών των πληθυσμών. Αντίθετα, οι κατασκευασμένες κρίσεις αποτελούν σε μεγάλο βαθμό σκόπιμες επινοήσεις ηγετών που, με αυτόν ακριβώς τον τρόπο, επιδιώκουν να καταλάβουν την εξουσία επιβεβαιώνοντας ταυτόχρονα τη χαρισματική τους ποιότητα. Στο πρώτο υπόδειγμα, ο χαρισματικός εμφανίζεται ως *παράκλητος του έθνους* για να το σώσει από πραγματική κρίση η οποία, συνήθως, συνίσταται σε πολεμική απειλή κατά της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας ή πολιτειακή μεταβολή και εγκαθίδρυση δημοκρατικού πολιτεύματος. Στο υπόδειγμα της κατασκευασμένης κρίσης, ο χαρισματικός κατορθώνει να παρουσιαστεί ως *αντίκλητος του λαού* αλλά, με αυτόν τον τρόπο, ορισμένες φορές συμβάλλει στη δημιουργία πραγματικής κρίσης. Όπως θα δούμε παρακάτω, αυτό συμβαίνει συχνότερα σε περιβάλλον δημοκρατικού πολιτεύματος το οποίο, όμως, παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα λειτουργίας, είτε λόγω ασθενούς πολιτικής θεσμοποίησης, είτε επειδή διαθέτει χαμηλό βαθμό κοινωνικής νομιμοποίησης.

Στο αμέσως επόμενο μέρος του άρθρου, αναπτύσσω μια θεωρητική συζήτηση για τις παραπάνω μορφές ανάδειξης και λειτουργίας του χαρισματικού. Στη συνέχεια, εξετάζω έξι περιπτώσεις χα-

3. Στη διεθνή βιβλιογραφία περί χαρισματικού, η έμφαση βρίσκεται περισσότερο στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των χαρισματικών ηγετών και πολύ λιγότερο στις ειδικές ιστορικές συνθήκες που επιτρέπουν την ανάδειξη τέτοιων ηγετών ή στη φύση των ιδίων των κοινωνιών που τους αναδεικνύουν (πρβλ. Madsen - Snow, 1991, σ. 1).

ρισματικής παρουσίας στην πολιτική συγκυρία του 20ού αιώνα από τις οποίες, οι τρεις πρώτες αναφέρονται στην αντιμετώπιση πραγματικών εθνικών κρίσεων, ενώ οι υπόλοιπες σε κυρίως κατασκευασμένες κρίσεις. Τέλος, στο επιλογικό μέρος του άρθρου, θα υποστηρίξω ότι, σήμερα, οι συνθήκες δημιουργίας κρίσης, είτε πραγματικής είτε κατασκευασμένης, έχουν περιοριστεί σε μεγάλο βαθμό, πράγμα που επίσης οδηγεί στην προσωρινή παρακμή του χαρισματικού. Ωστόσο, στον βαθμό που η χαρισματική ηγεσία παραμένει συνάρτηση κρίσεων, θα ήταν λάθος να θεωρηθεί ότι έχει εκλείψει οριστικά.

2. ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΟΥ: ΤΑ ΔΥΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΑ

I

Σύμφωνα με τον Max Weber, η εμφάνιση του χαρισματικού προϋποθέτει την εκδήλωση κρίσης: «Η χαρισματική ηγεσία [...] πάντοτε παρουσιάζεται σε έκτακτες, ειδικά πολιτικές ή οικονομικές περιστάσεις, σε ασυνήθιστες ψυχικές, ιδιαίτερα θρησκευτικές καταστάσεις, ή όταν τα παραπάνω συνυπάρχουν» (Weber, 1978, τόμ. 2, σ. 1121).⁴ «Η χαρισματική ηγεσία [...] είναι προϊόν κρίσης και ενθουσιασμού», συνοψίζει ο Reinhard Bendix (1977, σ. 311) – ο αυθεντικότερος ίσως ερμηνευτής του Weber. Σε στιγμές έντονης συλλογικής υπερδιέγερσης, μεγάλα πλήθη ανθρώπων εναποθέτουν τις ελπίδες τους στον ηγέτη που θεωρούν χαρισματικό «εξαιτίας της αποστολής που πιστεύουν ότι αυτός ενσαρκώνει» (Weber, 1978, τόμ. 2, σ. 1117). Από τη δική του μεριά, ο κάτοχος του χαρίσματος καταπιάνεται με την ανατεθειμένη αποστολή, απαιτώντας την υπακοή και την τυφλή πίστη του πλήθους, τουλάχιστο μέχρι την οριστική επίλυση της κρίσης (Gerth - Mills, 1971, σ. 246· Hook, 1943, σ. 12). Μόνον τότε, μετά δηλαδή την άρση της απειλής και την επάνοδο του πληθυσμού σε ασφάλεια, αποδεικνύεται εμπράκτως η χαρισματική ιδιότητα του ηγέτη.

4. Πρέπει να σημειωθεί ότι η ορισμένη τελεολογία της βεμπεριανής πρότασης αναφέρεται στην κρίση ως *αναγκαία αλλά όχι και επαρκή συνθήκη* για την ανάδειξη χαρισματικής ηγεσίας. Με άλλα λόγια, το χάρισμα προϋποθέτει κρίση αλλά η κρίση δεν οδηγεί αναγκαστικά στο χαρισματικό (όπως άλλωστε δείχνει η σημείωση 2, παραπάνω).

Ωστόσο, εκτός από την παραπάνω γενική και, πάντως, ενδεικτική απαρίθμηση κρίσεων από τον Weber, η κλασική θεωρία παραμένει ασαφής ως προς το είδος της κρίσης που ενδέχεται να οδηγήσει σε εμφάνιση χαρισματικής ηγεσίας (Tucker, 1968· Burke, 1992, σ. 89). Δεδομένου λοιπόν ότι η ύπαρξη πραγματικής κρίσης αποτελεί προϋπόθεση για την ανάδειξη του χαρισματικού, χρειάζεται να εντοπίσουμε το είδος, καθώς και τα συστατικά στοιχεία εκείνων των κρίσεων οι οποίες, με μεγάλη πιθανότητα, είναι δυνατόν να προκαλέσουν την ανάδειξη του χαρισματικού.⁵ Τέτοιες κρίσεις είναι απαραίτητο να συγκεντρώνουν τα εξής τρία στοιχεία: εθνική εμβέλεια, συγκεκριμένη απειλή και αμεσότητα του κινδύνου. Πιο συγκεκριμένα, ο χαρακτήρας πραγματικών κρίσεων είναι:

1. *Εθνικός*, δηλαδή η κρίση επηρεάζει ολόκληρο το έθνος και όχι μόνο συγκεκριμένα άτομα ή ορισμένα τμήματα του λαού. Συνεπώς, δεν ανήκουν εδώ, για παράδειγμα, οι κρίσεις προσωπικότητας (Freud, 1957· Erikson, 1958), η ανεργία, όταν αυτή μαστίζει ορισμένες μόνο ομάδες πληθυσμού (π.χ., τη νεολαία ή τους κατοίκους της ορεινής χώρας), το τυχόν δημοκρατικό έλλειμμα που οδηγεί σε αποκλεισμό ορισμένων ατόμων ή ομάδων από την πολιτική διαδικασία, η επί μεγάλο χρονικό διάστημα παραμονή ενός «κόμματος εξουσίας» στην αντιπολίτευση, η αναγραφή ή όχι του θρησκέυματος στις ταυτότητες.

2. *Συγκεκριμένος*, δηλαδή η κρίση ενέχει τον αδιαμφισβήτητο κίνδυνο εθνικής καταστροφής. Δεν είναι τέτοιες, για παράδειγμα, η κρίση του καπιταλισμού την οποία, σύμφωνα με τον κλασικό μαρξισμό, απειλεί να προκαλέσει η συσσώρευση κεφαλαίου, η κρίση εξουσίας γενικά, η κρίση νομιμότητας που οφείλεται σε «διαταράξεις της συστημικής ολοκλήρωσης» (Habermas, 1973, σ. 2), η γενικευμένη κοινωνική ανομία (Durkheim, 1964· Smelser, 1963), η έστω παρατεταμένη, χαλάρωση των δημοκρατικών θεσμών.

3. *Αμεσος*, που σημαίνει ότι ο κίνδυνος είναι ορατός, επικείμενος και αναπόφευκτος. Δεν αποτελούν τέτοιου είδους κινδύνους, για παράδειγμα, η καταστροφή του περιβάλλοντος, η εξαφάνιση

5. Πρβλ. Zimmermann (1984, σ. 325), ο οποίος ορίζει ως «κρίση» μόνο την κρίση του γενικότερου πολιτικού συστήματος η οποία είναι διαφορετική από «τις απλές κυβερνητικές κρίσεις, τις υπουργικές κρίσεις ή τις κρίσεις συνασπισμών κομμάτων. Οι πολιτικές κρίσεις [...] συνήθως οδηγούν σε σημαντικές αλλαγές ολόκληρου του πολιτικού παιχνιδιού και όχι σε απλή ανανέωση πολιτικού προσωπικού».

του γαλλικού έθνους εξαιτίας παρατεταμένης υπογεννητικότητας, η αργή εξάπλωση του θρησκευτικού φονταμενταλισμού στην Ευρώπη, το λεγόμενο «τέλος των ιδεολογιών» ή, για να δανειστώ πάλι από τον μαρξισμό, η εγκαθίδρυση δικτατορίας του προλεταριάτου στις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες.

Πότε λοιπόν υπάρχει πραγματική κρίση; Όπως υποδεικνύει η εμπειρική εξέταση του χαρισματικού φαινομένου στην Ελλάδα, κρίση που να είναι άμεση, συγκεκριμένη και εθνικού χαρακτήρα είναι δυνατόν να υπάρξει κυρίως σε περιπτώσεις πολέμου ή βίαιης πολιτειακής μεταβολής (και, φυσικά, σε συνδυασμό των δύο).⁶ Σε τέτοιες περιπτώσεις, η πράξη πρόσκλησης προς τον χαρισματικό ηγέτη πραγματοποιείται σε πλήρες θεσμικό κενό ή, τουλάχιστον, σε περιβάλλον ταχύτατων και αβέβαιων θεσμικών αλλαγών. Τότε, στη μεν περίπτωση πολεμικής απειλής, ο χαρισματικός ηγέτης αναλαμβάνει ως αποστολή τη σωτηρία του απειλούμενου έθνους, πράγμα που περιλαμβάνει την προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας ή, ακόμη, και την επέκταση των συνόρων της χώρας, στη δε περίπτωση πολιτειακής κρίσης, ο χαρισματικός καλείται να εγκαθιδρύσει νέο δημοκρατικό πολίτευμα καθώς και να εγγυηθεί τη μελλοντική λειτουργία του.

II

Έως εδώ, αξιοποιώντας αλλά και επεκτείνοντας το βεμπεριανό υπόδειγμα, έχουμε εστιάσει την προσοχή μας στην ανάδειξη χαρισματικών ηγετών ως *αποτέλεσμα* πραγματικών κρίσεων που προκαλούνται εξαιτίας συγκεκριμένου κινδύνου, ο οποίος απειλεί ολόκληρο το έθνος και προσδίδει στην κρίση χαρακτήρα έκτακτης ανάγκης. Μετά την εκδήλωση της κρίσης, ο απειλούμενος από αυτή πληθυσμός (συνήθως ολόκληρα έθνη, απευθείας ή διά των αντιπροσώπων τους) προσκαλεί τον κάτοχο του χαρίσματος να αναλάβει την ηγεσία και να επιλύσει την κρίση. Ωστόσο, όπως πολλά άλλα από τα φαινόμενα που εξετάζουν οι κοινωνικές και πολιτι-

6. Μία τρίτη περίπτωση, δίχως πρόσφατο ιστορικό προηγούμενο αλλά και δίχως να αποκλείεται στο μέλλον, αποτελεί η κρίση που ακολουθεί ήττες σε ζητήματα που θεωρούνται «εθνικές υποθέσεις». Τέτοια κρίση θα μπορούσε να προέλθει, ας πούμε, από την *de jure* διχοτόμηση της Κύπρου, τον αποκλεισμό της χώρας από τα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή την αφαίρεση από την Αθήνα της οργάνωσης των προσεχών Ολυμπιακών Αγώνων.

κές επιστήμες, η «κρίση», εκτός από την αντικειμενική της διάσταση, επίσης ορίζεται με υποκειμενικούς και, ενίοτε, πλασματικούς όρους. Συνεπώς, αποσυνδέοντας τώρα τις αιτίες ανάδειξης του χαρισματικού από το κλασικό βεμπεριανό υπόδειγμα, χρειάζεται να εξετάσουμε την εμφάνιση τέτοιων ηγετών *ακόμη και όταν λείπουν οι προϋποθέσεις πραγματικής εθνικής κρίσης*, δηλαδή σε περιόδους ειρήνης, πολιτειακής σταθερότητας και σχετικής οικονομικής ανάπτυξης. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η εμφάνιση του χαρισματικού, όχι μόνο δεν παρουσιάζεται ως άμεσο αποτέλεσμα προϋπάρχουσας αντικειμενικής κρίσης, αλλά συχνά επενεργεί ως γενεσιουργός αιτία νέας (Gramsci, 1971, σ. 210).

Η «κατασκευή» κρίσης επιτυγχάνεται μέσω των συμβολικών αναπαράστάσεων της πραγματικότητας, ιδίως δε εκείνων των μηνυμάτων που περιέχονται στον πολιτικό λόγο χαρισματικών ηγετών (Goodman, 1978· Bourdieu, 1984, 1985). Υπό αυτή την έννοια, χαρισματικοί είναι όσοι ηγέτες διαθέτουν *plena potestas agentis*, με την οποία καταφέρνουν να αναδειχθούν σε «επαγγελματίες της [συμβολικής] αναπαράστασης» (Bourdieu, 1987, σ. 14), όσοι δηλαδή διαθέτουν την ικανότητα αναπαράστασης –και αφήγησης– της πραγματικότητας *ως ευρισκόμενη σε κατάσταση κρίσης*, ακόμη και όταν τέτοια κρίση δεν στοιχειοθετείται από τα γεγονότα. Πρόκειται, με άλλα λόγια, όχι για πραγματική αλλά για πλαστή κρίση –μια κρίση που βρίσκεται αποκλειστικά στον Λόγο του χαρισματικού ηγέτη. Όσο δε ευρύτερος είναι ο πληθυσμός που με αυτόν τον τρόπο προσλαμβάνει την «κρίση», τόσο μεγαλύτερη είναι η απόδειξη του χαρίσματος του ηγέτη ο οποίος, ήδη μυθοποιημένος στη λαϊκή φαντασία,⁷ είναι τώρα σε θέση να ζητήσει και να λάβει εν λευκώ εξουσιοδότηση αντιπροσώπευσης (delegation) του απειλούμενου από την «κρίση» πληθυσμού. Με αυτόν τον τρόπο, ο χαρισματικός ηγέτης αναδεικνύεται σε αυθεντικό εκφραστή και καθολικό αντίκλητο μεγάλων ομάδων πληθυσμού, δημιουργώντας έτσι συνθήκες λαϊκισμού, αλλά επίσης διακινδυνεύοντας, όπως θα δούμε παρακάτω, τη δημιουργία πραγματικής κρίσης.

Οι διαφορές ανάμεσα στη λειτουργία του χαρισματικού που εμ-

7. Ωραία είναι η περιγραφή του Θεοτοκά (1996, τόμ. 2, σ. 609) για τη «μυθική» διάσταση του χαρισματικού ηγέτη: «Ο “μύθος” [του ηγέτη] [...] είναι μια μεγάλη ομαδική προσδοκία, που γοητεύει και συναρπάζει τα πλήθη, συγκεντρώνει διάχυτες και θολές ροπές του κοινωνικού οργανισμού και, αν ριζώσει, μπορεί να γίνει μια κινητήρια δύναμη τεραστίας ολκής».

φρανίζεται ως αποτέλεσμα πραγματικής κρίσης και εκείνου που προκύπτει από κατασκευασμένη κρίση απεικονίζονται στο παρακάτω σχήμα:

ΣΧΗΜΑ

Τα δύο υποδείγματα ανάδειξης και λειτουργίας του χαρισματικού

A	Ύπαρξη πραγματικής εθνικής κρίσης	➔	Ανάδειξη χαρισματικού ηγέτη: Πρόσκληση με ανάθεση αποστολής	➔	Επίλυση κρίσης. «Απόδειξη» του χαρίσματος
B	Ύπαρξη χαρισματικού και θεσμικής ασάφειας	➔	Αυτο-ανάληψη αποστολής από τον χαρισματικό με σκοπό τη «σωτηρία» της δημοκρατίας	➔	Λαϊκισμός. Πιθανώς δημιουργία πραγματικής εθνικής κρίσης

Στην πρώτη περίπτωση (A), ο θεωρούμενος ως χαρισματικός ηγέτης αναδεικνύεται μετά από επίσημη πρόσκληση ολόκληρου σχεδόν του απειλούμενου από τον κίνδυνο πληθυσμού με εντολή να σώσει είτε το έθνος από εξωτερική απειλή, είτε το ίδιο το δημοκρατικό πολίτευμα. Η δράση τέτοιων ηγετών πραγματοποιείται σε θεσμικό κενό και το χάρισμα επιβεβαιώνεται μόνο μετά την παροχή «απόδειξης», δηλαδή την οριστική επίλυση της κρίσης. Στη δεύτερη περίπτωση (B), δεν υπάρχει πραγματική καθολική κρίση, όπως την έχουμε ορίσει προηγουμένως και, ως εκ τούτου, ούτε πρόσκληση προς ηγέτη ο οποίος θεωρείται ότι κατέχει χαρισματικές ιδιότητες. Εδώ, αντίθετα, προηγείται η εμφάνιση του χαρισματικού ο οποίος, εκμεταλλευόμενος την ασθενή θεσμοποίηση ενός ήδη δημοκρατικού πολιτεύματος (Huntington, 1968, σ. 78-92), επικαλείται «κρίση θεσμών» και αναλαμβάνει με δική του πρωτοβουλία την επίλυσή της. Όπως είναι σαφές, πρόκειται για κρίση που δεν σχετίζεται με την εξωτερική μορφή του πολιτεύματος (αφού, τουλάχιστον τυπικά, αυτό είναι δημοκρατικό) αλλά με την εσωτερική λειτουργία του, η οποία παραμένει ατελής. Ο χαρισματικός ηγέτης καταγγέλλει την παραβίαση των δημοκρατικών θεσμών και την καταπάτηση της λαϊκής κυριαρχίας, και –κυρίως αυτό– προειδοποιεί για επικείμενη κατάλυση του πολιτεύματος.

Με αυτόν τον τρόπο, ο χαρισματικός δεν επινοεί μόνο την «κρίση»· αναπαριστώντας επιτυχώς ένα ατελές δημοκρατικό πολίτευμα ως ευρισκόμενο σε κατάσταση γενικευμένης πολιτικής κρίσης, επινοεί και το υποκείμενο της κρίσης, το οποίο δεν είναι πλέον το έθνος, αλλά μια ασαφής και μάλλον αυθαίρετα οριζόμενη κοινωνική κατηγορία, ο «δημοκρατικός λαός».⁸ Ανύπαρκτος στην πραγματικότητα, ο «δημοκρατικός λαός» υφίσταται ως μυστηριακή κατηγορία στον κόσμο των συμβολικών αναπαραστάσεων που κατασκευάζουν, διαμέσου του Λόγου τους, ηγέτες με χαρισματικές ιδιότητες.⁹ Τέτοιου είδους κατασκευές, ωστόσο, εμπεριέχουν και την αντίθεσή τους. Μη απευθυνόμενος σε ολόκληρο το έθνος, αλλά σε ένα τμήμα μόνο του λαού –το οποίο σταδιακά μετασχηματίζεται στη «δημοκρατική παράταξη»– ο χαρισματικός ηγέτης γίνεται υπάιτιος για τη δημιουργία βαθιάς διαιρετικής τομής στην κοινωνία. Είναι τέτοιες ακριβώς διαιρετικές τομές που, όπως θα δούμε αμέσως, οδήγησαν συχνά τη χώρα σε πραγματική πολιτική και πολιτειακή κρίση.

III

Τυπικότερο ίσως παράδειγμα εθνικής, συγκεκριμένης και άμεσης κρίσης η οποία επιλύθηκε διαμέσου χαρισματικής μεσολάβησης, παραμένει η καθοδηγούμενη από τον Μωϋσή έξοδος των Ισραηλιτών από την Αίγυπτο, το πέρασμα της ερήμου και η τελική εγκατάσταση στην Παλαιστίνη (McFarland, 1969, σ. 165). Σε μικρότερες από βιβλικές διαστάσεις, αλλά πάντως του ίδιου είδους, είναι και οι τρεις περιπτώσεις κρίσεων που αντλώ από το πλούσιο εμπειρικό υλικό της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας και στις οποίες πρόκειται να αναφερθώ ευθύς αμέσως. Αυτές οι κρίσεις είναι, πρώτον, το στρατιωτικό κίνημα του 1909 στο Γουδί, δεύτερον, ο Εθνι-

8. Πρόκειται για τον λαό ως «ενδιάθεση και αναπαράσταση», για να χρησιμοποιήσουμε τον γνωστό τίτλο του Schopenhauer (βλ. και Bourdieu, 1985, σ. 742).

9. Το φαινόμενο παρουσιάζεται συνήθως σε καταστάσεις *δημοψηφισματικής δημοκρατίας* (plebiscitary democracy) η οποία, όπως εξηγεί ο Weber (1978, σ. 268, 269), είναι «μια εκδοχή χαρισματικής εξουσίας, της οποίας η νομιμότητα μόνο τυπικά απορρέει από τη βούληση των κυβερνωμένων», αφού κύριο χαρακτηριστικό της είναι «η γεμάτη συναισθηματικό πάθος αφοσίωση και εμπιστοσύνη [του λαού] προς εκείνον τον ηγέτη που διαθέτει τη θεαματικότερη παρουσία, υπόσχεται τα περισσότερα, χρησιμοποιεί την αποτελεσματικότερη προπαγάνδα εναντίον των αντιπάλων του».

κός Διχασμός της διετίας 1915-1917 και, τρίτον, το τετραήμερο του Ιουλίου 1974 που ξεκίνησε με την τουρκική εισβολή στην Κύπρο και κατέληξε στην παλινόρθωση της δημοκρατίας στη χώρα. Σε κάθε μία από αυτές τις περιπτώσεις, η κρίση υπήρξε πραγματική και καθολική, πήρε δε τόσο μεγάλες διαστάσεις ώστε ευρύτατα τμήματα του πληθυσμού, είτε αυτόνομα είτε κατόπιν διαμεσολαβήσεως, αναγκάστηκαν να απευθύνουν πρόσκληση σε ηγέτες θεωρούμενους ως χαρισματικούς, με την οποία ρητά τους ανέθεταν το έργο επίλυσης της κρίσης. Οι ηγέτες αυτοί, οι οποίοι εμφανίστηκαν ως παράκλητοι ολόκληρου του έθνους και σωτήρες του, ήσαν στις δύο πρώτες περιπτώσεις ο Ελευθέριος Βενιζέλος, στη δε τρίτη περίπτωση ο Κωνσταντίνος Καραμανλής.

Ως προς το δεύτερο θεωρητικό υπόδειγμα χαρισματικής ανάδειξης και λειτουργίας, κλασική παραμένει η περίπτωση του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, ανιψιού του Μεγάλου Ναπολέοντα, ο οποίος ανήλθε στην εξουσία με την ψήφο του μεγαλύτερου τμήματος του γαλλικού λαού, δηλαδή των αγροτικών και των μικροαστικών στρωμάτων. Όπως εξηγεί ο ίδιος ο Καρλ Μαρξ, ο οποίος έγραφε παράλληλα με την εξέλιξη των γεγονότων, αυτά τα τμήματα του λαού, όπως ήσαν «ανίκανα να επιβάλουν το ταξικό τους συμφέρον από μόνα τους», ακολούθησαν τυφλά έναν χαρισματικό ηγέτη που κατόρθωσε να «εμφανίζεται ταυτόχρονα ως αφέντης τους, ως υπερκείμενη αρχή [και] ως απεριόριστη κυβερνητική εξουσία που να τους προστατεύει από άλλες τάξεις και να τους στέλνει από ψηλά τη βροχή και τη λιακάδα» (Marx, 1963, σ. 124). Σύντομα όμως μετά την εκλογική του νίκη, το 1852, ο Λουδοβίκος κατάργησε με πραξικόπημα τη δημοκρατία και εγκαινίασε τη Δεύτερη Αυτοκρατορία. Από την ελληνική εμπειρία του προηγούμενου αιώνα, πρόκειται να αναφερθώ, πρώτον, στο κίνημα των δημοκρατικών αξιωματικών του 1935, δεύτερον, στον «ανένδοτο αγώνα για τη δημοκρατία» στη δεκαετία του 1960 και, τρίτον, στη μετεωρική άνοδο και την κατάληψη της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ. Σε καμία από αυτές τις περιπτώσεις δεν υπήρχε πραγματική κρίση, με την έννοια ότι ούτε η ασφάλεια της χώρας ούτε η δημοκρατική μορφή του πολιτεύματος κινδύνευαν. Εντούτοις, και οι τρεις περιπτώσεις ανέκυψαν από πρωτοβουλίες χαρισματικών ηγετών οι οποίοι, επικαλούμενοι «κρίση δημοκρατίας», ανέλαβαν την ηγεσία του «δημοκρατικού λαού» (στην πρώτη περίπτωση, του «δημοκρατικού» μέρους του στρατού), με σκοπό να «σώσουν» τη δημοκρατία. Οι ηγέ-

τες αυτοί εμφανίστηκαν ως αντίκλητοι του λαού με διακηρυγμένο στόχο τη σωτηρία της δημοκρατίας. Κατέληξαν όμως να γίνουν (συν)υπαίτιοι πραγματικών εθνικών κρίσεων ή, στην καλύτερη περίπτωση, φορείς έντονου λαϊκισμού. Με βάση τη χρονολογική σειρά των γεγονότων, οι ηγέτες αυτοί ήσαν οι Ελευθέριος Βενιζέλος, Γεώργιος Παπανδρέου και Ανδρέας Παπανδρέου.

3. Ο ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΟΣ ΗΓΕΤΗΣ ΩΣ ΠΑΡΑΚΛΗΤΟΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΣΩΤΗΡΑΣ

α. Στρατιωτικό κίνημα 1909

Στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία, πολύ μελάνι έχει χυθεί σχετικά με το εάν το στρατιωτικό κίνημα του 1909 αντιπροσώπευε την ελληνική εκδοχή αστικής επανάστασης.¹⁰ Ανεξάρτητα όμως από την κοινωνιολογική ερμηνεία του ζητήματος, γεγονός παραμένει ότι το κίνημα στο Γουδί επιδίωξε να προσφέρει διέξοδο σε μία παρατεταμένη περίοδο πραγματικής κρίσης της ελληνικής κοινωνίας, σηματοδομένης από αυτό που ο Μουζέλης (1986, σ. 3, 209-210) έχει ονομάσει «ολιγαρχικό κοινοβουλευτισμό». Κομβικό σημείο της μακρόσυρτης κρίσης ήταν, χωρίς αμφιβολία, η ήττα στον πόλεμο του 1897, μετά την οποία γενικεύτηκε η αίσθηση «ανικανότητας και ασφυκτικού αδιεξόδου που προξενούσε η στρατιωτική αδυναμία και η διοικητική παράλυση της χώρας» (Δερτιλής, 1985, σ. 181· Γιανουλόπουλος, 1999). Στη δεκαετία που ακολούθησε εκείνη την ήττα, καθώς μάλιστα είχαν αρχίσει να παρατηρούνται επαναστατικές τάσεις στην ύπαιθρο (Βεργόπουλος, 1975), ορισμένες ηγετικές ομάδες, ανάμεσα στις οποίες και ο στρατός, άρχισαν να αναπτύσσουν έντονο προβληματισμό για την πορεία του έθνους και να επιζητούν εσωτερικές μεταρρυθμίσεις με σκοπό την ανακαίνιση του δημόσιου βίου. Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, ορισμένοι νεαροί αξιωματικοί αποφάσισαν τη δημιουργία του Στρατιωτικού Συνδέσμου, δίχως βέβαια να μπορούν να προβλέψουν ότι «ο αγώνας τους θα γινόταν σύντομα ο αγώνας ολόκληρου του έθνους» (Βερέμης, 2000α, σ. 83)

10. Για το 1909 ως αστική επανάσταση, περισσότερο χαρακτηριστικές είναι οι απόψεις των Βεντήρη (1970), Βουρνά (1957) και, σε πιο επεξεργασμένη μορφή, Μανρογοδάτος (1983α). Ανάμεσα στους υποστηρικτές της αντίθετης άποψης, ξεχωρίζουν οι μελέτες των Δερτιλή (1985), Βερέμη (1977) και Δαφνή (1961).

Το κυρίως ζητούμενο του κινήματος των αξιωματικών ήταν η απαλλαγή από το παλαιό ολιγαρχικό καθεστώς και, αν όχι η αστική επανάσταση, τουλάχιστο η ριζική ανακαίνιση της πολιτικής με την εφαρμογή ενός –έστω, όχι ιδιαίτερα συγκεκριμένου– μεταρρυθμιστικού προγράμματος.¹¹ Αμέσως μετά την εκδήλωση του κινήματος, μεγάλα τμήματα πληθυσμού συντάχθηκαν με τους κινήματιες αξιωματικούς. Το Γουδί, γράφει ο Βεντήρης (1970, τόμ. 1, σ. 43-44), «[δ]εν ήτο συνήθης στρατιωτική συνωμοσία. Ήρχετο εκ των κάτω. Συνωδεύετο από την βοήν του πλήθους». Πρέπει, συνεπώς, να δούμε το Γουδί ως την *εθνική* συμμαχία δυσσαρεστημένων στρατιωτικών και δυναμικά ανερχόμενων κοινωνικών στρωμάτων που «ηνώθησαν διά να ζητήσουν εντόνως την κατάλυσιν της κληρονομικής ολιγαρχίας, την οποίαν ωνόμαζαν “παλαιοκομματισμόν”» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 1, σ. 46) και την οποία θεωρούσαν απολύτως υπεύθυνη για τα δεινά της χώρας. Όπως συνοψίζει ο Μοσκόφ (1972, σ. 273), το Γουδί ήταν «επακόλουθο μιας μαζικοποίησης της αίσθησης του αδιεξόδου μετά την ταπείνωση του 1897».

Ωστόσο, το κίνημα κινδύνευσε να αποτύχει επειδή στερείτο ικανής πολιτικής ηγεσίας. Ο αρχηγός του Συνδέσμου Νικόλαος Ζορμπάς διέθετε μεν «πολλήν στρατιωτικήν επιστήμην, σύνεσιν, διαλλακτικότητα, όχι όμως πρωτοβουλίαν και θάρρος πολιτικών» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 1, σ. 50). Προς το τέλος του 1909, το κίνημα είχε ήδη περιέλθει σε κατάσταση αδιεξόδου. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει το αδιέξοδο ο ποιητής Κωστής Παλαμάς: «[Ο]ι επαναστάται διετέλουν ως εν απορία, ακέφαλοι [...] Το κίνημα ηρείλει αποτυχία. Η σύγχυσις προέβαλλεν επισκοτιζουσα. Εζητείτο ανήρ. Βωμός είχεν ανιδρυθή εις ένα άγνωστον θεόν».¹² Η κρίση ήταν τώρα διπλή: από τη μια μεριά, υπήρχε η γενική κρίση πολιτικής, η οποία είχε δώσει την αφορμή για τη σύσταση του Στρατιωτικού Συνδέσμου και, από την άλλη μεριά, υπήρχε η ειδικότερη και πλέον άμεση κρίση του επαναστατικού στρατιωτικού κινήματος που κινδύνευε με πλήρη αποτυχία. Κάτω από ε-

11. Πρβλ. «Η ιδεολογία των αξιωματικών ήταν συγκεχυμένη και οι στόχοι τους μωπικοί» (Δερτιλής, 1985, σ. 169). Το πρόγραμμα του Στρατιωτικού Συνδέσμου παρατίθεται στο *ίδιο*, σ. 186-188.

12. Κωστής Παλαμάς, «Η αποκάλυψις του Βενιζέλου», *Εμπρός*, 8 Μαρτίου 1920. Ο Παλαμάς, θαυμαστής του Βενιζέλου, έχει επίσης γράψει σειρά ποιημάτων για τον Βενιζέλο, ένα ανθολόγιο των οποίων περιέχεται στο Μπουμπουλιδής (1991).

κείνες τις συνθήκες, ο Σύνδεσμος αποφάσισε να αποστείλει πρόσκληση στον Βενιζέλο, καλώντας τον να αναλάβει την ηγεσία του στρατιωτικού κινήματος.

Ο Βενιζέλος είχε ήδη αποκτήσει εκείνη την εποχή φήμη ηγέτη με χαρισματικές ιδιότητες, κυρίως εξαιτίας της αντίδρασής του στην τοποθέτηση του πρίγκιπα Γεωργίου ως Ύπατου Αρμοστή Κρήτης:

«Η λαϊκή φαντασία τον υπέθετε θαυματοουργόν. Ηδύνατο τα πάντα. Προ ολίγων ετών εξηνάγκαζεν ένα πανίσχυρον ηγεμόνα, υιόν του βασιλέως των Ελλήνων και πρωτεξάδελφον του τσάρου της Ρωσίας, να φύγη μεσάνυκτα εξ ερήμου παραλίας της Χαλέπας [...] Ο Βενιζέλος ήτο ανώτερος της λαϊκής ελπίδος» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 1, σ. 53).

Αυτός ήταν κι ο λόγος που οδήγησε τους αξιωματικούς του Στρατιωτικού Συνδέσμου, όταν ακριβώς το κίνημά τους φαινόταν καταδικασμένο να αποτύχει, στην απόφαση να προσφέρουν στον Βενιζέλο την ηγεσία του. Η πρόσκληση προς τον Βενιζέλο, γράφει ο Δερετιλής (1985, σ. 187-188), ήταν «πράξη απελπισίας. Μπροστά στο συνταγματικό αδιέξοδο, στην διοικητική και κυβερνητική αποτυχία και ιδίως στην ίδια την αδυναμία τους να οραματιστούν ένα μέλλον για τη χώρα, οι αξιωματικοί αναζήτησαν τον από μηχανής Θεό».¹³

Αποδεχόμενος την πρόσκληση, ως «εντολοδόχος [πλέον] της στρατολαϊκής εξεγέρσεως του 1909» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 1, σ. 78), ο Βενιζέλος έφτασε στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1909, αναλαμβάνοντας να εφαρμόσει το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Πρώτη επιτυχία του Βενιζέλου ήταν η σύγκληση, το 1910, Αναθεωρητικής Βουλής. Με αυτόν τον τρόπο αποκαταστάθηκε στη χώρα η δημοκρατική νομιμότητα και εγκαινιάστηκε μια νέα περίοδος κοινοβουλευτισμού. Το εκλογικό αποτέλεσμα της ίδιας χρονιάς, εκτός του ότι έφερε τον Βενιζέλο στην εξουσία με μεγάλη μάλιστα κοινοβουλευτική πλειοψηφία, οδήγησε σε άμεσο πολιτικό απεγκλωβισμό από το παλαιό καθεστώς, κυρίως με την εντυπωσιακή ανανέωση του πολιτικού προσωπικού και την κυκλοφορία νέων ριζοσπαστικών ιδεών. Σημείωνε ο Θεοτοκάς πολλά χρόνια αργότερα:

13. Το ιστορικό της πρόσκλησης του Βενιζέλου στην Ελλάδα περιγράφεται στο Σβολόπουλος (1977).

«Μόλις βρέθηκε [ο Βενιζέλος] στην αρχή, στα 1910, όλα άλλαξαν χαρακτήρα, δηλαδή έλαβαν το σωστό τους χαρακτήρα: το Κράτος έγινε Κράτος, ο Στρατός έγινε Στρατός, η Ελλάδα βγήκε από την ψυχική της νάρκη και από την υποανάπτυξη κι έγινε έθνος σύγχρονο, ζωντανό, με θέληση και πρωτοβουλία [...] Σ' όλες τις περιοχές της εθνικής ζωής αισθανότανε κανείς μια δυνατή πνοή που πάλευε ορμητικά με τα αντίθετα ρεύματα» (Θεοτοκάς, 1996 [1966], τόμ. 2, σ. 1211).

Η έλευση του Βενιζέλου στην Ελλάδα δεν βοήθησε όμως μόνο την επίλυση της χρόνιας πολιτικής κρίσης. Αποδείχθηκε εξίσου σημαντική για να απαλλάξει τη χώρα από την ντροπή της ήττας του '97. Εν μέρει λόγω έλλειψης πολεμικής ετοιμότητας και εν μέρει λόγω της ατολμίας που γεννά η ηττοπάθεια, η Ελλάδα είχε παραμείνει εκτός των αποφασιστικών συνεννοήσεων εκείνης της εποχής ανάμεσα στις κυβερνήσεις των χωρών της βαλκανικής χερσονήσου για κοινή δράση εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο πόλεμος στα Βαλκάνια φαινόταν ωστόσο αναπόφευκτος, πράγμα που καθιστούσε την ελληνική συμμετοχή μέγα εθνικό ζήτημα. Σε εκείνη τη συγκυρία, ήταν ο Βενιζέλος που, σε αντίθεση με τις παλινωδίες του παλατιού, «[π]αρώρημα προς δράσιν... Μόνον δι' αυτής θα κατελάμβανεν ο Ελληνισμός όσα η ζωτικότητα του θα κατέκτα» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 1, σ. 101). Η απόφαση, λοιπόν, του Βενιζέλου να εξωθήσει την Ελλάδα στους Βαλκανικούς Πολέμους αποτελεί συνέχεια του κινήματος του Γουδί, αφού η εδαφική επέκταση της χώρας μετά τις στρατιωτικές νίκες συμπλήρωσε την πολιτική νίκη επί του παλαιοκομματισμού.

β. Εθνικός Διχασμός

Ο διχασμός της περιόδου 1915-1917 ήταν αποτέλεσμα της βαθιάς εσωτερικής κρίσης που προκάλεσαν, αφενός η κατ' ουσίαν κατάλυση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος από τον βασιλιά και, αφετέρου, η επαπειλούμενη εθνική ακεραιότητα της χώρας. Την αφορμή έδωσε η διαφωνία ανάμεσα στον νόμιμο εκλεγμένο πρωθυπουργό και τον μονάρχη σχετικά με τη στάση της χώρας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο πρωθυπουργός Βενιζέλος, με την πίστη ότι «η Ελλάς τίθεται και πάλιν ενώπιον μιας των κρισιμωτάτων περιστάσεων της Εθνικής αυτής Ιστορίας [...] [με την προσδοκία ανταλλαγμάτων], τα οποία πραγματοποιούμενα θα δημιουργήσουν

μίαν Ελλάδα μεγάλην και ισχυράν»,¹⁴ υποστήριζε τη συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο υπέρ της Αντάντ. Αποδεχόμενος την ιστορική πρόκληση που παρουσιάστηκε με τον πόλεμο, ο Βενιζέλος επιδίωκε την κατοχύρωση των πρόσφατα κερδισμένων εδαφών και τη συνέχιση της «εθνικής ολοκλήρωσης» με την ενσωμάτωση στη χώρα αλύτρωτων ακόμη ελληνικών πληθυσμών.¹⁵ Αντίθετα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, πεπεισμένος για την τελική επικράτηση της Γερμανίας, υποστήριξε πολιτική ανστηρής ουδετερότητας. Η βασιλική επιμονή εξανάγκασε μεν δύο φορές τον Βενιζέλο σε παραίτηση (Φεβρουάριος και Σεπτέμβριος 1915), έδωσε όμως την ευκαιρία στον βουλγαρικό στρατό να καταλάβει ολόκληρη σχεδόν την ανατολική Μακεδονία και να επιδοθεί σε συστηματικό διωγμό του ελληνικού στοιχείου της περιοχής. «Η πολιτική αντίθεσις», υποσημείωνε ο Γεώργιος Παπανδρέου (1941, σ. 83-84, αναφέρεται στο Μαυρογορδάτος, 1982, σ. 43), δεν οφειλόταν πλέον σε απλή προσωπική διαφορά, αλλά σε «διαφορά αντιλήψεων θεμελιώδη [έχουσα σχέσιν με] την φύσιν του Πολιτεύματος και την τύχην της Φυλής».

Το 1916, η κρίση ήταν ήδη καθολική. Ο Βενιζέλος βρισκόταν επισημώς εκτός πολιτικής και ο βασιλιάς απειλούσε με τις ενέργειές του να ακυρώσει τα πολιτικά κέρδη του Γουδί και να ανατρέψει το φιλελεύθερο βενιζελικό οικοδόμημα.¹⁶ Και ενώ η χώρα είχε ουσιαστικά περιπέσει σε καθεστώς βασιλικής ολιγαρχίας, ο βουλγαρικός στρατός απειλούσε να αποσπάσει από την Ελλάδα τα πρόσφατα εδαφικά κέρδη της από τις νίκες στους Βαλκανικούς Πολέμους. Έγραφε με πικρία ο Βεντήρης (1970, τόμ. 2, σ. 110): «Η πολιτεία παρεδόθη εις τα μάλλον εφθαρμένα υπολείμματα του παλαιοκομματισμού. Το έθνος κατήντησε περιγελωσ και σκύβαλον των Βουλγάρων».

Σε ένα τέτοιο περιβάλλον άμεσα επερχόμενης εθνικής καταστροφής, πλήθη ανθρώπων άρχισαν να απευθύνουν εκκλήσεις

14. Υπόμνημα Βενιζέλου προς Βασιλέα Κωνσταντίνο, 11 Ιανουαρίου 1915, παρατίθεται στο Βεντήρης (1970, τόμ. 1, σ. 371-375). «Απέναντι δε των κινδύνων, εις ους θα εκτεθώμεν μετέχοντες του πολέμου, υπάρχει η προσδοκία [...] του να σώσωμεν το μέγα μέρος του εν Τουρκία Ελληνισμού και να δημιουργήσωμεν μίαν μεγάλην και ισχυράν Ελλάδα», στο ίδιο, 374.

15. Βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Διχασμού ως ύψιστης «κρίσης εθνικής ολοκλήρωσης» στο Μαυρογορδάτος, 1982, σ. 39-53.

16. Πρβλ. «Με δήθεν αιτία την εσφαλμένη άλλωστε εξωτερικήν του πολιτικήν, ο Βασιλεύς ανέτρεπε καθεστώς υπάρχον επί πενήνταετιών και εδραιωθέν προσφάτως, διά της επαναστάσεως του 1909» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 2, σ. 65).

προς τον Βενιζέλο για επιστροφή του στην πολιτική με μοναδικό σκοπό τη σωτηρία της χώρας. «Από τον Μάρτιον του 1916, και ιδίως μετά το Ρούπελ, ο Βενιζέλος εδέχτο παρακλήσεις και υφίστατο πιέσεις διά να τεθή επί κεφαλής μιας επαναστάσεως. Φίλοι του εκ των μάλλον συντηρητικών, μεγάλοι εφοπλισταί, τραπεζίται, άνθρωποι των λαϊκών τάξεων, τον εξώρχιζαν να μη υπομείνη περαιτέρω την εσωτερικὴν τυραννίαν, συνδυασμένην μάλιστα προς την βεβαίαν δούλωσιν του ἔθνους» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 2, σ. 159, επίσης Μανρογορδάτος, 1983α, σ. 58). Λίγο αργότερα, καθώς ο βουλγαρικός στρατός βρισκόταν πλέον έξω από την Καβάλα,

«επιτροπή λαϊκών σωματείων παρουσιάσθη ενώπιον του Βενιζέλου με δάκρυα εις τους οφθαλμούς: “Εάν δεν τεθήτε επί κεφαλής του αγώνος, η Μακεδονία εχάθη”, του είπεν ο αντιπρόσωπος των επαγγελματιών...» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 2, σ. 160).

Τόσο διάχυτη ήταν η αίσθηση της εθνικής κρίσης και τόσο έντονη η ανάγκη παρουσίας του χαρισματικού Βενιζέλου, ώστε παντού στη χώρα «[σ]υλλληθητήρια συνεκροτούντο, ψηφίσματα εστέλλοντο, ικεσίες απηυθύνοντο» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 2, σ. 213). Κοινή απαίτηση όλων των εκκλήσεων ήταν η σωτηρία του έθνους, του ενιαίου δηλαδή συνόλου «που αγκαλιάζει Παλαιά Ελλάδα, Νέες Χώρες και αλύτρωτους» (Μαυρογορδάτος, 1982, σ. 43-44).

Εντέλει, τον Αύγουστο του 1916, ξέσπασε στη Θεσσαλονίκη η εξέγερση της «Εθνικής Άμυνας», ενός στρατιωτικού κυρίως κινήματος, υποστηριζόμενου από τους απειλούμενους ελληνικούς πληθυσμούς των Νέων Χωρών. Η αρχική απήχηση του κινήματος ήταν όμως εξαιρετικά περιορισμένη αφού, «καθώς συνέβη με το Γουδί, η δίδυμος αυτού επανάστασις της Θεσσαλονίκης δεν είχε πολιτικήν διεύθυνσιν» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 2, σ. 212· Γρηγοριάδης, 1960). Θα είχε δε ίσως παραμείνει η Εθνική Άμυνα μικρή υποσημείωση της ιστορίας, εάν ο Βενιζέλος δεν αναλάμβανε την ηγεσία της, επικεφαλής τώρα της Προσωρινής Κυβέρνησης με έδρα τη Θεσσαλονίκη και σκοπό «όπως διά πάσης θυσίας και δι’ων μέσων ήθελεν αύτη αποφασίση, επιδιώξη την σωτηρίαν του Έθνους παρά το πλευρόν των Συμμάχων Δυνάμεων».¹⁷

Τα γεγονότα που ακολούθησαν τον Εθνικό Διχασμό είναι γνω-

17. Ψήφισμα συγκρότησης Προσωρινής Κυβέρνησης, Χανιά Κρήτης, 3 Σεπτεμβρίου 1916. Αναφέρεται στο Μαυρογορδάτος, 1982, σ. 87.

στά. Το κράτος της Θεσσαλονίκης εισήλθε στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ και εναντίον των δυνάμεων του Άξονα. Στη συνέχεια, η επέμβαση των συμμαχικών στρατευμάτων οδήγησε στην εκθρόνιση του βασιλιά Κωνσταντίνου και στην επανένωση της χώρας υπό τον Βενιζέλο. Ο κοινοβουλευτισμός τυπικά επανήλθε με τη σύγκληση της Βουλής που είχε προκύψει από τις εκλογές του 1915 («Βουλή των Λαζάρων») και, όταν ο πόλεμος τελείωσε, η χώρα βρέθηκε στην πλευρά των νικητών. Αυτό που απέμενε ήταν η έμπρακτη απόδειξη από τη μεριά του Βενιζέλου των χαρισματικών ιδιοτήτων που συνόδευαν την ηγεσία του. Η απόδειξη δόθηκε με τη Συνθήκη των Σεβρών (1920), με την οποία –έστω προσωρινά– δημιουργήθηκε η Μεγάλη Ελλάδα των «δύο ηπείρων και πέντε θαλασσών».

γ. Μεταπολίτευση

Το πρωί της 20ής Ιουλίου 1974, τουρκικές στρατιωτικές δυνάμεις αποβιβάστηκαν στην Κύπρο και άρχισαν να καταλαμβάνουν τμήματα του νησιού. Σχεδόν αμέσως, το δικτατορικό καθεστώς της Αθήνας κατέρρευσε. Η κήρυξη γενικής επιστράτευσης για αντιμετώπιση της πολεμικής απειλής κατέληξε σε φιάσκο, επιβεβαιώνοντας τον φόβο ότι ο στρατός ήταν απροετοίμαστος για πόλεμο. Ακόμη χειρότερη ήταν η διάλυση στην κορυφή της πολιτικής ηγεσίας. Μάλιστα αναζητούσε ο αμερικανός υφυπουργός Εξωτερικών Σίσκο, ο οποίος κατέφθασε επειγόντως στην Αθήνα, τους αρμοδίους για να συνεννοηθεί, αφού «ο, ας τον ονομάσωμε “πρωθυπουργόν”, Ανδρουτσόπουλος και ο, ας τον ονομάσωμε “υπουργόν Εξωτερικών”, Κυπραίος είχαν εξαφανιστεί» (διήγηση Αβέρωφ στο Ψυχάρης, 1975, σ. 186-187). Επρόκειτο για κλασικότατο παράδειγμα γενικευμένης εθνικής κρίσης, όπως αυτά που βρίσκει κανείς σε εισαγωγικά εγχειρίδια πολιτικής επιστήμης. Το μόνο που απέμενε πλέον να γίνει, όπως σημείωνε ο Θ. Κουλουμπής σε επιστολή του της 22ας Ιουλίου προς τον Καραμανλή, ήταν η «περισυλλογή των ναυαγίων» (Καραμανλής, 1995, τόμ. 7, σ. 347). Αυτό ακριβώς είχαν στον νου τους και οι στρατηγοί όταν, εκείνη τη στιγμή της πολιτικής και στρατιωτικής κρίσης, αποφάσισαν να παραδώσουν την εξουσία στους πολιτικούς.

Για να αντιμετωπισθεί η κρίση, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας συγκάλεσε στις 23 Ιουλίου σε σύσκεψη τους διαθέσιμους στρατιωτικούς και πολιτικούς αρχηγούς. Τον τόνο της κρισιμότητας της

κατάστασης έδωσε ο πρώην πρωθυπουργός Αθανασιάδης-Νόβας, ο οποίος μίλησε «με παλλόμενη φωνή και με δάκρυα στα μάτια και είπε ότι “κύριοι, η πατρίς χάνεται, καταποντιζόμεθα, δεν γνωρίζομε τι θα συμβή αύριο, είναι ανάγκη να δώσωμε Κυβέρνηση στον τόπο, δεν έχει σημασία τίποτε αυτή τη στιγμή, το απαραίτητο είναι να δώσωμε Κυβέρνηση” – έλεγε και σχεδόν έκλαιγε» (Καραμανλής, 1995, τόμ. 7, σ. 225). Ποιος όμως πολιτικός αρχηγός θα ήταν ικανός να τεθεί επικεφαλής κυβέρνησης ικανής να επιλύσει την καθολική κρίση και να οδηγήσει τη χώρα έξω από αυτή; Η λύση βρέθηκε όταν ο Αβέρωφ πρότεινε την ανάθεση αυτού του καθήκοντος στον εξόριστο Καραμανλή: «Γιατί; Δεν υπήρχε γιατί! Διότι, είπα, ο Καραμανλής εξακολουθεί να είναι θρύλος» (διήγηση Αβέρωφ στο Ψυχάρης, 1975, σ. 188). Έτσι, λοιπόν, όπως είχε συμβεί δύο φορές στο παρελθόν με τον Βενιζέλο, ήταν τώρα η σειρά του Καραμανλή να προσκληθεί στην εξουσία με σκοπό να αντιμετωπίσει τη διπλή κρίση που αποτελούσαν, αφενός η πολεμική απειλή κατά του έθνους και, αφετέρου, η κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος και οι δυσκολίες μετάβασης σε νέο δημοκρατικό πολίτευμα.

Εκείνη δεν ήταν, βέβαια, η πρώτη φορά από τότε που εγκατέλειψε την Ελλάδα, το 1963, που ο Καραμανλής δεχόταν εκκλήσεις για επιστροφή στην πολιτική. Στην αρχή από ομοϊδέατες και οπαδούς του, όσο η κατάσταση χειροτέρευε και από πρώην αντιπάλους του, στη διάρκεια δε της δικτατορίας από ολόκληρο σχεδόν τον πολιτικό κόσμο, ο αυτοεξόριστος του Παρισιού έγινε ο παράκλητος του ελληνικού λαού για να σώσει τη χώρα και τη δημοκρατία. Τα αποπάσματα που ακολουθούν είναι χαρακτηριστικά:

«Σας περιμένουμε να γυρίσετε γρήγορα. Και να γυρίσετε “μετά Βαίων και κλάδων” [...] Και να συνεχίσετε το γόνιμο και δημοκρατικό έργο σας. Για το καλό μας. Και για το καλό της Ελλάδας» (επιστολή Κ. Μουσούρη προς Καραμανλή, 11 Φεβρουαρίου 1964· Καραμανλής, 1994, τόμ. 6, σ. 284).

«Είτε το θέλεις είτε όχι, αντιπροσωπεύεις την μοναδική δυνατότητα να ξεκολλήση η Ελλάς από το τέλμα [...] Η πατρίδα σε αναζητεί. [...] Η θέσις σου είναι κοντά μας, κοντά εις το έθνος που ταλαιπωρείται [...] και αγωνιά με την βέβαιη προοπτική μεγάλων κινδύνων» (επιστολή Σ. Κωνσταντόπουλου προς Καραμανλή, 26 Ιουλίου 1966· Καραμανλής, 1994, τόμ. 6, σ. 234).

«Όσο τα αδιέξοδα στην πολιτική ζωή του τόπου μας γίνονται

δραματικότερα [...], τόσο πιο έντονη γίνεται η συνείδησης της μεγίστης πλειοψηφίας του λαού μας ότι σεις είστε *par excellence* το εθνικόν κεφάλαιον. Και η μόνη λύσις» (επιστολή Α. Πεπελάση προς Καραμανλή, 5 Νοεμβρίου 1973· Καραμανλής, 1995, τόμ. 7, σ. 332).

Αντίθετα, όμως, με τις προηγούμενες φορές που ο Καραμανλής είχε αποποιηθεί τις εκκλήσεις για επιστροφή του, τώρα, όταν η κρίση ήταν πια απόλυτη, ήταν αδύνατον να αρνηθεί. Ωστόσο, επαληθεύοντας για μια ακόμη φορά την κλασική θεωρία περί χαρίσματος (Gerth - Mills, 1971, σ. 246), ο Καραμανλής αποδέχτηκε την αποστολή που του ανετίθετο μόνον αφού πρώτα έθεσε τους δικούς του όρους:

«Εκτιμών την κρισιμότητα των περιστάσεων και με την συνείδησιν ότι εκπληρώ χρέος εθνικόν, απεδέχθην την πρότασιν [...] Πριν αποδεχθώ έθεσα δύο όρους: Πρώτον, ότι αι Ένοπλοι Δυνάμεις θα επανέλθουν εις τα έργα των και δεν θα έχουν ουδεμίαν ανάμixin εις την πολιτικήν της Κυβερνήσεώς μου και, δεύτερον, ότι αι πολιτικάι δυνάμεις της χώρας θα συμπαρασταθούν εις την προσπάθειάν μου. Γενομένων αποδεκτών των δύο αυτών όρων εδέχθην την εντολήν και ωρκίσθην, ως γνωστόν, την 5ην πρωϊνήν της 24ης Ιουλίου» (δήλωση Κ. Καραμανλή προς τον Τύπο, 29 Ιουλίου 1974, αναφέρεται στο Καραμανλής, 1996, τόμ. 8, σ. 41).

Όταν ο Καραμανλής έφτασε στην Αθήνα στις 24 Ιουλίου 1974, εκατοντάδες χιλιάδες λαού βγήκαν στους δρόμους για να τον υποδεχτούν ως σωτήρα του έθνους. Ο ηγέτης έπρεπε τώρα να αποδείξει εμπράκτως το χάρισμα που θεωρείτο ότι κατέχει.

Την επαύριο της μεταπολίτευσης, ξεκίνησαν στη Γενεύη οι τριμερείς διαπραγματεύσεις για διευθέτηση του Κυπριακού, όμως ο Αττίλας II οδήγησε τον Καραμανλή στην απόφαση να αποσύρει τη χώρα από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ. Μέχρι τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, ο Καραμανλής είχε προλάβει να πραγματοποιήσει ελεύθερες εκλογές και να επιλύσει το πολιτειακό με τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Σύμφωνα με δύο έγκυρους μελετητές του φαινομένου του εκδημοκρατισμού (Linz - Stepan, 1996, σ. 130), μέσα σε μόλις 142 ημέρες, δηλαδή μέχρι τις 9 Δεκεμβρίου 1974, η μετάβαση στη δημοκρατία είχε πλέον ολοκληρωθεί, και αυτή ήταν η ταχύτερη

από κάθε άλλη περίπτωση μετάβασης ανάμεσα στις χώρες του λεγόμενου «τρίτου κύματος» (Huntington, 1991). Έχοντας με αυτόν τον τρόπο αποδείξει εκ νέου το χάρισμά του, ο Καραμανλής ήταν τώρα σε θέση να απαιτεί τη συνεχιζόμενη πίστη και αφοσίωση των οπαδών για την ολοκλήρωση της αποστολής που είχε αναλάβει.¹⁸

4. Ο ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΟΣ ΗΓΕΤΗΣ ΩΣ ΑΝΤΙΚΛΗΤΟΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΚΑΙ ΥΠΑΙΤΙΟΣ ΚΡΙΣΗΣ

α. Στρατιωτικό κίνημα 1935

Η τετραετία 1928-1932 ήταν η τελευταία του Βενιζέλου στην εξουσία. Οι εσωτερικές έριδες που είχαν ήδη αναφανεί στο στρατόπεδο των Φιλελευθέρων πριν από το τέλος της τετραετίας, εντάθηκαν ακόμη περισσότερο μετά την εκλογική αποτυχία του Μαρτίου 1933. Λίγο αργότερα, τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς, μέσα σε έντονα πολιτικό κλίμα, πραγματοποιήθηκε η οργανωμένη απόπειρα δολοφονίας εναντίον του Βενιζέλου και της συζύγου του. Η γνώμη των ιστορικών συγκλίνει στο ότι αυτά τα γεγονότα προκάλεσαν στον Βενιζέλο –ο οποίος πλέον βρισκόταν στο τέλος του βιολογικού του κύκλου– αισθήματα ανησυχίας και ανασφάλειας, καθώς και διάθεση αντεκδίκησης. «Η ανησυχία του Βενιζέλου ήτο η ανησυχία της δυσούσης μεγαλοφυΐας», σημειώνει χαρακτηριστικά ο Δαφνής (1997, τόμ. 2, σ. 278).

Ασφαλώς, η τετραετία 1928-1932 σε τίποτε δεν θύμιζε τις προηγούμενες περιόδους του βενιζελισμού. Αντί για ιδεολογικούς αγώνες, νικηφόρους πολέμους και εθνικά επικερδείς διεθνείς συνθήκες, ο Βενιζέλος βρέθηκε υποχρεωμένος να ασχολείται με την αντιμετώπιση πιεστικών κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων. Καθώς λοιπόν, σε εκείνες τις συνθήκες, το χάρισμα του Βενιζέλου φαινόταν να εξαντλείται, δεν μοιάζει καθόλου υπερβολικός ο ισχυρισμός ότι

«η αναβίωση της πόλωσης σχετικά με το καθεστωτικό ζήτημα [...] φάνηκε να προσφέρει [στον Βενιζέλο] τη μοναδική διέξοδο

18. Πρβλ. προεκλογική ομιλία του 1974 στην Αθήνα: «Με φέρατε εδώ στις 24 Ιουλίου για να σώσω τον τόπο που εκινδύνευε. Αλλά αν δεν πρόκειται να μου δώσετε τη μεγάλη πλειοψηφία που μου χρειάζεται για να ολοκληρώσω την αποστολή μου, τότε γιατί με φέρατε;» (Καραμανλής, 1996, τόμ. 8, σ. 218).

από τη δύσκολη θέση στην οποία είχε βρεθεί [...] Εντέλει, [...] η φυγή προς το παρελθόν, καθώς και η απόπειρα επαναβίωσης της αρχικής χαρισματικής αποστολής επρόκειτο να οδηγήσουν στο πραξικόπημα του Μαρτίου 1935, το οποίο, από πολλές απόψεις, επιδίωξε να επαναλάβει τις ηρωικές ημέρες του 1916...» (Μανρογοδάτος, 1983α, σ. 333, οι εμφάσεις στο πρωτότυπο).

Επισημώς, σκοπός του πραξικοπήματος ήταν η υπεράσπιση του πολιτεύματος της αβασίλευτης δημοκρατίας. Ήδη το καλοκαίρι του 1934, ο Βενιζέλος είχε προσκαλέσει στην Κρήτη φίλους του εν ενεργεία αξιωματικούς από τους οποίους, αφού τους εξέθεσε τον κίνδυνο παλινόρθωσης της μοναρχίας, ζήτησε «να ενεργήσουν σύμφωνα με το παράδειγμα των αξιωματικών του 1909» (Βερέμης, 2000α, σ. 198). Ωστόσο, η επαπειλούμενη πολιτειακή κρίση ήταν επιπόνηση του Βενιζέλου: «Η ηγεσία της Επανάστασεως [...] εστερείτο ιδεολογικού αντικρύσματος. Είχαν ιδεολογικόν προπέτασμα. Τον κίνδυνον της Δημοκρατίας» (Δαφνής, 1997, τόμ. 2, σ. 277). Στην πραγματικότητα, το πολίτευμα δεν κινδύνευε, αφού μάλιστα, τον Οκτώβριο του 1932, ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος Παναγής Τσαλδάρης είχε δημοσίως αναγνωρίσει την αβασίλευτη δημοκρατία. Αλλά και όταν οι Λαϊκοί ήρθαν στην εξουσία, αυτοί μεν «εστερούντο δυνάμεως διά να επιχειρήσουν βίαιαν πολιτικήν μεταβολήν», η δε κοινή γνώμη καθόλου «δεν είχε πεισθή ότι εχρειάζετο Επανάστασις διά να ανατραπή η κυβέρνησις Τσαλδάρη» (Δαφνής, 1997, τόμ. 2, σ. 278, 300).

Αντίθετα, λοιπόν, από τις επίσημες αιτιάσεις του χαρισματικού Βενιζέλου, η «κρίση» την οποία αυτός επικαλέστηκε για να δικαιολογήσει το πραξικόπημα του 1935 δεν ήταν εθνική κρίση. Ήταν κρίση προσωπική του Βενιζέλου και, κατά συνέπεια, ολόκληρου του βενιζελισμού. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Δαφνής (1997, τόμ. 2, σ. 278), το κίνημα του 1935 ήταν «η τελευταία έκρηξις της ηφαιστειώδους ιδιοσυγκρασίας του Ελ. Βενιζέλου, έκρηξις την οποίαν δεν προεκάλεσεν η ανησυχία διά το σύνολον ή διά τον κόσμον που τον ηκολούθει, αλλ' η ανησυχία διά τον ίδιον τον εαυτόν του». Εξίσου κατηγορηματικός είναι ο Κολιόπουλος (2000, σ. 42), ο οποίος διαπιστώνει ότι «η προστασία του αβασίλευτου πολιτεύματος ήταν πρόσχημα των βενιζελικών για την επάνοδό τους στην εξουσία, από την οποία είχαν απομακρυνθεί διά της λαϊκής ετυμηγορίας και ύστερα από πολλά χρόνια παραμονής στην εξου-

σία και αποκλειστικής νομής της».¹⁹ Διαθέτουμε, τέλος, την περιγραφή της «κρίσης» από τον ίδιο τον Βενιζέλο, όπως την καταθέτει σε μια σημαντική επιστολή που ο ίδιος απέστειλε, λίγες εβδομάδες πριν από την εκδήλωση του πραξικοπήματος, προς τον πλωτάρχη Ζάγκα (παρατίθεται στο Δαφνής, 1997, τόμ. 2, σ. 279-285):

«Από έτους και πλέον, όταν αι επίβουλοι διαθέσεις των νυν κυβερνώντων απέναντι του δημοκρατικού πολιτεύματος ήρχισαν να μη αποκρύπτονται, [...] επεδίωξα την οργάνωσιν του καθαρώς δημοκρατικού [διάβαζε, βενιζελικού] στοιχείου του στρατεύματος [...] Η οργάνωσις αυτή αρχικώς σκοπόν είχε [...] να θέση τον δημοκρατικόν [διάβαζε, βενιζελικόν] κόσμον της χώρας εις θέσιν να αμυνθή αποτελεσματικώς κατά κυβερνητικής αποπείρας προς μοναρχικὴν παλινόρθωσιν ἢ ἀπροκάλυπτον δικτατορίαν».

Αυτή ήταν ίσως η πρώτη φορά στη σύγχρονη ελληνική ιστορία (αλλά, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, όχι και η τελευταία) όπου χαρισματικός ηγέτης επικαλείται κρίση, ισχυριζόμενος ότι αυτή απειλεί τον «δημοκρατικό λαό». Με αυτόν τον τρόπο, ο επίσημος πολιτικός λόγος που εκφέρει ο ηγέτης επιχειρεί να διαχωρίσει την κοινωνία σε «δημοκρατική» και, χωρίς αυτό να αναφέρεται πάντοτε ρητά, «μη δημοκρατική». Επιτυγχάνεται έτσι η ταύτιση του «δημοκρατικού» με το βενιζελικό μέρος της κοινωνίας – το μόνο δηλαδή που βρίσκεται σε κατάσταση πραγματικής κρίσης.

Με το πραξικόπημα του 1935, του οποίου υπήρξε υποκινητής, ιθύνων νους και συμβολικός αρχηγός, ο Βενιζέλος επιδίωξε να εγκαθιδρύσει σύντομη στρατιωτική δικτατορία με πρώτο στόχο την εκκαθάριση του στρατεύματος από τους βασιλικούς. Στη συνέχεια, επρόκειτο να ακολουθήσει η άμεση από τον λαό εκλογή του Βενιζέλου ως Προέδρου της Δημοκρατίας, κάτι που θα θεωρείτο νέα και πανηγυρική επικύρωση του χαρίσματος. Τα πράγματα, όμως, εξελίχθηκαν διαφορετικά. Το πραξικόπημα απέτυχε και ο Βενιζέλος, αντί για την εξουσία, βρέθηκε στην εξορία.

19. Αξίζει εδώ να σημειωθεί η παρατήρηση του Μαυρογορδάτου (1983, σ. 321) ότι, εκτός από τις προσωπικές σκοπιμότητες του Βενιζέλου, η αιτία του πραξικοπήματος πρέπει επίσης να αναζητηθεί στην άρση, ήδη στις αρχές του 1935, κάθε θεσμικού ή πολιτικού πλαισίου που θα επέτρεπε την επιβίωση του βενιζελισμού, ειδικά δε του νέου εκλογικού συστήματος το οποίο ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκό για τις αντιβενιζελικές δυνάμεις.

Εντέλει, το βενιζελικό πραξικόπημα του 1935 έδωσε τη χαριστική βολή στο πολίτευμα που διακήρυττε ότι προσπάθησε να διασώσει, δηλαδή την αβασίλευτη δημοκρατία. Διότι, μετά την καταστολή του, ακολούθησε μια σειρά σοβαρών πολιτειακών κρίσεων, όπως ήταν η σύντομη δικτατορία του Κονδύλη και, στη συνέχεια, η παλινόρθωση της μοναρχίας. Τη σειρά αυτή των κρίσεων που αφετηρία είχαν το βενιζελικό πραξικόπημα διέκοψε με επώδυνο, αλλά και οριστικό τρόπο, η επιβολή, τον Αύγουστο του 1936, της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά.

β. «Ανένδοτος αγώνας»

Ακριβώς στο ξεκίνημα της δεκαετίας του 1960, ο Γεώργιος Παπανδρέου (γεν. 1888) διέθετε μακρύ πολιτικό παρελθόν, αλλά περιορισμένο βιολογικό ορίζοντα και αβέβαιες προοπτικές για το μέλλον. Επιφανής βενιζελικός υπουργός, ιδρυτής του Δημοκρατικού Κόμματος το 1935, πρωθυπουργός της εξόριστης κυβέρνησης στη Μέση Ανατολή, Πρόεδρος της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας μετά την απελευθέρωση και κατά τα Δεκεμβριανά, αρχηγός του ομώνυμου «Κόμματος Γ. Παπανδρέου» το 1950, συνεργαζόμενος με τον Ελληνικό Συναγερμό του Παπάγου το 1952 με σκοπό να ανακτήσει τη χαμένη στο μεταξύ έδρα του στο Κοινοβούλιο, εκ των αρχηγών του Κέντρου στη συνέχεια, αταλάντευτος αντικομμουνιστής και συναρπαστικός ρήτορας, ο ηλικιωμένος πολιτικός δεν είχε ακόμη φτάσει στο αποκορύφωμα της πολιτικής του σταδιοδρομίας.

Τον Σεπτέμβριο του 1961 ιδρύθηκε η Ένωση Κέντρου (Ε.Κ.), «έναντας ετερόκλητος συνασπισμός προσωπικοτήτων» προερχόμενων από ευρύ πολιτικό φάσμα (Meynaud, 1966, σ. 276, για τις εσωκομματικές συγκρούσεις στην Ε.Κ. βλ. Παπαχρήστος, 1990). Τον Οκτώβριο, έγιναν οι εκλογές που εξασφάλισαν στην ΕΡΕ την απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή, αλλά και το στίγμα της «βίας και νοθείας», με το οποίο αναζωπυρώθηκε η κρίση νομιμοποίησης που χαρακτήριζε τη μετεμφυλιακή Δεξιά. Ο Παπανδρέου, αντιλαμβανόμενος τη μεγάλη ευκαιρία που παρουσιαζόταν, αποφάσισε –μάλιστα παρά την αντίθεση του συναρχηγού του στην Ε.Κ. Σοφοκλή Βενιζέλου– να κηρύξει εναντίον της ΕΡΕ τον «ανένδοτο αγώνα», υποσχόμενος «εις τον ελληνικόν λαόν [...] [την] υπεράσπισιν και αποκατάστασιν της Δημοκρατίας» (Λιναρδάτος, 1986, σ. 99, η έμφραση δική μου).

Στην πραγματικότητα, ο Ανένδοτος ήταν μια ευφυής στρατηγική του Γ. Παπανδρέου με την οποία επιτύγχανε ταυτοχρόνως τρία αποτελέσματα: πρώτον, την προσωπική του επικράτηση στη μάχη για την αρχηγία του κόμματος· δεύτερον, τη συσπείρωση της ανομοιογενούς συμμαχίας που αποτελούσε την Ένωση Κέντρου και, τρίτον, τη φθορά της κυβέρνησης Καραμανλή μέσω της καθολικής και διαρκούς αμφισβήτησης της κυβερνητικής νομιμότητας (Κανελλόπουλος, 1997, σ. 44· Λιναρδάτος, 1986, σ. 167· Νικολακόπουλος, 1985, σ. 282· Χαραλάμπης, 1985, σ. 131). Να πώς δικαιολογούσε ο ίδιος ο Παπανδρέου εκείνη τη στρατηγική σε επιστολή του προς τον βασιλιά:

«Εάν απεφασίζετο ανοχή [προς το εκλογικό αποτέλεσμα του 1961] [...] θα επηκολούθει γενική απογοήτευσις των οπαδών μας διά το μέλλον, και το Κέντρον κατ' ουσίαν θα διελύετο. Την σημαίαν του αγώνος θα ύψωνε μόνη η ΕΔΑ [...] η οποία αποτελεί τον θανάσιμον κίνδυνον και του έθνους και της δημοκρατίας» (παρατίθεται στο Καραμανλής, 1994, τόμ. 5, σ. 592).

Η επιτυχία του Ανένδοτου ήταν πέρα από κάθε προσδοκία. Μεγάλο μέρος της νεολαίας, καθώς και των νέων κοινωνικών στρωμάτων των πόλεων συντάχθηκαν με την Ε.Κ. απαιτώντας περισσότερη και καλύτερη δημοκρατία. Ενθουσιασμένος από την απήχηση που είχαν δημιουργήσει στον λαό οι καταγγελίες εναντίον της ΕΡΕ, ο Παπανδρέου αποφάσισε να εμμένει στη στρατηγική του ανένδοτου αγώνα, πράγμα όμως που τον οδήγησε σε παράτολμες για το κλίμα της εποχής κινήσεις, όπως ήταν η ανοιχτή σύγκρουση με την ηγεσία του στρατού, η συστηματική καλλιέργεια αντιβασιλικού κλίματος, η ενθάρρυνση δημιουργίας «μετώπου βάσης» ανάμεσα στο Κέντρο και την Αριστερά, καθώς και αλλεπάλληλες δηλώσεις που παρεμπόδιζαν τη δημιουργία πολιτικής ομαλότητας.²⁰ Σε εκείνο το κλίμα πολιτικού τυχοδιωκτισμού, δολοφονήθηκε, τον Μάιο του 1963, ο Γρηγόρης Λαμπράκης στη Θεσσαλονίκη. Τον επόμενο μήνα, ο Καραμανλής παραιτήθηκε από την πρωθυπουργία. Ξεκινούσε η περίοδος παρατεταμένης πολιτικής ανωμαλίας, η οποία επρόκειτο να κλείσει με την κατάλυση της δημοκρατίας και την επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας.

20. Από σωρεία παραδειγμάτων, αναφέρω μόνο την εντυπωσιακή δήλωση Παπανδρέου ότι «ζώμεν υπό ολοκληρωτικών καθεστώσ, παρόμοιον με εκείνο των κομμουνιστικών χωρών» (παρατίθεται στο Καραμανλής, 1994, τόμ. 5, σ. 269).

Ας το ξεκαθαρίσουμε εξαρχής: ο Ανένδοτος δεν ήταν αποτέλεσμα καθολικής κρίσης· ήταν η *ίδια η κρίση*. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, δεν υπήρχε στη χώρα μαζικό αίτημα καθεστωτικής αλλαγής, ούτε βέβαια εξωτερική απειλή. Στην πραγματικότητα, σε ολόκληρη τη διάρκεια του Ανένδοτου, η θέση της μοναρχίας παρέμεινε στο απυρόβλητο (Χαραλάμπης, 1985, σ. 138-143), υπήρξε μάλιστα και αίτημα του Παπανδρέου προς τον βασιλιά για ανάληψη δράσης του τελευταίου με σκοπό «την αποκατάσταση της δημοκρατικής διαδικασίας» η οποία είχε πληγεί από την «κομματικοποίηση του κράτους από την ΕΡΕ». Η Ένωση Κέντρου, μακράν από του να θέτει καθεστωτικό ζήτημα, απλώς διακήρυττε τη βελτίωση των όρων λειτουργίας της υφιστάμενης δημοκρατίας. Αυτό δείχνει η δήλωση του ίδιου του Γ. Παπανδρέου, τον Δεκέμβριο του 1961, ότι η Ε.Κ. «δεν επιδιώκει την ανατροπή, αλλά την αποκατάσταση της ομαλής λειτουργίας του πολιτεύματος της Βασιλευμένης Δημοκρατίας, το οποίο παρεβιάσθη με το εκλογικόν πραξικόπημα της 29ης Οκτωβρίου» (Λεονταρίτης, 1992, σ. 340). Μια μεταγενέστερη εκτίμηση του Κωνσταντίνου Μητσotάκη για εκείνα τα γεγονότα έχει ιδιαίτερη αξία:

«...η θέση μας, τότε, στον Ανένδοτο Αγώνα ήταν ακραία... Ο μεν Παπανδρέου είχε αγωνία να προλάβει να γίνει πρωθυπουργός, είχε άγχος. Ο δε Σοφοκλής Βενιζέλος [...] ήθελε εκδίκαση από τον Καραμανλή. Δηλαδή είχαν αθροιστεί πολλοί αρνητικοί παράγοντες τότε, οι οποίοι έσπρωξαν το Κέντρο, ώστε να κάνει αυτή τη μορφή του αγώνα, που εν μέρει ήταν άδικη [...] και δημιουργούσε προβλήματα. Άλλωστε, αυτό περιελάμβανε συμβιβασμό με το Στέμμα και εμείς του ανοίξαμε το δρόμο του Στέμματος. Ποιος του άνοιξε το δρόμο;» (Διαμαντόπουλος, 1989, σ. 354)

Όπως πάντως κι αν έχει το πράγμα, εκμεταλλεζόμενος την επιτυχία του Ανένδοτου, «ο γηραιός ηγέτης ευτύχησε να γίνει σύμβολο αντιστάσεως και το όνομά του λάβαρο του αγώνα για την ελευθερία» (Meynaud, 1974, σ. 73· Ρήγος, 1990). Είναι βέβαιο ότι ο Ανένδοτος δεν θα είχε υπάρξει δίχως την παρουσία του Γ. Παπανδρέου για να τον διευθύνει. Τότε όμως ούτε η κρίση του Ιουλίου 1965 ούτε, ίσως, η δικτατορία θα είχαν υπάρξει. Μετά τον Ανένδοτο, ο Γ. Παπανδρέου αναδείχτηκε σε χαρισματικό ηγέτη ολκής, αλλά και μοιραίο πρωταγωνιστή της βαθύτατης πολιτικής κρίσης η οποία ε-

ντέλει οδήγησε στην κατάλυση της, έστω ατελούς, δημοκρατίας. Καταθέτει, με αρκετή αλήθεια δηκτικότητα, ο Ηλίας Τσιριμώκος:

«Ο μύθος ότι τον “Γέρο” που εκπροσωπεί την Δημοκρατίαν –αυτός και μόνος– τον “έδιωξε” ο νεαρός βασιλεύς ... έχει ευρέως διαδοθεί... [Ωστόσο,] η αλήθεια είναι, δυστυχώς, ότι η κρίσις δεν οφείλεται εις τον “μονάρχη” των Ανακτόρων, αλλ’ εις τον μονάρχη του Καστρίου και τον υιόν του» (παρατίθεται στο Λεονταρίτης, 1992, σ. 473-474).

Γεγονός είναι ότι, όταν ξέσπασε η κρίση των Ιουλιανών, ο Γ. Παπανδρέου αποδείχτηκε κατώτερος τόσο του Βενιζέλου του 1916, όσο και του Καραμανλή του 1963. Ο πρώτος, υποστηριζόμενος από σημαντικές στρατιωτικές και πολιτικές δυνάμεις, εγγώνριες και ξένες, συγκρούστηκε με τον θρόνο αποφασισμένος να περιορώσει την εθνική επικράτεια· ο δεύτερος παραιτήθηκε από την πρωθυπουργία γιατί, όπως πίστευε, με αυτόν τον τρόπο διευκόλυνε την ομαλή πορεία του κοινοβουλευτισμού και απέτρεπε τον εθνικό διχασμό.²¹ Ο Γ. Παπανδρέου, στηριζόμενος αποκλειστικά στην πίστη των οπαδών του, προτίμησε, οξύνοντας επικίνδυνα την κατάσταση, να εγκαινιάσει έναν νέο Ανένδοτο, αυτή τη φορά εναντίον του μονάρχη, πράγμα που «οδηγούσε σε εμφύλιο και σε καθεστωτικό ζήτημα, χωρίς το Κέντρο να διαθέτει τις δυνάμεις εκείνες [...] που θα του επέτρεπαν να επιβάλει τη δική του λύση» (Λεονταρίτης, 1992, σ. 421). Πολλοί, από ολόκληρο το πολιτικό φάσμα, είχαν ήδη αρχίσει να φοβούνται τη δικτατορική λύση. Σύντομα, οι φόβοι θα αποδεικνύονταν πραγματικοί.

γ. Το φαινόμενο ΠΑΣΟΚ

Τα χρόνια που ακολούθησαν την πτώση της δικτατορίας το 1974, αφιερώθηκαν στον εκδημοκρατισμό στο εσωτερικό της χώρας και την αναζήτηση μιας νέας προοπτικής στο εξωτερικό. Παρά τις πολλές αγκυλώσεις και ατέλειες, οι κυβερνήσεις της Ν.Δ. (καθοδηγούμενες, ας μην το ξεχνούμε, από έναν χαρισματικό ηγέτη) κατόρθωσαν να πετύχουν τους δύο μεγάλους στόχους για τη χώρα, τον εκδημοκρατισμό και τον εξευρωπαϊσμό. Πράγματι, στην αφε-

21. Πρβλ. «η μη πραγματοποίησις των προϋποθέσεων τας οποίας θεωρώ απαραίτητους διά την βελτίωσιν του πολιτικού μας βίου καθιστά αδύνατον την εκπλήρωσιν της αποστολής μου» (Καραμανλής, 1994, τόμ. 6, σ. 56, 108).

τηρία της δεκαετίας του 1980, η Ελλάδα ήταν περισσότερο δημοκρατική παρά ποτέ στο παρελθόν (Αλιβιζάτος, 1980, σ. 20) και, ήδη, ισότιμο μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Ήταν, ίσως, η πρώτη φορά σε ολόκληρο τον 20ό αιώνα που η Ελλάδα δεν βρισκόταν αντιμέτωπη με πολιτειακή ή στρατιωτική κρίση. Παρά εκείνες τις επιτυχίες, η Ν.Δ. έχασε τις εκλογές του 1981, τις οποίες κέρδισε το ΠΑΣΟΚ, ένα καινούργιο κόμμα, με άγνωστα τότε στελέχη, θολό πρόγραμμα και ενθουσιώδεις οπαδούς. Πώς κατόρθωσε το ΠΑΣΟΚ να μετατραπεί, μέσα σε επτά γόνιμα χρόνια, από ένα «ιδιότυπο κόμμα στελεχών» (Σπουρδαλάκης, 1998, σ. 19) σε μαζικό κόμμα εξουσίας;

Οι απόπειρες ερμηνείας του φαινομένου ΠΑΣΟΚ είναι πολλές και ποικίλες (ενδεικτικά μόνο, Spourdalakis, 1988· Papadopoulos, 1989· Ελεφάντης, 1991· Couloumbis, 1992· Kitroeff, 1997· Pappas, 1999), όλων όμως κοινός παρονομαστής είναι η χαρισματική παρουσία του Ανδρέα Παπανδρέου. «Ας το θέσουμε προκαταβολικά ως αξίωμα», γράφει ο Ελεφάντης (1991, σ. 104), «το ΠΑΣΟΚ [...] ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου». Ακόμη και αξιωματικές παραδοχές, ωστόσο, επιδέχονται επεξήγηση.

Όταν επέστρεψε στην Ελλάδα, το 1974, ο Αντρέας, όπως τον φώναζαν οι οπαδοί του, διέθετε αξιολογικά πλεονεκτήματα. Ως οικονομολόγος και καθηγητής μεγάλου αμερικανικού πανεπιστημίου, θεωρήθηκε ένα είδος θαυματοποιού που είναι σε θέση να χειρίζεται καλύτερα από άλλους περίπλοκα ζητήματα, κυρίως οικονομικά και εξωτερικής πολιτικής. Ως γιος του «Γέρου της Δημοκρατίας», κεντρικός πρωταγωνιστής των Ιουλιανών και αρχηγός του αντιδικτατορικού ΠΑΚ στο εξωτερικό, θεωρήθηκε γνήσιος και αυθεντικός εκφραστής της δημοκρατίας. Η μεγαλύτερη όμως επιτυχία του Ανδρέα Παπανδρέου ήταν ότι, στην ιδιαίτερη συγκυρία της πρώιμης μεταπολιτευτικής περιόδου, κατόρθωσε να παρουσιάσει την πολιτική πραγματικότητα ως ευρισκόμενη σε κατάσταση κρίσης, κατασκευάζοντας ταυτοχρόνως και το υποκείμενο της κρίσης, στο οποίο προσέφερε τον εαυτό του ως λυτρωτή και σωτήρα. Τόσο η στοιχειοθέτηση της επίπλαστης κρίσης, όσο και η κατασκευή του υποκειμένου της βασίστηκαν στον Λόγο του χαρισματικού αρχηγού.

«Η ρίζα της συμφοράς βρίσκεται στην εξάρτηση της Πατρίδας μας». Έτσι συμπύκνωνε την «κρίση» η Διακήρυξη της 3ης του Σεπτεμβρίου –κατασκευάσμα του Α. Παπανδρέου και ιδεολογική κιβω-

τός του πρώιμου, αντιπολιτευόμενου ΠΑΣΟΚ– συμπληρώνοντας παρακάτω: «Η εθνική κυριαρχία είναι αναπόσπαστα δεμένη με τη λαϊκή κυριαρχία, με τη δημοκρατία σε κάθε φάση της ζωής του τόπου...» (περιέχεται στο Σπουρδαλάκης, 1998, σ. 337-343). Πρόκειται για έναν απλουστευτικό Λόγο στον οποίο παρατίθενται δύο αντιπάλα ζεύγη, από τη μια μεριά το (ξένο και ντόπιο) κατεστημένο, αποκλειστικά υπεύθυνο για την «κρίση» και, από την άλλη μεριά, το μοιραίο υποκείμενο και θύμα της «κρίσης», δηλαδή ο λαός. Έχοντας επινοήσει την κρίση, το ΠΑΣΟΚ, ένα κόμμα που «ανήκει στον αγρότη, τον εργάτη, το βιοτέχνη, το μισθωτό, τον υπάλληλο, τη θαρραλέα και φωτισμένη νεολαία», είναι δηλαδή ο φορέας «όλων των γνήσια προοδευτικών και δημοκρατικών δυνάμεων της χώρας», ανέλαβε, υπό την καθοδήγηση του χαρισματικού ηγέτη, να διασφαλίσει τη λαϊκή κυριαρχία. «Συναρθρώνοντας ετερόκλητες κοινωνικές κατηγορίες», γράφει ο Ελεφάντης (1991, σ. 171), «κατασκευάστηκε ένα ενιαίο πολιτικό υποκείμενο που ονομάστηκε “λαϊκό κίνημα” [και] από λαϊκό κίνημα μετουσιώθηκε απλώς σε “Κίνημα” που [επρόκειτο να] επωμισθεί το ρόλο του φορέα της αλλαγής». Χωρίς καμία αμφιβολία, το επίτευγμα του χαρισματικού Παπανδρέου ήταν ακριβώς η μετατροπή ενός «ουσιαστικά αδιαφοροποίητου όλου» (Μανρογορδάτος, 1993, σ. 48) σε μια νέα και δυναμική, αν και εντελώς φαντασική κοινωνική κατηγορία, τους «μη προνομούχους», οι οποίοι ακολούθησαν τυφλά τον ηγέτη τους αξιώνοντας γενική αλλαγή (Μανρογορδάτος, 1983β, σ. 51· Sotiropoulos, 1996, σ. 55).

Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, αντίθετα από το υποκινημένο από τον Βενιζέλο πραξικόπημα του 1935 και τον καθοδηγούμενο από τον Γ. Παπανδρέου «ανένδοτο αγώνα», δεν οδήγησε τη χώρα σε ανάλογη πολιτειακή κρίση. Η νεαρή ακόμη τότε δημοκρατία αποδείχτηκε γερά θεμελιωμένη και ανθεκτική στις νέες συνθήκες. Ωστόσο, η δεκαετία του 1980 (κατά πολλούς, μια «χαμένη δεκαετία») χαρακτηρίστηκε από την εισαγωγή και εξάπλωση στην πολιτική ζωή της χώρας του λαϊκισμού (Καπετανγιάννης, 1986· Λιάκος, 1989· Sotiropoulos, 1996), ενός παθογενούς πολιτικού φαινομένου το οποίο αναδείχτηκε σε κύρια στρατηγική του ΠΑΣΟΚ για «την άσκηση και κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας» (Λυριντζής - Σπουρδαλάκης, 1993, σ. 158· Kalyvas, 1996). Ο λαϊκισμός οδήγησε τη χώρα σε σωρεία αδιεξόδων, όπως τη χρεοκοπία της κυβερνητικής πολιτικής, μακρά οικονομική ύφεση, διεθνή απομόνω-

ση, κοινωνική σήψη και σκάνδαλα, εκφυλισμό των θεσμών, γενικευμένη διάδοση στην κοινωνία της κουλτούρας εκείνης που ο E.P. Thompson (1978) αποκαλεί «πληθειακή». Η προσπάθεια αναστροφής αυτού του κλίματος παρατεταμένης κρίσης έγινε εντέλει επιτυχή μόνο μετά το (βιολογικό και πολιτικό) τέλος του χαρισματικού Ανδρέα.

5. ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΗ ΗΓΕΣΙΑ ΣΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ: ΟΡΙΣΤΙΚΗ ΕΚΛΕΙΨΗ Ή ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ ΥΠΝΩΣΗ;

Το χάρισμα έχει αποτελέσει χαρακτηριστικό στοιχείο της πολιτικής διαδικασίας και κεντρικό μοτίβο της πολιτικής συμπεριφοράς στην Ελλάδα κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα. Ανάμεσα στις εκλογικές αναμετρήσεις των ετών 1910 και 1993, παρατηρείται μια σχεδόν συνεχής αλληλουχία χαρισματικών ηγετών στην εξουσία – η σειρά της οποίας, μάλιστα, συχνά καθορίζεται από τις μεταξύ τους διαμάχες. Η εξήγηση της έντονης και συνεχούς παρουσίας του χαρίσματος βρίσκεται στα έκτακτα ιστορικά γεγονότα του 20ού αιώνα που συνδέονται, αφενός με τη μακρά κρίση εθνικής ολοκλήρωσης και την εθνική ασφάλεια και, αφετέρου, με τους αγώνες για δημοκρατία.²²

Χωρίς αμφιβολία, η άμεση απειλή πολέμου δημιουργεί συνθήκες πραγματικής κρίσης, οι οποίες ευνοούν την εμφάνιση του χαρισματικού. Η τουρκική εισβολή στην Κύπρο το 1974 και η αρχικά αμφίροπη στάση της Ελλάδας κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, από την οποία μάλιστα επρόκειτο να κριθούν οι τύχες των Νέων Χωρών, αποδείχτηκαν καθοριστικοί παράγοντες για την (επαν)εμφάνιση ηγετών θεωρούμενων ως χαρισματικών, όπως ήταν οι Καραμανλής και Βενιζέλος.

Από την άλλη πλευρά, οι αγώνες για δημοκρατία και εκδημοκρατισμό δεν συνδέονται πάντα με συνθήκες πραγματικής κρίσης. Πραγματική κρίση, όπως την έχουμε ορίσει στην εισαγωγή, δημιουργείται μόνο σε περιπτώσεις εγκαθίδρυσης δημοκρατίας μετά από προηγούμενη κατάρρευση άλλου πολιτεύματος (όπως ήταν η

22. Η χαρισματική εξουσία, κατ' αντιστοιχία με τις κρίσεις που καλείται να αντιμετωπίσει, έχει χαρακτήρα «έκτακτο» (extra-ordinary), πράγμα που τη διαφοροποιεί ριζικά από κάθε άλλη γνωστή μορφή εξουσίας (πρβλ. Weber, 1978, τόμ. 1, σ. 244).

Μεταπολίτευση που ακολούθησε την πτώση της χούντας, αλλά και η αντικατάσταση του παλαιοκομματισμού με μια περισσότερο φιλελεύθερη δημοκρατία μετά το στρατιωτικό κίνημα του 1909), ή όταν ισχύον δημοκρατικό πολίτευμα απειλείται άμεσα με κατάλυση (όπως η ουσιαστική κατάργηση του κοινοβουλευτισμού από τη βασιλική αυθαιρεσία στην περίοδο 1915-16). Σε τέτοιου είδους πραγματικές κρίσεις, η παρουσία χαρισματικών ηγετών αποδεικνύεται καθοριστικής σημασίας, αφού είναι το ίδιο το απειλούμενο έθνος που *προσκαλεί* –διά των αντιπροσώπων του, συνήθως με επίσημη και πανηγυρική πράξη– τον θεωρούμενο ως κάτοχο του χαρίσματος, στον οποίο και αναθέτει την αποστολή επίλυσης της κρίσης. Ο χαρισματικός γίνεται έτσι παράκλητος του έθνους, και μόνο η σωτηρία του έθνους μπορεί να αποτελέσει απόδειξη του χαρίσματος του.

Όπως όμως έχουμε δει, στη δημοκρατία, χαρισματικοί ηγέτες εμφανίζονται ακόμη κι όταν δεν υπάρχουν συνθήκες πραγματικής κρίσης. Αυτό συμβαίνει όταν οι θεσμοί του –συνήθως νεαρού– δημοκρατικού πολιτεύματος δεν είναι ακόμη παγιωμένοι ή όταν εκλεγμένες κυβερνήσεις αποτυγχάνουν να εξασφαλίσουν ευρεία κοινωνική συναίνεση, με αποτέλεσμα να παρουσιάζεται έλλειμμα νομιμοποίησης. Κάτω από τέτοιες συνθήκες, ηγέτες με χαρισματικές ιδιότητες είναι δυνατόν να εμφανιστούν επικαλούμενοι «κρίση» ολόκληρου του πολιτικού συστήματος. Δεν πρόκειται φυσικά για πραγματική –ούτε καν καθολική– κρίση, αφού αυτή σχετίζεται, όχι με τον τύπο του πολιτεύματος, αλλά μόνο με τη *βελτίωση των όρων λειτουργίας* του ισχύοντος δημοκρατικού πολιτεύματος. Πρόκειται με άλλα λόγια για «κρίση»-κατασκευάσμα χαρισματικού ηγέτη, ο οποίος, με αυτόν τον τρόπο, αναδεικνύεται σε αντίκλητο και αποκλειστικό εκπρόσωπο του «δημοκρατικού λαού» με σκοπό τη σωτηρία της δημοκρατίας. Συχνά, αυτό καταλήγει στη δημιουργία πραγματικής εθνικής κρίσης.

Ο κύκλος των χαρισματικών πολιτικών ηγετών στην Ελλάδα έκλεισε το 1996 με τον θάνατο του Ανδρέα Παπανδρέου. Στις δύο εκλογικές μάχες που ακολούθησαν έκτοτε, αναμετρήθηκαν πολιτικοί αρχηγοί παντελώς στερούμενοι χαρίσματος (Featherstone - Kazamias, 1997).²³ Πώς εξηγείται η πρόσφατη έκλειψη του χαρι-

23. «Ο Καραμανλής ήλθε ως σωτήρας, ο Σημίτης ως σύμπτωση», επισημαίνει ο Πρετεντέρης (1996, σ. 13).

σματικού; Είναι αυτή μόνιμη ή, μήπως, πρόκειται για παροδικό φαινόμενο; Τον μίτο προσφέρει πάλι η ύπαρξη (ή, στην προκειμένη περίπτωση, η ανυπαρξία) κρίσης. Διότι, απλούστατα, εάν η (πραγματική ή κατασκευασμένη) κρίση αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση του χαρισματικού, τότε η έκλειψη του τελευταίου πρέπει να αποδοθεί είτε στην απουσία πραγματικής κρίσης είτε στην αδυναμία επινόησης πλασματικής «κρίσης». Η απουσία πραγματικής κρίσης είναι, προς το παρόν, δεδομένη. Οι σχέσεις της χώρας με την Τουρκία, παρά την ανοιχτή πληγή του Κυπριακού και τις συχνές προστριβές στη συνοριακή γραμμή, δεν δημιουργούν άμεσο φόβο πολέμου. Επίσης, το δημοκρατικό πολίτευμα, ως τύπος αλλά και ως λειτουργία, είναι σήμερα περισσότερο κατοχυρωμένο παρά ποτέ στο παρελθόν και οι κύριες πολιτικές δυνάμεις απολαμβάνουν ικανής δημοκρατικής νομιμοποίησης. Αλλά και η πιθανότητα κατασκευασμένης κρίσης φαίνεται να είναι εξαιρετικά περιορισμένη, αφού το τέλος της πολιτικής πόλωσης έχει πλέον οδηγήσει «στην υποχώρηση φαινομένων όπως [...] η προσήλωση σε ηγέτες και πολιτικούς που ζητούν άμεση αδιαμεσολάβητη σχέση με το λαό» (Σημίτης, 1989, σ. 17).

Υπάρχει ο εξής κίνδυνος: Χωρίς την άμεση απειλή κρίσης, η πολιτική διαδικασία μετατρέπεται σε «πράξη αποχαύνωσης – αυτό δηλαδή που καταντά η “θεία χάρις” σε μια εγκόσμια κουλτούρα [...] [όπου] οι χαρισματικές φυσιογνωμίες ούτε τιτάνες είναι ούτε δαίμονες, ούτε οι αρχαίοι βασιλείς του Weber» (Σένετ, 1999, σ. 370). Σε αυτές τις περιπτώσεις, συνεχίζει ο ίδιος συγγραφέας,

«[ό]ταν οι θεοί είναι [πια] νεκροί, η αρχετυπική στιγμή της χαρισματικής εμπειρίας είναι η στιγμή της υπερψήφισης ενός ‘ελκυστικού’ πολιτικού έστω κι αν αντιτίθεται κανείς στην πολιτική του» (Σένετ, 1999, σ. 349).

Το φαινόμενο είναι ήδη γνωστό σε πολλές χώρες, από τη Λατινική Αμερική των «νεο-λαϊκιστών» Τσάβες, Φουτζιμόρι και Ρίο Μοντ (Weyland, 1996· Knight, 1998· IISS, 2000, σ. 81-83) μέχρι τη γειτονική Ιταλία του Μπερλουσκόνι. Τέτοιοι «ελκυστικοί» πολιτικοί έχουν πρόσφατα εμφανιστεί και στην Ελλάδα. Ωστόσο, «όπως και με τη θρησκεία, με την οποία έχει κοινά χαρακτηριστικά, το γνήσιο πολιτικό χάρισμα κάθε άλλο παρά είναι νεκρό» (Willner, 1984, σ. 2). Σε έκτακτες καταστάσεις και ανυπέροβλητες κρίσεις, οι άνθρωποι ίσως αναγκαστούν να αναζητήσουν ξανά εκείνον τον η-

ρωικό ηγέτη που δείχνει να υπερβαίνει το κοινό μέτρο – με μόνη αποστολή τη «σωτηρία» τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, ΝΙΚΟΣ (1980), «Ο εκδημοκρατισμός σήμερα: σύγχρονες διαστάσεις ενός παλιού αιτήματος», *Σύγχρονα Θέματα* (ανάτυπο), τχ. 8, σ. 1-29.
- BENDIX, REINHARD (1977) [1960], *Max Weber: An Intellectual Portrait*, Methuen, Λονδίνο.
- ΒΕΝΤΗΡΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1970) [1931], *Η Ελλάδα του 1910-1920*, 2 τόμοι, Ίκαρος, Αθήνα.
- ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΩΣΤΑΣ (1975), *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα.
- ΒΕΡΕΜΗΣ, ΘΑΝΟΣ (1977), *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*, Εξάντας, Αθήνα.
- ΒΕΡΕΜΗΣ, ΘΑΝΟΣ (2000α), *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, Κούριεφ, Αθήνα.
- ΒΕΡΕΜΗΣ, ΘΑΝΟΣ (2000β), «Ο στρατός και τι δεν είδε ο Βενιζέλος», *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά*, 2 Μαρτίου, σ. 12-15.
- BOURDIEU, PIERRE (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge University Press, Cambridge MA.
- BOURDIEU, PIERRE (1985), «Social Space and the Genesis of Groups», *Theory and Society*, τχ. 14, σ. 723-744.
- BOURDIEU, PIERRE (1987), «What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups», *Berkeley Journal of Sociology: A Critical Review*, τχ. xxxii, σ. 1-17.
- ΒΟΥΡΝΑΣ, ΤΑΣΟΣ (1957), *Γουδί. Το κίνημα του 1909*, Τολίδης, Αθήνα.
- BURKE, PETER (1992), *History and Social Theory*, Polity Press, Cambridge.
- ΓΙΑΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ Ν. (1999), «Η ευγενής μας τύφλωση...». *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα.
- CLOGG, RICHARD (1993), «Introduction: The PASOK Phenomenon», στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece 1981-89. The Populist Decade*, Macmillan, Λονδίνο, σ. viii-xiv.
- COULOMBIS, THEODORE A. (1992), «Andreas Papandreou: The Style and Substance of Leadership», στο Theodore C. Kariotis (επιμ.), *The Greek Socialist Experiment; Papandreou's Greece 1981-1989*, Pella Publishing, Νέα Υόρκη, σ. 85-96.

- ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, ΝΕΟΚΟΣΜΟΣ (1960), *Εθνική Άμυνα της Θεσσαλονίκης του 1916*, Αθήνα, χ.ε.
- ΔΑΦΝΗΣ, ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ (1961), *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, 1821-1961*, Γαλαξίας, Αθήνα.
- ΔΑΦΝΗΣ, ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ (1997) [1951], *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, 2 τόμοι, Κάκτος [Γκαρος], Αθήνα.
- ΔΕΛΤΑ, ΠΗΝΕΛΟΠΗ Σ. (1997), *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος*, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα.
- ΔΕΡΤΙΑΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ (1977), *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα.
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΘΑΝΑΣΗΣ (1989), *Κώστας Μητσοτάκης. Πολιτική βιογραφία*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- DURKHEIM, EMILE (1964) [1893], *The Division of Labour in Society*, Macmillan, Λονδίνο.
- ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ, ΑΓΓΕΛΟΣ (1991), *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Πολίτης, Αθήνα.
- ELSTER, JON (1978), *Logic and Society: Contradictions and Possible Worlds*, John Wiley & Sons, Νέα Υόρκη.
- ERIKSON, ERIK H. (1958), *Young Man Luther: A Study in Psychoanalysis and History*, Norton, Νέα Υόρκη.
- FEATHERSTONE, KEVIN - KAZAMIAS, GEORGE (1997), «In the Absence of Charisma: The Greek Elections of September 1996», *West European Politics*, τόμ. 20, τχ. 2, σ. 154-164.
- FREUD, SIGMUND (1957) [1927], *The Future of an Illusion*, Anchor, Νέα Υόρκη.
- GERTH, H.H. - MILLS, C. WRIGHT (1971) [1946]. *From Max Weber: Essays in Sociology*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη.
- GOODMAN, NELSON (1978), *Ways of Worldmaking*, Hackett Publishing, Indianapolis.
- GRAMSCI, ANTONIO (1971), *Selections from the Prison Notebooks*, International Publishers, Νέα Υόρκη.
- HABERMAS, JÜRGEN (1973), *Legitimation Crisis*, Beacon Press, Βοστώνη.
- HOOK, SIDNEY (1943), *The Hero in History: A Study in Limitation and Possibility*, The Humanities Press, Νέα Υόρκη.
- HUNTINGTON, SAMUEL P. (1968), *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven.
- HUNTINGTON, SAMUEL P. (1991), «Democracy's Third Wave», *Journal of Democracy*, τόμ. 2, τχ. 2, σ. 12-34.
- ΘΕΟΤΟΚΑΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ (1996), *Στοχασμοί και θέσεις. Πολιτικά κείμενα 1925-1966*, Εστία, Αθήνα.
- IIS [International Institute for Strategic Studies] (2000), *Strategic Survey 1999/2000*, Oxford University Press, Λονδίνο.
- KALYVAS, STATHIS N. (1996), «Polarization in Greek Politics: Rhetoric or Reality?», ανακοίνωση, CUNY Seminar in Modern Greek Studies, Νέα Υόρκη.

- ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (1997) [1975], *Πώς εφθάσαμε στην 21η Απριλίου 1967. Ιστορικά δοκίμια*, Εστία, Αθήνα.
- ΚΑΠΕΤΑΝΓΙΑΝΝΗΣ, ΒΑΣΙΛΗΣ (1986), «Λαϊκισμός. Συνοπτικές σημειώσεις για μια κριτική επανεξέταση», *Πολίτης*, τχ. 71 (Ιανουάριος-Μάρτιος).
- ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (1994-96), *Αρχείο: Γεγονότα και κείμενα*, τόμοι 6-8, επιμέλεια Κ. Σβολόπουλος, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ, ΗΛΙΑΣ (1996) [1980], «Ο ρόλος και η σημασία της χαρισματικής ηγεσίας στην ελληνική μεταβατική κοινωνία», στο Σπήλιος Παπασπηλιόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ. Κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σ. 24-40.
- ΚΙΤΡΟΕΦ, ALEXANDER (1997), «Andreas G. Papandreou: A Brief Political Biography», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τόμ. 23, τχ. 1, σ. 7-32.
- KNIGHT, ALAN (1998), «Populism and Neo-populism in Latin America, especially Mexico», *Journal of Latin American Studies*, τόμ. 30, τχ. 2, σ. 223-248.
- ΚΟΚΚΙΝΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ (1996), *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα: Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*, Τροχαλία, Αθήνα.
- ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. (2000), «Το κίνημα του 1935 και η παλινόρθωση της μοναρχίας», *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά*, 2 Μαρτίου, σ. 42-45.
- ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. (1992), *Ανάμεσα στα δύο άκρα. Η πορεία του Κέντρου, 1946-1967*, Εστία, Αθήνα.
- ΛΙΑΚΟΣ, ΑΝΤΩΝΗΣ (1989), «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 6, τχ. 10, σ. 13-28.
- ΛΙΝΑΡΔΑΤΟΣ, ΣΠΥΡΟΣ (1986), *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Δ' 1961-1964, Παλαζήσης, Αθήνα.
- LINZ, JUAN J. - STEPAN, ALFRED (1996), *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο.
- ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ, ΧΡΗΣΤΟΣ - ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, ΜΙΧΑΗΛΣ (1993), «Περί λαϊκισμού. Μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, σ. 133-162.
- MADSEN, DOUGLAS - SNOW, G. PETER (1991), *The Charismatic Bond; Political Behavior in Times of Crisis*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- MCFARLAND, ANDREW (1969), *Power and Leadership in Pluralist Systems*, Stanford University Press, Stanford.
- MARX, KARL (1963) [1852], *The 18th Brumaire of Louis Bonaparte*, International Publishers, Νέα Υόρκη.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ Θ. (1982), *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, GEORGE TH. (1983α), *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley.

- MAVROGORDATOS, GEORGE TH. (1983β), *Rise of the Green Sun. The Greek Election of 1981*, Occasional Paper 1, Centre of Contemporary Greek Studies, Λονδίνο.
- MAVROGORDATOS, GEORGE TH. (1993), «Civil Society under Populism», στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece 1981-89. The Populist Decade*, Macmillan, Λονδίνο, σ. 47-64.
- MEYNAUD, JEAN (1966), *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Μπάιρον, Αθήνα.
- MEYNAUD, JEAN (1974), *Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου του 1965*, Μπάιρον, Αθήνα.
- MOUZELIS, NICOS P. (1986), *Politics in the Semi-Periphery. Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin America*, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη.
- ΜΟΣΚΩΦ, ΚΩΣΤΗΣ (1972), *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα, 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπαρατικού χώρου*, Θεσσαλονίκη, χ.ε.
- ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, ΦΑΙΔΩΝ Κ. (1991), *Νεοέλληνες λογοτέχνες για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Λέσχη Φιλελευθέρων-Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛΙΑΣ (1985), *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.
- Ο'CONNOR, JAMES (1987), *The Meaning of Crisis. A Theoretical Introduction*, Basil Blackwell, Νέα Υόρκη.
- ΡΑΡΑΔΟΡΟΥΛΟΣ, ΙΟΑΝΝΙΣ (1989), *Dynamique du discours politique et conquête du rounoir. La cas du PASOK (Mouvement socialiste panhellenique), 1974-1981*, Peter Lang, Βέρνη.
- ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1941), *Πολιτικά θέματα*, Αετός, Αθήνα.
- ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ. (1990), «Ενδοκομματικές συγκρούσεις στην "Ένωση Κέντρου": Ο Γεώργιος Παπανδρέου στη δίνη μιας βραχύβιας ισορροπίας, 1961-1965», στο Γ. Αναστασιάδης - Π. Πετρίδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου: Η κρίση των θεσμών, οι κομματικοί σχηματισμοί και ο πολιτικός λόγος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, σ. 313-327.
- RAPPAS, TAKIS S. (1999), *Making Party Democracy in Greece*, Macmillan, Λονδίνο.
- ΠΕΤΡΙΔΗΣ, ΠΑΥΛΟΣ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ (επιμ.) (1994), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, Πνευματικό Ίδρυμα Γ. Παπανδρέου, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- ΠΡΕΤΕΝΤΕΡΗΣ, Ι. Κ. (1996), *Η δεύτερη μεταπολίτευση*, Πόλις, Αθήνα.
- ΡΗΓΟΣ, ΑΛΚΗΣ (1990), «Η ιδιοτυπία της νεοελληνικής πολιτικής σκηνης και ο ρόλος της προσωπικότητας σ' αυτήν: Η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης του Γεωργίου Παπανδρέου», στο Γ. Αναστασιάδης - Π. Πε-

- τριίδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου: Η κρίση των θεσμών, οι κοινοματικοί σχηματισμοί και ο πολιτικός λόγος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, σ. 71-101.
- ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (1977), «Η είσοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδος και οι εσωτερικές εξελίξεις από το τέλος του 1909 έως το 1912», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, σ. 266-279.
- ΣΕΝΕΤ, ΡΙΤΣΑΡΝΤ (1999), *Η τυραννία της οικειότητας. Ο δημόσιος και ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, Νεφέλη, Αθήνα.
- ΣΗΜΙΤΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ (1989), «Εισαγωγή», στο Νίκος Μουζέλης - Θάνος Λίποβατς - Μιχάλης Σπουρδαλάκης (επιμ.), *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα.
- SMELSER, NEIL J. (1963), *Theory of Collective Behavior*, The Free Press, Νέα Υόρκη.
- ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, ΜΙΧΑΛΗΣ (1988), *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα.
- ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, ΜΙΧΑΛΗΣ (1998), «Από το "Κίνημα Διαμαρτυρίας" στο "Νέο ΠΑΣΟΚ"», στο Μιχάλης Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα, σ. 15-74.
- SOTIROPOULOS, DIMITRI A. (1996), *Populism and Bureaucracy: The Case of Greece Under ΠΑΣΟΚ, 1981-1989*, University of Notre Dame Press, Notre Dame και Λονδίνο.
- THOMPSON, E.P. (1978), «Eighteenth-Century English Society: Class Struggle Without Class?», *Social History*, τχ. 3, σ. 133-165.
- TUCKER, ROBERT C. (1968), «The Theory of Charismatic Leadership», *Daedalus*, τόμ. 48, τχ. 3, σ. 731-756.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ (1985), *Στρατός και πολιτική εξουσία: Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα.
- ΧΡΗΣΤΟΥ, ΘΑΝΑΣΗΣ (2000), «"Γάμοι" και ... διαζύγια των πρωταγωνιστών [του κινήματος του 1935]», *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά*, 2 Μαρτίου, σ. 16-25.
- ΨΥΧΑΡΗΣ, ΣΤΑΥΡΟΣ Π. (1975), *Τα παρασκήνια της αλλαγής*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- WEBER, MAX (1964) [1947], *The Theory of Social and Economic Organization*, επιμ. Talcott Parsons, The Free Press, Νέα Υόρκη.
- WEBER, MAX (1978), *Economy and Society*, 2 τόμοι, επιμ. Guenther Roth - Claus Wittich, University of California Press, Berkeley, Ca.
- WEBER, MAX (1949) [1905], «Objective Possibility and Adequate Causation in Historical Explanation», στο Max Weber (επιμ.), *The Methodology of the Social Sciences*, Free Press, Νέα Υόρκη.
- WEYLAND, KURT (1996), «Neo-Populism and Neo-Liberalism in Latin America: Unexpected Affinities», *Studies n Comparative International Development*, τόμ. 31, τχ. 3, σ. 3-31.

WILLNER, ANN RUTH (1984), *The Spellbinders; Charismatic Political Leadership*, Yale University Press, New Haven.

ZIMMERMANN, EKKART (1984), «The Study of Crisis in Liberal Democracies: Pitfalls and Promises», *International Political Science Review*, τόμ. 5, τχ. 3.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ (ΚΕΠΠΑ) ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Από τη στιγμή που δεν επιτεύχθηκε η «κοινοτικοποίηση» της ΚΕΠΠΑ, η Συνθήκη του Maastricht ήταν αναμενόμενο να επιφυλάξει έναν περιορισμένο ρόλο για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Τα κράτη-μέλη φάνηκαν διστακτικά στην παραχώρηση αρμοδιοτήτων σε έναν τομέα που αγγίζει τον σκληρό πυρήνα της εθνικής τους κυριαρχίας. Ωστόσο, το Κοινοβούλιο προσπάθησε να αξιοποιήσει κάθε αρμοδιότητα που του παρέχεται από τις Συνθήκες, προχωρώντας ταυτόχρονα και στις αναγκαίες εσωτερικές μεταρρυθμίσεις. Μέσα από διαδοχικές αποφάσεις του, ζήτησε την ουσιαστική ανάπτυξη και εφαρμογή μιας πραγματικής ΚΕΠΠΑ και την περαιτέρω ενίσχυσή του στον τομέα αυτό. Τα μελλοντικά σενάρια για το μέλλον του Κοινοβουλίου στον τομέα της ΚΕΠΠΑ, αφού λαμβάνουν υπόψη τα πορίσματα τριών από τις θεωρητικές προσεγγίσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (ρεαλιστική, νεολειτουργική και θεωρία της συγχώνευσης), καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η θέση του θα εξαρτηθεί άμεσα από την πρόοδο της διαδικασίας ενοποίησης: όσο περισσότερο προχωρά η πολιτική ένωση και άρα η «κοινοτικοποίηση» της ΚΕΠΠΑ τόσο πιο ουσιαστικός θα είναι και ο ρόλος του Κοινοβουλίου.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ανέκαθεν το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (Ε.Κ.) ασκούσε πιέσεις στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα να συμπληρώσει την οικονομική της διάσταση με έναν αποτελεσματικό πολιτικό μηχανισμό στην εξωτερική της πολιτική που θα της επέτρεπε να παίζει πλήρως τον ρόλο

* Ο Δημοσθένης Ν. Μαμμωνάς είναι διδάκτωρ Ευρωπαϊκού Δικαίου του Πανεπιστημίου Paris II και στέλεχος της διεύθυνσης Ευρωπαϊκής Ένωσης του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας.

της στη διεθνή σκηνή. Από την άποψη αυτή, η πρόοδος προς μία Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ) υπήρξε πραγματικά αργή και δύσκολη ενώ η απουσία της έγινε ιδιαίτερα αισθητή στις εξαιρετικά κρίσιμες πρόσφατες περιστάσεις, όπως ο πόλεμος στον Περσικό Κόλπο και, κυρίως, οι συγκρούσεις στην πρώην Γιουγκοσλαβία.¹

2. ΘΕΣΗ ΚΑΙ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ²

Έπεται από το πρώτο σημαντικό βήμα των διατάξεων της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης για την Πολιτική Συνεργασία στον τομέα της

1. Βλ. Κ.-D. Borghardt, *L'unification européenne. Création et développement de l'Union européenne*, σειρά «Documentation européenne», Office des Publications Officielles des Communautés Européennes (ΟΡΟCE), Λουξεμβούργο 1995, σ. 60, και Μ. Westlake, *A Modern Guide to the European Parliament*, Pinter, Λονδίνο 1995, σ. 160. Βλ. επίσης Ε. Remacle - Β. Delcourt, «La PESC à l'épreuve du conflit yougoslave: acteurs, représentations, enseignements», στο Μ.-F. Dyrand - Α. Vasconcelos, *La PESC. Ouvrir l'Europe au monde*, Presses de Sciences Po, Παρίσι 1998, σ. 227-272 και ιδίως σ. 257-272: «La crise yougoslave: aiguillon ou fossoyeur de la PESC?».

2. Ανάμεσα στην πολύπλευρη και εκτεταμένη βιβλιογραφία που αναφέρεται στην ΚΕΠΠΑ μπορούμε να προτείνουμε από τα γενικά έργα Ε. Regelsberger - Ρ. de Schoutheete de Tervarant - W. Wessels (επιμ.), *From EPC to CFSP and Beyond*, Boulder, Λονδίνο 1997· Μ. Holland (επιμ.), *Common Foreign and Security Policy. The Record and the Reforms*, Λονδίνο-Ουάσινγκτον 1997· Μ.-F. Dyrand - Α. Vasconcelos, *La PESC. Ouvrir l'Europe au monde*, ό.π., Παρίσι 1998· και από τα άρθρα, D. Hurd, «Développer la PESC», *Affaires internationales*, τόμ. 70, τχ. 3, Ιούλιος 1994, σ. 421-428· Η.ν.δ. Broek, «The Common Foreign and Security Policy in the Context of the 1996 Intergovernmental Conference», *Studia diplomatica*, 4/1995, σ. 31-38· Β.-C. Ryba, «La politique étrangère et de sécurité commune (PESC)-Mode d'emploi et bilan d'une année d'application (fin 1993/94)», *RMC (UE)*, τχ. 384, Ιανουάριος 1995, σ. 14-35· Α. Lamassoure, «La question de confiance portera sur la politique étrangère et la défense», *Revue des affaires européennes*, τχ. 1/1995, σ. 51-55· Ε. Bonino, «La réforme de la politique étrangère et de sécurité commune: aspects institutionnels», *RMUE*, τχ. 3/1995, σ. 261-266· Ρ. Burghardt, «Politique étrangère et de sécurité commune: garantir la stabilité à long terme de l'Europe», *RMUE*, τχ. 3/1995, σ. 267-277· Ρ. Willaert, «Quel avenir pour la PESC?», *Le Courrier*, τχ. 145, Μάιος-Ιούνιος 1995· Ρ. Willaert - C. Marques-Ruiz, «Vers une politique étrangère et de sécurité commune: état de lieux», *RMUE*, 3/1995, σ. 35-95· D. Fabre, «La PESC», *Problèmes politiques et sociaux*, τχ. 775-776, 1996· S. Nutall, «The CFSP Provisions of the Amsterdam Treaty. An Exercise in Collusive Ambiguity», *CFSP Forum*, 3/1997, και Σ. Περάκης, «La politique étrangère et de sécurité commune de l'UE de Maastricht à Amsterdam: Lente marche vers la recherche d'une volonté commune des partenaires de l'UE», στο Σ.

έξωτερικής πολιτικής, η Συνθήκη του Maastricht (ΣΕΕ) καθιέρωσε τελικά μία Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας σε εμβρυϊκό στάδιο.³ Η ΚΕΠΠΑ παραμένει βασικά, από τη φύση της, στο επίπεδο της διακυβερνητικής συνεργασίας και βρίσκεται έξω από τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα (ΣΕΚ), δηλαδή εκτός πρώτου πυλώνα, αποτελώντας ξεχωριστό τίτλο (περιγραφόμενη συχνά ως ο «δεύτερος» ή «διακυβερνητικός» πυλώνας). Ωστόσο, προβλέπεται η συμμετοχή και των τριών κοινοτικών θεσμών –του Συμβουλίου (καθώς επίσης του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και της Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης), της Επιτροπής και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου-, η επεξεργασία και υιοθέτηση κοινών θέσεων και κοινών δράσεων και, τέλος, μια ρήτρα αναθεώρησης για τη Διακυβερνητική Διάσχεση (Δ.Δ.) του 1996 που οδήγησε εν τέλει σε περιορισμένες μεταρρυθμίσεις από τη Συνθήκη του Άμστερνταμ (ΣΑΜ).

α. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στα πλαίσια της ΚΕΠΠΑ - Γενικά

Σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 1.7 της ΣΕΕ (1.11 ΣΑΜ και 21 με τη νέα αρίθμηση), το Ε.Κ. ενημερώνεται τακτικά για την κατάσταση εξέλιξης της ΚΕΠΠΑ από την Προεδρία και την Επιτροπή. Μπορεί να απευθύνει ερωτήσεις και συστάσεις στο Συμβούλιο και προχωρεί, μία φορά τον χρόνο, σε μία μεγάλη συζήτηση για τις προόδους που έχουν πραγματοποιηθεί στην εφαρμογή της ΚΕΠΠΑ. Εξάλλου, ο διάλογος για τα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής διεξάγεται σε μόνιμη βάση μεταξύ της ειδικής επιτροπής Εξωτερικών Υποθέσεων, Ασφάλειας και Άμυνας του Κοινοβουλίου από τη μία μεριά, και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής από την άλλη. Η ίδια αυτή κοινοβουλευτική επιτροπή οργανώνει, από την πλευρά της, τακτικές συναντήσεις και ανταλλαγές απόψεων σε βάθος με την εκάστοτε Προεδρία του Συμβουλίου. Οι θέσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, χάρη σ' αυτούς τους μηχανισμούς, διασφαλίζεται ότι θα ληφθούν τελικά υπόψη από το Συμβούλιο των Υπουργών. Τα μέλη

Περράκης, *Η Ε.Ε. σε μετεξέλιξη. Από το Μάαστριχτ στο Άμστερνταμ*, Αθήνα-Κομοτηνή 1998, σ. 143-152.

3. Βλ. D. Simon, *Le système juridique communautaire*, PUF, Παρίσι 1997, σ. 177. Βλ. επίσης M. Westlake, *A Modern Guide to the European Parliament*, ό.π., σ. 160-161.

του Ευρωκοινοβουλίου μπορούν να συμμετέχουν σε διεθνείς διασκέψεις μέσα από τις αντιπροσωπείες της Ένωσης.

Επιπλέον, κάθε μηνιαία ολομέλεια του Κοινοβουλίου περιέχει την «ώρα των ερωτήσεων» σχετικά με τα θέματα εξωτερικής πολιτικής και ασφάλειας. Υπάρχουν ακόμη δύο υπο-επιτροπές που ασχολούνται, η μεν πρώτη με την προστασία των Δικαιωμάτων του ανθρώπου, η δε δεύτερη με τα ζητήματα ασφάλειας και αφοπλισμού. Οι διακοινοβουλευτικές αντιπροσωπείες διατηρούν επαφές με πολυάριθμες τρίτες χώρες. Ομάδες παρατηρητών του Κοινοβουλίου στέλνονται ανά τον κόσμο για την επί τόπου επίβλεψη εγκλογικών διαδικασιών. Στις συζητήσεις που διεξάγονται επί των επίκαιρων ερωτήσεων, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο καταδικάζει απερίφραστα τις παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και παίρνει σαφή θέση επί όλων των διεθνών προβλημάτων και κρίσεων της παγκόσμιας πολιτικής σκηνής. Επιζητεί ακατάπαυστα μία κοινή και αλληλέγγυα στάση όλων των κρατών-μελών. Τα μέλη του Κοινοβουλίου παρακολουθούν επίσης ιδιαίτερα προσεκτικά το θέμα της ένταξης των κρατών της Ανατολικής Ευρώπης στην Ένωση, τη διαδικασία ειρήνευσης στην πρώην Γιουγκοσλαβία, καθώς και τη σταθεροποίηση, βελτίωση και κατοχύρωση της ασφάλειας στη ζώνη της Μεσογείου.⁴

Με άλλα λόγια, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο από πολύ καιρό έχει επισημάνει το γεγονός ότι τα κράτη-μέλη της Ένωσης—όσο ισχυρά κι αν είναι αυτά—δεν έχουν καμία δυνατότητα να αντιμετωπίσουν από μόνα τους και με δικά τους μέσα τις σύγχρονες προκλήσεις της διεθνούς πολιτικής. Αυτή ακριβώς είναι η αιτία για την οποία το Κοινοβούλιο, πάντοτε και σε κάθε περίπτωση, εκφράζεται υπέρ της ανάπτυξης μίας κοινής εξωτερικής και αμυντικής πολιτικής, άξιας του ονόματός της. Για τον ίδιο λόγο εξάλλου, το Κοινοβούλιο υιοθέτησε μία σαφέστατα κριτική θέση απέναντι στη «δομή των πυλώνων» της Συνθήκης του Maastricht, μία δομή που διατηρεί, όπως είδαμε, την ΚΕΠΠΑ εκτός του κοινοτικού πλαισίου λήψης των αποφάσεων. Επιπλέον, η δημοκρατική νομιμοποίηση και ο κοι-

4. Για τον ρόλο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στον τομέα της ΚΕΠΠΑ, βλ. J.-L. Burban, *Le Parlement européen*, PUF, Παρίσι 1997, σ. 91-100· R. Corbett - F. Jacobs - M. Shackleton, *The European Parliament*, Cartermill Publishing, 3η έκδοση, Λονδίνο 1995, σ. 217· Parlement européen-Direction générale des études, *Les pouvoirs du Parlement européen dans l'Union européenne*, ΟΡΟCE, Λουξεμβούργο 1995, σ. 40-42.

νοβουλευτικός έλεγχος της ΚΕΠΠΑ δεν ανταποκρίνονται διόλου στις πολιτικές απαιτήσεις που πάγια εκφράζει η πλειοψηφία των μελών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου γύρω από τα θέματα αυτά.⁵

Με βάση τους ανωτέρω ισχυρισμούς, είναι προφανές ότι η ΚΕΠΠΑ φαίνεται να πάσχει από δημοκρατικό και δικαστικό έλεγχο. Αντίθετα με την Επιτροπή, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο δεν είναι παρά ελάχιστα συνδεδεμένο με τη διαδικασία προσδιορισμού της.⁶ Διαβουλεύεται με την Προεδρία γύρω από «τις βασικές πτυχές και τις θεμελιώδεις επιλογές της ΚΕΠΠΑ και πρέπει να ενημερώνεται τακτικά στο θέμα της εξέλιξης της εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας της Ένωσης»⁷ αλλά δεν διαθέτει σε καμία περίπτωση πραγματικές εξουσίες ώστε να συμμετέχει αποτελεσματικά στη λήψη των αποφάσεων.⁸ Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο

5. Για μια κριτική ανάλυση του καθεστώτος της ΚΕΠΠΑ βλ. *Parlement européen-Direction générale des études, Perspectives en matière de politique étrangère et de sécurité de l'Union européenne après Maastricht*, Document de travail, Série politique 2, Νοέμβριος 1992, και επίσης *Perspectives pour une politique étrangère et de sécurité commune-un premier bilan*, Document de travail, Série politique W-7, Λουξεμβούργο, Ιούλιος 1994, σ. 6, καθώς και Gerd Tebbe, «What Future for the European Union? The 1996 Intergovernmental Conference Process», στο Π. Καζάκος - Π. Λιαργκόβας - Ε. Φωκά (επιμ.), *Η αναθεώρηση της Συνθήκης του Μάαστριχτ και η σημασία της για το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Βιβλιοθήκη Διεθνών και Ευρωπαϊκών Μελετών, Ι. Σιδέρης-ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα 1997, σ. 145-154.

6. Βλ. C. Stephanou, *Réformes et mutations de l'Union européenne*, LGDI-Bruylant, Παρίσι-Βρυξέλλες 1997, σ. 233 που υπογραμμίζει ότι «...Το ζήτημα της συμμετοχής του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής μένει πάντοτε μετέωρο. Το σύστημα συναπόφασης Συμβουλίου-Κοινοβουλίου δεν μπορεί να ελεταθεί στα θέματα της ΚΕΠΠΑ, κι αυτό όχι μόνο γιατί δεν υπάρχει αρμοδιότητα ομοσπονδιακού τύπου σ' αυτόν τον τομέα, αλλά επίσης γιατί υπό ένα δημοκρατικό κοινοβουλευτικό καθεστώς, η αρμοδιότητα στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής –με εξαίρεση ίσως την επικύρωση των συνθηκών– ανήκει στην Κυβέρνηση...». Βλ. επίσης *Parlement européen-Direction générale des études, Perspectives pour une politique étrangère et de sécurité commune-un premier bilan*, ό.π., σ. 7, και Π. Κούσης, *Η θεσμική διάσταση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης μετά την Συνθήκη του Άμστερνταμ*, Δημοσιεύματα Διεθνούς Οικονομικού και Ευρωπαϊκού Δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2000, σ. 88 και 110.

7. Ωστόσο, οι εν λόγω διαδικασίες διαβούλευσης δεν προσδιορίζονται σαφώς από τη Συνθήκη. Βλ. επίσης R. Corbett - F. Jacobs - M. Shackleton, *The European Parliament*, ό.π., σ. 217.

8. D. Simon, *Le système juridique communautaire*, ό.π., σ. 179. Βλ. επίσης C. Stephanou, *Réformes et mutations de l'Union européenne*, ό.π., σ. 233 και για μια σύγκριση με την προγενέστερη κατάσταση βλ. F. De La Serre, «De la coopération politique européenne à la Politique étrangère et de sécurité commune», *L'Europe des*

έχει εξάλλου τη δυνατότητα να απευθύνει ερωτήσεις ή να διαμορφώσει συστάσεις προς το Συμβούλιο και, τέλος, φροντίζει για τη διεξαγωγή, σε ετήσια βάση, συζήτησης για την εξέλιξη της ΚΕΠΠΑ (άρθρο Ι.7 ΣΕΕ, Ι.11 ΣΑΜ και 21 με τη νέα αρίθμηση).

Η Συνθήκη του Maastricht, τροποποιώντας τις διατάξεις των άρθρων 228, 237 και 238 της Συνθήκης της Ρώμης, δημιούργησε ένα νέο νομικό πλαίσιο αναφορικά με την άσκηση των αρμοδιοτήτων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου που συνδέονται με την εξωτερική πολιτική. Επιφύλαξε ωστόσο και έναν «συμβουλευτικό» ρόλο στο Κοινοβούλιο σε ό,τι αφορά τις διαδικασίες της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (μέσω κυρίως του άρθρου Ι.7), έναν ρόλο που θα αναλύσουμε με λεπτομέρεια στις γραμμές που ακολουθούν.

β. Οι διατάξεις της Συνθήκης και ο περιορισμένος ρόλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου: προσπάθειες ερμηνείας

Η βάση της ΚΕΠΠΑ είναι η διακυβερνητική συνεργασία αφού τα κράτη-μέλη, από την πλευρά τους, είναι υποχρεωμένα να συμμορφώνονται με τις κοινές θέσεις που αποφασίζονται με ομοφωνία. Η Συνθήκη του Maastricht προβλέπει ότι η ΚΕΠΠΑ ανάγεται στις αρμοδιότητες της Ένωσης, ενώ ταυτόχρονα δημιούργησε διαδικασίες με βάση τις οποίες κάθε κράτος-μέλος διατηρεί ένα δικαίωμα αρνησικυρίας («βέτο»). Στην πραγματικότητα, η ΚΕΠΠΑ, έτσι όπως τουλάχιστον εισήχθη στον τίτλο V της Συνθήκης, δεν προσεγγίζει διόλου τις διεκδικήσεις και εύλογες προσδοκίες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Οι αντιπρόσωποι των κρατών-μελών προτίμησαν να τη διατηρήσουν μέσα σε μία καθαρά διακυβερνητική δομή, εκτός του κοινοτικού πλαισίου (δηλαδή του πρώτου πυλώνα), παραμερίζοντας με τον τρόπο αυτό τη δικαιοδοσία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων αλλά και περιορίζοντας σημαντικά την επιρροή της Επιτροπής και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Εξάλλου, ο γενικός κανόνας για τη λήψη των αποφάσεων στο Συμβούλιο στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής παραμένει η ομοφωνία, πράγμα που εγγυάται ότι τα κράτη-μέλη εξακολουθούν να είναι οι κυρίαρχοι του παιχνιδιού.⁹

Communautés-les notices, La Documentation française, Παρίσι, Νοέμβριος 1992, σημ. 26, σ. 156.

9. Βλ. T. Hagleitner, *Les rôles du Parlement européen et de la Commission dans le*

i. Οι διατάξεις των Συνθηκών του Maastricht και του Άμστερνταμ

Σύμφωνα με τους όρους του άρθρου I.7 της ΣΕΕ (άρθρο I.11 ΣΑΜ και 21 με τη νέα αρίθμηση), η Προεδρία ζητεί τη γνώμη του Κοινοβουλίου όσον αφορά τις κύριες πτυχές και τις θεμελιώδεις επιλογές της ΚΕΠΠΑ. Η Προεδρία οφείλει επίσης να παρακολουθεί ώστε οι απόψεις του Κοινοβουλίου να λαμβάνονται δεόντως υπόψη. Το Ε.Κ. τηρείται σε τακτική βάση ενήμερο από την Προεδρία του Συμβουλίου και την Επιτροπή για την εξέλιξη της ΚΕΠΠΑ. Η υποχρέωση πληροφόρησης και ενημέρωσης που ήδη βάρυνε την Προεδρία από την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (ΕΕΠ) επεκτείνεται με την παρούσα διάταξη και στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Το Ευρωκοινοβούλιο έχει επίσης τη δυνατότητα να απευθύνει ερωτήσεις ή ακόμη και να διατυπώσει συστάσεις προς το Συμβούλιο. Τέλος, η διάταξη της παρ. 2 του άρθρου I.7 (I.11 ΣΑΜ, άρθρο 21 με τη νέα αρίθμηση) προβλέπει τη διεξαγωγή μιας ετήσιας συζήτησης στο Κοινοβούλιο για τις προόδους που έχουν επιτευχθεί κατά την εφαρμογή της ΚΕΠΠΑ.¹⁰

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο των Βρυξελλών της 29ης Οκτωβρίου 1993 ανέπτυξε ακόμη περισσότερο την παραπάνω διάταξη υποδει-

domaine de la PESG, Mémoire, Collège d'Europe, Brugges 1994, σ. 11. Βλ. επίσης C. Stephanou, *Réformes et mutations de l'Union européenne*, ό.π., υποκεφ. 6.4.2: «La nature de la PESG» και Chaires J. Monnet en Science Politique - Groupe de travail CIG 1996, «Towards 1996: Governance in Europe, the Common Foreign and Security Aspect», σ. 1, όπου, μεταξύ άλλων, επισημαίνεται ότι «...τα κράτη-μέλη της ΕΕ προτιμούν να ασκούν την εξωτερική τους πολιτική, τουλάχιστον όταν διακυβεύονται μείζονος σημασίας συμφέροντά τους, εκτός του θεσμικού πλαισίου της ΚΕΠΠΑ, ανεξαρτήτως των ιδιαίτερων θεσμικών προβλέψεων που περιέχει αυτό το πλαίσιο...».

10. Βλ. R. Corbett - F. Jacobs - M. Shackleton, *The European Parliament*, ό.π., σ. 217. Επιπλέον σύμφωνα με το σημείο 1B της διοργανικής συμφωνίας μεταξύ Ε.Κ., Συμβουλίου και Επιτροπής για τη χρηματοδότηση της ΚΕΠΠΑ που προσαρτήθηκε στο άρθρο I.18 της ΣΑΜ, προστίθεται ότι «1B. Σε ετήσια βάση, η Προεδρία του Συμβουλίου ζητά τη γνώμη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με ένα έγγραφο που καταρτίζει το Συμβούλιο για τα κύρια θέματα και τις βασικές επιλογές της ΚΕΠΠΑ, συμπεριλαμβανομένων των δημοσιονομικών επιπτώσεων στον προϋπολογισμό των Κοινοτήτων. Επιπλέον, η Προεδρία ενημερώνει τακτικά το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σχετικά με την εξέλιξη και την εφαρμογή των δράσεων ΚΕΠΠΑ». Βλ. το κείμενο της συμφωνίας στο Σ. Περγάκης - Ν. Κοτζιάς, *Στόχοι και τακτικές στη Διακυβερνητική Διάσκεψη της Ευρωπαϊκής Ένωσης του 1996-1997. Η αναθεώρηση των συνθηκών της ευρωπαϊκής κοινότητας/ένωσης*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 449-451.

κνύοντας τους τρόπους εκτέλεσής της με σκοπό την περαιτέρω εντατικοποίηση των σχέσεων με το Κοινοβούλιο. Το Συμβούλιο όρισε ότι η Προεδρία θα οργανώνει τη διαβούλευση του Κοινοβουλίου κάθε φορά που θα έχει η ίδια γραπτή ή προφορική πληροφόρηση, κάθε φορά που θα διεξάγεται η ετήσια συζήτηση στο Ε.Κ. και, τέλος, κάθε φορά που το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο θα εγκρίνει τους γενικούς προσανατολισμούς για τις κοινές δράσεις. Κατ' εφαρμογή μάλιστα του άρθρου Ι.7 της ΣΕΕ, η Μόνιμη Επιτροπή των Αντιπροσώπων (Cofepet) ενέκρινε στις 8 Ιουλίου 1994 τις κατευθυντήριες γραμμές αναφορικά με τις σχέσεις μεταξύ Συμβουλίου και Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στα πλαίσια των τίτλων V (ΚΕΠΠΑ) και VI (δικαιοσύνη και εσωτερικές υποθέσεις) της ΣΕΕ.

Αξίζει να τονιστεί στο σημείο αυτό ότι, από την πλευρά της, η Επιτροπή καλείται να παίξει έναν ρόλο εξίσου σημαντικό και ανεξάρτητο κατά τη διαμόρφωση της ΚΕΠΠΑ: σε γενικές γραμμές, «συνδέεται πλήρως στις πραγματοποιούμενες εργασίες» αλλά έχει επίσης το ειδικό δικαίωμα να αναφέρει στο Συμβούλιο κάθε ζήτημα που σχετίζεται με την ΚΕΠΠΑ και μπορεί επιπλέον να υποβάλει προτάσεις προς το Συμβούλιο. Επιπλέον, όπως είδαμε παραπάνω, η Συνθήκη του Maastricht εμπιστεύεται στην Επιτροπή το καθήκον να ενημερώνει τακτικά το Κοινοβούλιο για την εξέλιξη της ΚΕΠΠΑ.¹¹ Ο ανεξάρτητος και συμπληρωματικός ρόλος που απονέμεται στην Επιτροπή συνεπάγεται ότι η τελευταία ενημερώνει τακτικά το Κοινοβούλιο για τη δράση και τις απόψεις της –κυρίως, βέβαια, σε σχέση με τις δικές της πρωτοβουλίες– συμπληρώνοντας ενδεχομένως την πληροφόρηση που παρέχεται από την Προεδρία γύρω από τις θέσεις του Συμβουλίου.¹²

11. G. Bonvicini, «De la Coopération Politique Européenne à la PESC», στο M.-F. Dyrand - A. Vasconcelos, *La PESC. Ouvrir l'Europe au monde*, ό.π., σ. 163 που υπογραμμίζει ότι «...επεκτείνεται επίσης στην Επιτροπή, παλαιά εχθρή της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Συνεργασίας, ένα μερικό δικαίωμα πρωτοβουλίας. Αυτή η αναγνώριση θεωρείται από τους ειδικούς των θεσμών ως μία ακόμη μικρή επανάσταση...». Βλ. επίσης για το ίδιο θέμα D. Simon, *Le système juridique communautaire*, ό.π., σ. 178, σημ. 1.

12. Για την ευθεία αναβάθμιση της Επιτροπής από τη Συνθήκη του Άμστερνταμ που της δίνει τη δυνατότητα άμεσης εμπλοκής στην ΚΕΠΠΑ αφού θα «συμπράττει» πλέον «πλήρως στις εργασίες» της ΚΕΠΠΑ, κατά το άρθρο Ι.17 της ΣΑΜ (27 με τη νέα αρίθμηση), βλ. Σ. Περράκης - Ν. Κοτζιάς, *Στόχοι και τακτικές στη Διακυβερνητική Διάσκεψη της Ευρωπαϊκής Ένωσης του 1996-1997, Η αναθεώρηση των συνθηκών της ευρωπαϊκής κοινότητας/ένωσης*, ό.π., σ. 247-248.

Το γεγονός ότι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο δεν διαθέτει παρά ελάχιστα και αδύναμα μέσα για να επηρεάσει και να ελέγξει την ΚΕΠΠΑ έχει καταγγεληθεί εκ μέρους του, εδώ και χρόνια, ως ένα σοβαρό «δημοκρατικό έλλειμμα της ΚΕΠΠΑ». ¹³ Το Κοινοβούλιο εξέφρασε ακόμη την πεποίθησή του ότι η σημερινή κατανομή αρμοδιοτήτων στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής ανάμεσα στα όργανα της Ένωσης δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή παρά μόνο στο μέτρο που το τωρινό στάδιο θεωρηθεί ως μία μεταβατική περίοδος, η οποία τελικά θα καταλήξει σε ένα σφαιρικό εκδημοκρατισμό της διαδικασίας σχεδιασμού και εφαρμογής της κοινής εξωτερικής πολιτικής. Παρά τις βαθύτατες διαφορές μεταξύ των διεκδικησέων του και του τίτλου V –που καθιερώνει την ΚΕΠΠΑ– το Κοινοβούλιο επέδειξε μεγαλύτερο ρεαλισμό μετά την υπογραφή της ΣΕΕ από αυτόν που είχε κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων. Έτσι, δεν περιορίστηκε απλώς στην έκφραση της απογοήτευσής του αλλά υπογράμμισε ταυτόχρονα και τις πτυχές της ΚΕΠΠΑ τις οποίες επιδοκίμαζε και ενέκρινε. Το Ε.Κ. ερμήνευσε, κατά κύριο λόγο, την καθιέρωση της ΚΕΠΠΑ ως ένα πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση της Πολιτικής Ένωσης και έδειξε ικανοποίηση για το γεγονός ότι υπάρχει ένα μόνο Συμβούλιο και μία μόνη Επιτροπή που ενεργούν και στους τρεις πυλώνες (ενιαίο θεσμικό πλαίσιο) και είναι υπεύθυνα όργανα για τη συνοχή ανάμεσα στην ΚΕΠΠΑ και στις εξωτερικές σχέσεις της Κοινότητας (άρθρο Γ της ΣΕΕ).

Οι αρκετά ευρείες και αόριστες διατάξεις του άρθρου Ι.7 της ΣΕΕ περιγράφουν λοιπόν τη συμμετοχή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στον τομέα της ΚΕΠΠΑ. Μπορεί να διακρίνει κανείς δύο

13. Βλ. για παράδειγμα την απόφαση του Κοινοβουλίου Α3-0322/92 της 18.12.1992 για την καθιέρωση μιας εξωτερικής πολιτικής της Κοινότητας (Εκθεση Verde I Aldea, *Εφημερίδα Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων* C/25.1.1993). Πρβλ. επίσης Δ. Δημητράκοπουλος, «Από την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη στη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση: το δημοκρατικό έλλειμμα στην κοινοτική εξωτερική πολιτική», *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση*, Νο 3/1995, σ. 98-109, και R. Bieber, «Democratic Control of European Foreign Policy», *European Journal of International Law*, τόμ. 1, τχ. 1-2, 1990, σ. 148-173. Βλ. τέλος G. Bonvicini, «De la Coopération Politique Européenne à la PESC», ό.π., σ. 161 που τονίζει ότι «...το ερώτημα της δημοκρατικής νομιμοποίησης και του δημοκρατικού ελέγχου (της εξωτερικής πολιτικής) αποτελεί ένα θέμα που προχώρησε βαθμιαία και δύσκολα μέσα στην ιστορία και το οποίο, σήμερα, παρουσιάζει μια σημασία πολύ πιο άμεση και επείγουσα απ' ότι στο παρελθόν...», και με το ίδιο νόημα, D. Obradovic: «Policy Legitimacy and the European Union», *Journal of Common Market Studies*, τχ. 2, Ιούνιος 1996, σ. 191-221.

δικαιώματα για λογαριασμό του: πρώτον, το δικαίωμα να «διαβουλευέται» (και άρα να εκφράζει τη γνώμη του) με την Προεδρία γύρω από τις κύριες πτυχές και τις θεμελιώδεις επιλογές της ΚΕΠΠΑ και δεύτερον, το δικαίωμα να πληροφορείται και να ενημερώνεται από την Προεδρία αλλά και την Επιτροπή για κάθε εξέλιξη στον τομέα της ΚΕΠΠΑ. Δύο ακόμη εργαλεία τίθενται στη διάθεση του Ε.Κ., δηλαδή η δυνατότητά του να απευθύνει ερωτήσεις αλλά και να διατυπώνει συστάσεις προς το Συμβούλιο. Η ΣΕΕ προβλέπει επίσης τη συζήτηση στον χώρο του Κοινοβουλίου με θέμα τις προόδους που επιτεύχθηκαν κάθε χρόνο κατά τη διαδικασία εφαρμογής της ΚΕΠΠΑ. Εξάλλου, το άρθρο Ι.11 της ΣΕΕ (άρθρο Ι.18 ΣΑΜ και 28 με τη νέα αρίθμηση) προβλέπει ότι οι διοικητικές δαπάνες της ΚΕΠΠΑ επιβαρύνουν αυτόματα τον κοινοτικό προϋπολογισμό ενώ, σε ό,τι αφορά τις λειτουργικές δαπάνες για την εφαρμογή της, η εν λόγω διάταξη επιτρέπει, κατόπιν ομόφωνης απόφασης του Συμβουλίου, να βαρύνουν και αυτές τον προϋπολογισμό της Κοινότητας. Όπως είναι προφανές, η παραπάνω διάταξη προκαλεί την έμμεση εμπλοκή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, σύμφωνα με τη νόμιμα προβλεπόμενη διαδικασία του προϋπολογισμού (άρθρο 203 ΣΕΚ), πράγμα που συνεπάγεται τη σημαντική και αποφασιστική επιρροή του στον τομέα αυτό.¹⁴ Σύμφωνα λοιπόν με τη νέα διάταξη του άρθρου Ι.18 της Συνθήκης του Άμστερνταμ και το κείμενο της σχετικής διοργανικής συμφωνίας, οι δαπάνες της ΚΕΠΠΑ έχουν οριστεί ως «μη υποχρεωτικές δαπάνες» (DNO), που θα αποφασίζονται κάθε χρόνο με βάση διοργανική συμφωνία μεταξύ Κοινοβουλίου, Συμβουλίου και Επιτροπής. Η ρύθμιση αυτή υπήρξε αίτημα του Κοινοβουλίου, διότι ακριβώς του παρέχει τη δυνατότητα να επηρεάσει αποφασιστικά τις «εκροές ΚΕΠΠΑ».

Παρατηρείται, λοιπόν, σε σχέση με την ΚΕΠΠΑ ότι πρόκειται τελικά για μία διαδικασία καθαρά πολιτική. Το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων δεν έχει καμία δυνατότητα παρέμβασης

14. Ως γνωστόν, το Κοινοβούλιο έχει ισχυρότερες εξουσίες για τις μη υποχρεωτικές δαπάνες (DNO: dépenses non-obligatoires) της ΚΕΠΠΑ. Σύμφωνα μάλιστα με το σημείο ΙΓ της εν λόγω διοργανικής συμφωνίας «Το Συμβούλιο, κάθε φορά που λαμβάνει απόφαση στον τομέα της ΚΕΠΠΑ η οποία συνεπάγεται δαπάνες, αμέσως και για κάθε περίπτωση κοινοποιεί στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο μία εκτίμηση των προβλεπόμενων εξόδων («fiche financière»), ειδικότερα όσον αφορά το χρονικό πλαίσιο, το απασχολούμενο προσωπικό, τη χρήση χώρων και άλλων έργων υποδομής, τα μέσα μεταφοράς, τις ανάγκες κατάρτισης και τις ρυθμίσεις ασφαλείας».

προκειμένου να κάνει σεβαστή την υποχρέωση διαβούλευσης. Το Κοινοβούλιο, προχωρώντας στις αναγκαίες εσωτερικές μεταρρυθμίσεις προς διασφάλιση των δικαιωμάτων του, προετοιμάστηκε ανάλογα δημιουργώντας μία κοινοβουλευτική επιτροπή *ad hoc* για τις εξωτερικές υποθέσεις και την ασφάλεια. Με τη σειρά τους, οι διαδοχικές Προεδρίες υπήρξαν αρκετά γενναϊόδωρες στη συμμετοχή τους στις εργασίες αυτής της επιτροπής, ενώ το Κοινοβούλιο εννοείται ότι επέμενε να ενισχυθεί ο ρόλος του μετά τη Διακυβερνητική Διάσκεψη του 1996 και τη νέα Συνθήκη.¹⁵

ii. Η αιτιολόγηση του περιορισμένου ρόλου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο παίζει λοιπόν έναν σαφώς περιορισμένο ρόλο στα πλαίσια της ΚΕΠΠΑ, κι αυτό κυρίως εξαιτίας της φύσης της εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας των οποίων οι αναγκαίες ιδιότητες (εμπιστευτικότητα και ταχύτητα) είναι δύσκολο να συμφιλωθούν με τη λειτουργία ενός κοινοβουλευτικού οργάνου.¹⁶ Ορισμένοι συγγραφείς, αφού διαπιστώνουν την άρνηση των συντακτών της ΣΕΕ να εφαρμόσουν τις κοινοτικές τεχνικές της ολοκλήρωσης στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, υπογραμμίζουν ότι οι κυβερνήσεις εξακολουθούν να αναφέρονται σε ένα παραδοσιακό σχήμα, σύμφωνα με το οποίο η εξωτερική πολιτική είναι τέτοιας φύσης ώστε να αγγίζει, περισσότερο απ' ότι οι άλλοι τομείς, τα ζωτικά συμφέροντά τους, και ως εκ τούτου δεν μπορεί παρά να βασίζεται σε μηχανισμούς που σέβονται την εθνική κυριαρχία.¹⁷ Το παραπάνω περιγραφόμενο σχήμα είναι βέβαια προφανέστατα ανακριβές δεδομένου ότι μπορεί να παρατηρήσει κανείς πως, στον σημερινό κόσμο, η οικονομική πολιτική είναι αυτή που πιθανότατα αγγίζει περισσότερο τα ζωτικά συμφέροντα ε-

15. Πρβλ. επίσης *Parlement européen-Groupe de travail «task-force CIG», Fiche thématique No 5 sur la Politique étrangère et de sécurité commune (PESC)*, PE 165.949, Λουξεμβούργο, 21 Μαρτίου 1996 (3η έκδοση), καθώς και *Fiche thématique No 14 sur le Parlement européen*, Λουξεμβούργο, 31 Ιουλίου 1995.

16. Πρβλ. τη γνωμοδότηση της επιτροπής εξωτερικών υποθέσεων και ασφάλειας προς την επιτροπή θεσμικών υποθέσεων επί της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, 21 Ιανουαρίου 1992, *Parlement européen-Direction générale des études, Parlement européen: Maastricht*, ΟΡΟΕ, Λουξεμβούργο 1992, σ. 23.

17. Βλ. για παράδειγμα, Ph. Manin, *L'avenir de la Constitution européenne-Commission I: finalités et stratégies*, Discussion Paper, Collège d'Europe & ΤΕΡΡΑ, 23-24 Ιουνίου 1995, σ. 1 και 4.

νός κράτους παρά τα ζητήματα που έχουν να κάνουν με την εξωτερική πολιτική. Παρά την ανακριβεία της, ωστόσο, η πρώτη άποψη του παραδοσιακού σχήματος εξωτερικής πολιτικής συνεχίζει να υιοθετείται από την πλειοψηφία των πολιτικών υπευθύνων στις κυβερνήσεις των κρατών-μελών.

Άλλωστε και η πλειοψηφία των εθνικών κοινοβουλίων αντιμετωπίζει συχνά τέτοιου είδους δυσκολίες εξαιτίας της μη νομοθετικής φύσης της εξωτερικής πολιτικής που ακολουθούν οι κυβερνήσεις τους. Αυτά τα κοινοβούλια έχουν, ωστόσο, τη δυνατότητα να ασκούν κάποιον έλεγχο στον κλάδο της εκτελεστικής εξουσίας που διαχειρίζεται την εξωτερική πολιτική και την πολιτική ασφάλειας. Το Ε.Κ. δεν διαθέτει δυστυχώς μία ανάλογη εξουσία, καθ' όσον ασκεί τον κοινοβουλευτικό του έλεγχο επί της Επιτροπής της οποίας όμως οι αρμοδιότητες είναι εξίσου περιορισμένες στον τομέα της ΚΕΠΠΑ!¹⁸ Αντίθετα, απέναντι στο Συμβούλιο είναι κοινώς γνωστό ότι το Ευρωκοινοβούλιο δεν διαθέτει ενεργητικά μέτρα ελέγχου ή κυρώσεων. Ο κοινοβουλευτικός έλεγχος έναντι του Συμβουλίου βασίζεται, κυρίως, στην άσκηση του δικαιώματος διατύπωσης ερωτήσεων στον Πρόεδρο του Συμβουλίου, μία διαδικασία που παίζει τον ρόλο μέσου κριτικής, πληροφόρησης ή, ενδεχομένως, πρόληψης.

Οι περισσότεροι αναλυτές συμφωνούν, λοιπόν, ότι υπάρχουν τρία είδη λόγων για τους οποίους μία πραγματική εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας μοιάζει ακόμη ως απόμακρη προοπτική για την Ε.Ε.: ο πρώτος είναι ότι η εξωτερική πολιτική και, κυρίως, η πολιτική άμυνας αγγίζουν την καρδιά του κράτους-έθνους. Η πλειοψηφία των κρατών-μελών της Ένωσης αποτελούν σχετικώς αρχαία κράτη-έθνη και τα περισσότερα εξ αυτών διαθέτουν (για ιστορικούς λόγους) τη δική τους εξωτερική πολιτική. Η δεύτερη αιτία συνίσταται στον Ψυχρό Πόλεμο. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα οικοδομήθηκε πάνω στην αντιπαράθεση Ανατολής-Δύσης και, διαρκούσης αυτής της σύγκρουσης, οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική των κρατών-μελών εκδηλώνονταν αντανάκλαστικά και κατ' αντίδραση σε αυτήν. Ο τρίτος και σοβαρότερος ασφαλώς λόγος έχει να κάνει με τη διαπίστωση ότι τα βασικά χαρακτηριστικά

18. Parlement européen-Direction générale des études, *Les pouvoirs du Parlement européen dans l'Union européenne*, ό.π., σ. 40. Βλ. επίσης για το μερικό δικαίωμα πρωτοβουλίας που εκχωρείται στην Επιτροπή από τη ΣΕΕ, G. Bonvicini, «De la Coopération Politique Européenne à la PESCO», ό.π., σ. 163.

του απρόβλεπτου, ραγδαίου και ανεξάντλητου χαρακτήρα των γεγονότων της εξωτερικής πολιτικής τη διαχωρίζουν από την υπόλοιπη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.¹⁹ Συνοψίζοντας, λοιπόν, θα μπορούσε να πει κανείς ότι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αλλά και τα εθνικά κοινοβούλια δεν διαθέτουν κανένα ευδιάκριτο ρόλο στη διαμόρφωση της απαραίτητης συναίνεσης στα θέματα της κοινοτικής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας.²⁰

Εξάλλου, αναλύοντας το ρόλο του Ε.Κ. στον τομέα της ΚΕΠΠΑ, δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι η ΣΕΕ χαρακτηρίζεται από ένα ορισμένο φαινόμενο «διάχυσης» (spill-over) του διακυβερνητικού πνεύματος προς τον κοινοτικό πυλώνα. Έτσι, υπενθυμίζεται ότι το καινούριο άρθρο 228Α της ΣΕΚ επιτρέπει στο Συμβούλιο, στο πλαίσιο κοινής θέσης ή κοινής δράσης που αποφασίστηκε στον τομέα της ΚΕΠΠΑ, να διακόψει ή να μειώσει τις οικονομικές σχέσεις της Ε.Ε. με τρίτες χώρες, χωρίς να είναι υποχρεωμένο να συμβουλευτεί το Κοινοβούλιο. Συγκρίνοντας τις δύο βασικές «πασαρέλες» ανάμεσα στον δεύτερο και στον πρώτο κοινοτικό πυλώνα (όπως τεχνικά καλούνται οι σχετικές διατάξεις που παίζουν το ρόλο γέφυρας μεταξύ κοινοτικού και διακυβερνητικών πυλώνων), δηλαδή τη χρηματοδότηση της ΚΕΠΠΑ και τις οικονομικές κυρώσεις, μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι το άρθρο I.11 (χρηματοδότηση ΚΕΠΠΑ, I.17 ΣΑΜ και άρθρο 27 με τη νέα αρίθμηση), παρά την τοποθέτησή του στον πυλώνα της ΚΕΠΠΑ βαίνει περισσότερο προς την κοινοτική κατεύθυνση, ενώ τα άρθρα 228Α και 73Ζ (τοποθετημένα στο κοινοτικό κομμάτι της Συνθήκης) προσιδιάζουν καθαρά στη διακυβερνητική τάση.²¹

19. Για παράδειγμα, βλ. Ian Davidson, «Europe's Security: the Quest for a Common Foreign and Security Policy», *Challenge 1996-IGC Intelligence Service*, A Belmont Policy Center Publication, τχ. 9, Ιούλιος-Αύγουστος 1996, σ. 6. Ο συγγραφέας υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, ότι, «...πολλά από τα κράτη-μέλη ως αρχαία κράτη-έθνη έχουν (για ιστορικούς λόγους) ιδιαίτερης ιδιοσυγκρασίας ημερησια διάταξη στην εξωτερική τους πολιτική...». Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις των Σ. Περράκη – Ν. Κοτζιά, *Στόχοι και τακτικές στη Διακυβερνητική Διάσκεψη της Ευρωπαϊκής Ένωσης του 1996-1997. Η αναθεώρηση των συνθηκών της ευρωπαϊκής κοινότητας/ένωσης*, ό.π., σ. 260.

20. Βλ. για παρόμοιους συλλογισμούς Α. Vasconcelos, «Foreign and Security Policy: Does CFSP Really Make a Difference?», *College of Europe & TEPSA: The Future of the European Constitution*, Brugges, 23-24 Ιουνίου 1995, σ. 17.

21. Βλ. D. Simon, *Le système juridique communautaire*, ό.π., σ. 179, σημ. 2. Βλ. επίσης T. Hagleitner, *Les rôles du Parlement européen et de la Commission dans le domaine de la PESC*, ό.π., σ. 11.

Επιπλέον, το άρθρο Γ της ΣΕΕ προβλέπει ένα ενιαίο θεσμικό πλαίσιο που απαρτίζεται από τα θεσμικά όργανα της Κοινότητας, κοινό και για τους τρεις πυλώνες, προκειμένου να διασφαλίσει τη συνοχή μεταξύ τους και τη συνέχεια των αναπτυσσόμενων πολιτικών. Ωστόσο, τα θεσμικά όργανα των Κοινοτήτων ενεργούν σε κάθε πυλώνα σύμφωνα με διαδικασίες και μεθόδους εργασίας που συχνά είναι διαφορετικές. Ο διακυβερνητικός χαρακτήρας της ΚΕΠΠΑ οδηγεί μοιραία στην πρωτοκαθεδρία του Συμβουλίου (και, κατά έναν ελάχιστο βαθμό, της Επιτροπής). Τα δύο αυτά θεσμικά όργανα (Συμβούλιο-Επιτροπή) παίζουν λοιπόν τον πιο σημαντικό ρόλο σε σχέση με τον προσδιορισμό και την πρακτική εφαρμογή των διατάξεων του τίτλου V της ΣΕΕ για την ΚΕΠΠΑ. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο απλώς ενημερώνεται, κάποτε συμμετέχει και σε διαδικασία διαβούλευσης, αλλά δεν συμμετέχει σε καμία περίπτωση στη λήψη των αποφάσεων αναφορικά με την ΚΕΠΠΑ, ενώ παράλληλα η ΣΕΕ αποκλείει τον τίτλο V της ΚΕΠΠΑ από τις αρμοδιότητες του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου.²²

Η πολιτική βούληση των κρατών-μελών να διατηρήσουν τις διακρατικές ιδιαιτερότητες στον τομέα της ΚΕΠΠΑ εκδηλώθηκε με τον πλέον εντυπωσιακό τρόπο απέναντι στα δύο κατ' εξοχήν υπερεθνικά όργανα της Ένωσης, δηλαδή το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και την Επιτροπή. Μπορούμε ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι ορισμένες κοινές θέσεις ή κοινές δράσεις που αποφασίζονται στα πλαίσια της ΚΕΠΠΑ είναι δυνατό να απαιτούν για την εκτέλεσή τους την υιοθέτηση μέτρων που υπάγονται στις κοινοτικές αρμοδιότητες *stricto sensu*. Η Επιτροπή και το Κοινοβούλιο ξαναβρίσκουν, στην περίπτωση αυτή, τη θέση τους μέσα στο θεσμικό ισοζύγιο σύμφωνα με τις διαδικασίες απόφασης του κοινού δικαίου.²³

Η ΚΕΠΠΑ, λοιπόν, όχι μόνο δεν «κοινοτικοποιήθηκε» αλλά ούτε και «εκδημοκρατίστηκε». Όπως άλλωστε και η πλειοψηφία των

22. Βλ. Ph. Willaert - C. Marques-Ruiz, «Vers une politique étrangère et de sécurité commune: état de lieux», *RMUE*, τχ. 3/1995, σ. 37.

23. Είναι κυρίως η περίπτωση στο θέμα των οικονομικών κυρώσεων έναντι τρίτου κράτους ή, ακόμη, της οικονομικής και χρηματοπιστωτικής συνεργασίας: βλ. π.χ., τους κανονισμούς που υιοθετήθηκαν με βάση τα άρθρα 228Α ή 189Γ, προκειμένου για την εφαρμογή των κυρώσεων κατά της πρώην Γιουγκοσλαβίας ή του πολυετούς προγράμματος συνεργασίας με τα αυτόνομα παλαιστινιακά εδάφη στο *Europe, comm.* 393-394, Οκτώβριος 1994. Βλ. επίσης D. Simon, *Le système juridique communautaire*, ό.π., σ. 179.

εθνικών εξωτερικών πολιτικών, η ευρωπαϊκή εξωτερική πολιτική εκφεύγει, κατά έναν πολύ μεγάλο βαθμό, κάθε πραγματικού πολιτικού ελέγχου. Βέβαια το άρθρο I.7 της ΣΕΕ παρέχει στο Κοινοβούλιο το δικαίωμα να «διαβουλεύεται» και να «ενημερώνεται τακτικά», συνοδευόμενο από τη δυνατότητα να «απευθύνει ερωτήσεις» ή να «διατυπώνει συστάσεις» προς το Συμβούλιο, ενώ του επιτρέπεται (αλλά μόνο «κάθε χρόνο») να «διεξάγει συζήτηση επί των προόδων της ΚΕΠΠΑ». Ωστόσο, οφείλει κανείς να παραδεχτεί ότι παρόμοιες εξουσίες χαρακτηρίζονται ως μη επιθετικές και μάλλον συμβολικού περιεχομένου. Όσο για τον δικαστικό έλεγχο, η λύση που επιλέγη είναι ακόμη πιο ριζική με την έννοια ότι τα άρθρα I.11, παρ. 1 και Λ της ΣΕΕ αποκλείουν ρητά και κατηγορηματικά το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου από τον τομέα της κοινής εξωτερικής πολιτικής. Πιο συγκεκριμένα, αυτό σημαίνει ότι η διπλωματία των Δεκαπέντε δεν υπόκειται σε δικαστική κρίση. Μικρό το κακό βέβαια, αφού είναι γνωστό τοις πάσι ότι, κατά την ίδια λογική, καμία εθνική εξωτερική πολιτική δεν γίνεται ποτέ αντικείμενο δικαστικής εκτίμησης!

Η θέση που επιφυλάσσεται από τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, όπως άλλωστε και στο Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, τείνει να αποδείξει ότι στις σχέσεις της με το κράτος δικαίου και τις δημοκρατικές αρχές, η κοινή εξωτερική πολιτική των Δεκαπέντε δεν είναι στα βασικά της σημεία διαφορετική από τις εθνικές διπλωματίες: παραμένει, κατά προτεραιότητα, μία «υπόθεση μεταξύ Πριγκίπων».²⁴ Δεν αποκλείεται όμως ότι παρόμοιες τάσεις θα θεθούν αντιμέτωπες, κυρίως στο πολιτικό πεδίο, με αντίρροπα ρεύματα και κινήσεις πολιτών μιας ευρωπαϊκής κοινής γνώμης που βρίσκεται σε στάδιο εκκόλαψης. Μέσα σε μια τέτοια προοπτική, γίνεται αντιληπτό ότι ο ρόλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου μπορεί να καταστεί πραγματικά θεμελιώδης.

24. Βλ. E. Zoller, «PESC-Commentaire», στο V. Constantinescu κ.ά., *Traité sur l'Union européenne-Commentaire article par article*, Economica, Παρίσι 1994, σημεία 23 έως 25. Βλ. επίσης L. Balmond - J. Bourinnet, *Les relations extérieures de l'Union européenne*, PU, Παρίσι 1995, σ. 40-41 όπου παρατηρείται ότι «...Αυτή η επέκταση των εξωτερικών αρμοδιοτήτων που μεταφράζει ένα σημαντικό ποιοτικό άλμα στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα δεν κατέστη δυνατή παρά με τη διατήρηση της διάκρισης μεταξύ πολιτικών υποθέσεων και κοινοτικών υποθέσεων καθώς από τον υπερτονισμό των διακυβερνητικών μηχανισμών...».

Για να συνοψίσει λοιπόν κανείς, μπορεί να παραδεχτεί ότι ο ρόλος του Κοινοβουλίου στον τομέα της ΚΕΠΠΑ είναι αρκετά περιορισμένος. Δεν διαθέτει παρά ένα δικαίωμα ενημέρωσης και διαβούλευσης, αλλά δεν εμπλέκεται ουσιαστικά στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Μολονότι η ΣΕΕ ενισχύει τον ρόλο του Κοινοβουλίου στην ευρωπαϊκή εξωτερική πολιτική (σε σύγκριση μάλιστα με την Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία), το δημοκρατικό έλλειμμα εξακολουθεί να υφίσταται και εξηγείται, όπως είδαμε, τόσο από τον ευαίσθητο χαρακτήρα ορισμένων πληροφοριών και αποφάσεων στον τομέα της ΚΕΠΠΑ όσο και από την παραδοσιακή αντίληψη σύμφωνα με την οποία η διαμόρφωση και καθοδήγηση της εξωτερικής πολιτικής άπτεται των αρμοδιοτήτων της εκτελεστικής εξουσίας, με το εκάστοτε Κοινοβούλιο να έχει απλώς τη συμβουλευτική δυνατότητα γνωμοδότησης επί των βασικών της προσανατολισμών.

3. Η ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ

Η απάντηση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στις θεσμικές προβλέψεις των διατάξεων της ΚΕΠΠΑ υπήρξε άμεση και, κατά την άποψη ορισμένων αναλυτών, διαφορούμενη. Η Συνέλευση του Στρασβούργου ξεκίνησε από μία μάλλον κριτική προσέγγιση: σε μία απόφαση της 7ης Απριλίου 1992 απέδωσε ιδιαίτερη σημασία στις «μείζονες ελλείψεις» της Συνθήκης η οποία «αφήνει την ΚΕΠΠΑ εκτός του πλαισίου της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα (με έναν ελάχιστο ρόλο για το Κοινοβούλιο και την Επιτροπή και χωρίς τη δυνατότητα να απευθύνονται στο Δικαστήριο)». Ο συμβιβασμός για τη δομή σε τρεις πυλώνες προκάλεσε μια παραλυσία και μια έλλειψη συνοχής στην εξωτερική δράση της Ένωσης και είναι επίσης υπεύθυνος για το γεγονός ότι τα κοινοτικά (υπερεθνικά) θεσμικά όργανα δεν διαθέτουν παρά έναν περιθωριακό ρόλο στον τομέα της ΚΕΠΠΑ.²⁵ Από την άλλη πλευρά, την ίδια στιγμή και με την ίδια απόφαση το Κοινοβούλιο αναγνώρισε «τη δέσμευση

25. Βλ. A. Vasconcelos, «Foreign and Security Policy: Does CFSP Really Make a Difference?», ό.π., σ. 10. Πρβλ. επίσης Π. Κούσης, *Η θεσμική διάσταση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης μετά τη Συνθήκη του Άμστερνταμ*, Δημοσιεύματα Διεθνούς Οικονομικού και Ευρωπαϊκού Δικαίου, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2000, σ. 110.

προς την κατεύθυνση μίας κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας» ως «ένα θετικό στοιχείο».²⁶

α. Οι σχετικές αποφάσεις του Ευρωκοινοβουλίου

Λίγους μήνες μετά την υπογραφή της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο οργάνωσε, τον Απρίλιο του 1992, μία σημαντική συζήτηση με αφορμή την έκθεση που παρουσιάστηκε από τους ευρωβουλευτές D. Martin (Ηνωμένο Βασίλειο, Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα) και F. Herman (Βέλγιο, Ευρωπαϊκό Λαϊκό Κόμμα) και η οποία κατέληξε στην υπερψήφιση της μακροσκελούς και γνωστής απόφασης της 7ης Απριλίου. Η τελευταία σημειώνει τις είκοσι μία ελλείψεις της Συνθήκης και, ιδιαίτερα, τη δομή σε πυλώνες που προτιμήθηκε έναντι της ομοσπονδιακής δομής, τη μη συμπερίληψη της ΚΕΠΠΑ στο κοινοτικό θεσμικό σύστημα καθώς και την ξεχωριστή μεταχείριση των θεμάτων της άμυνας που αφέθηκαν στη Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση (ΔΕΕ), «χωρίς να προβλεφθεί επαρκής κοινοβουλευτικός έλεγχος των δραστηριοτήτων αυτού του οργανισμού». Ωστόσο, το Κοινοβούλιο κρίνει, διά του εισηγητή του, ότι η Συνθήκη αποτελεί «ένα σημαντικό βήμα προς τα εμπρός για την Κοινότητα» και αναγνωρίζει τα θετικά στοιχεία της και κυρίως «τη δέσμευση στην κατεύθυνση μιας κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας εκφράζοντας ταυτόχρονα τη λύπη του για το γεγονός ότι αυτή παραμένει εκτός ελέγχου και πολιτικής πρωτοβουλίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου».²⁷

ι. Οι πρώτες διεκδικήσεις για αύξηση της επιρροής στην ΚΕΠΠΑ

Η γενική επιχειρηματολογία του Κοινοβουλίου μετά τη σύναψη της Συνθήκης του Maastricht συνοψίζεται στη θέση ότι ο πυλώνας

26. Πρβλ. M. Westlake, *A Modern Guide to the European Parliament*, ό.π., σ. 161 όπου υπογραμμίζεται η αντιφατικότητα της στάσης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου αφού με την απόφαση της 7.4.1992 από τη μία πλευρά αποδοκιμάζει το γεγονός ότι η ΚΕΠΠΑ μένει εκτός του κοινοτικού πλαισίου με περιορισμένο ρόλο για το Ε.Κ. και την Επιτροπή, ενώ από την άλλη επιδοκιμάζεται ως θετική εξέλιξη η δέσμευση για μία πραγματικά κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας.

27. Βλ. για την απόφαση αυτή τις παρατηρήσεις του J.-P. Maury, «Vers une identité européenne de défense», *Notes et études documentaires*, La Documentation française, No 5011, 1995-96, σ. 172.

της ΚΕΠΠΑ παρουσίαζε πολλές αδυναμίες αλλά αποτελούσε, παρ' όλα αυτά, ένα βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση. Το ίδιο επιχείρημα χρησιμοποιήθηκε επίσης και για το σύνολο της Συνθήκης αφού στην ίδια συνεδρίαση της ολομέλειας της 7.4.1992 (δηλαδή μόλις δύο μήνες μετά την υπογραφή της ΣΕΕ), το Ε.Κ. υιοθέτησε την προαναφερθείσα απόφαση με την οποία συνιστά στα εθνικά κοινοβούλια την επικύρωση της Συνθήκης.²⁸ Το Κοινοβούλιο, ανέκαθεν οπαδός της ανάπτυξης μιας κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας, υιοθετεί έτσι μία κριτική θέση έναντι της δομής σε πύλωνες της Συνθήκης του Maastricht σύμφωνα με την οποία η κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική άμυνας διατηρήθηκε εκτός του κοινοτικού πλαισίου. Ωστόσο, ο αρμόδιος εισηγητής της θεσμικής επιτροπής του Κοινοβουλίου David Martin προσδιόρισε τον σκοπό της απόφασης με τον ακόλουθο τρόπο: «το μήνυμα που πρέπει να μεταφερθεί στα εθνικά κοινοβούλια είναι καθαρό και απλό: η Συνθήκη του Maastricht έχει τις αποτυχίες της αλλά περιέχει περισσότερα θετικά παρά αρνητικά στοιχεία και ως τέτοια θα πρέπει να επιδοκιμασθεί και επικυρωθεί από τα εθνικά κοινοβούλια».²⁹

Το Ευρωκοινοβούλιο εκφράζει καταλήγοντας την πρόθεσή του να εξακολουθήσει τις προσπάθειές του ενόψει της διαμόρφωσης μιας Ένωσης ομοσπονδιακού τύπου που θα βασίζεται σε ένα σχέδιο Συντάγματος το οποίο θα εκπονηθεί από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σε συνεργασία με τα εθνικά κοινοβούλια (αποφάσεις 7 Απριλίου 1992 και 20 Ιανουαρίου 1993).³⁰

Σε άλλη απόφασή του για την καθιέρωση μιας κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας της Κοινότητας στις 18.12.1992 (Έκθεση Verde I Aldea), το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έδωσε τις

28. Απόφαση A3-0123/92 της 7ης Απριλίου 1992 για τα αποτελέσματα των διακυβερνητικών διασκέψεων (*Εφημερίδα Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων* C 125/18.5.1992).

29. Βλ. Sabine Mengelberg, «The European Parliament and the Ratification of the Maastricht Treaty», στο Laursen - Vanhoonacker, *The Intergovernmental Conference on Political Union – Institutional Reforms, New Policies and International Identity of the European Community*, Martinus Nijhoff Publishers, Maastricht (EIPA) 1994, σ. 286.

30. Βλ. Έκθεση A3-0123/92, Πρακτικά της συζήτησης στην *Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Παράρτημα 3-417, σ. 77-131. Βλ. επίσης J.-P. Maury, «Vers une identité européenne de défense», ό.π., σ. 172 και την ανάλογη προτεινόμενη λύση από τον C. Stephanou, *Réformes et mutations de l'Union européenne*, ό.π., σ. 225. Πρβλ. τέλος τις παρατηρήσεις της Sabine Mengelberg, «The European Parliament and the Ratification of the Maastricht Treaty», ό.π., σ. 286.

πρώτες ενδείξεις για τον τρόπο με τον οποίο το ίδιο εννοεί να παίζει το ρόλο του στα πλαίσια του νέου πυλώνα. Πέρα από την εξαγγελία ότι θα χρησιμοποιήσει στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό όλα τα μέσα που διαθέτει στον τομέα της ΚΕΠΠΑ, το Κοινοβούλιο ανέπτυξε ειδικότερα την ιδέα της δημιουργίας μίας πραγματικής «διαδικασίας συστάσεων» προκειμένου να εμβαθύνει και να ενισχύσει το πολιτικό βάρος αυτού του εργαλείου στα θέματα της ΚΕΠΠΑ που προβλέπεται από το άρθρο 1.7. Συνειδητοποιώντας ότι μία τέτοια «σύσταση» στα πλαίσια του άρθρου 1.7 δεν έχει καμία νομική ισχύ, το Ευρωκοινοβούλιο προσδιόρισε δύο συγκεκριμένες λειτουργίες που καλείται να εκπληρώσει μια παρόμοια πράξη «σύστασης»: αφ' ενός, δηλαδή, να ζητάει από το Συμβούλιο να υιοθετεί μία συγκεκριμένη προσέγγιση στο θέμα της εξωτερικής πολιτικής και, αφ' ετέρου, να απονέμει μεγαλύτερη δημοκρατική νομιμοποίηση στην ενέργεια ή στη δράση του Συμβουλίου.³¹ Παρά τον καθαρά πολιτικό χαρακτήρα μιας τέτοιας πράξης, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο εξέφρασε την ευχή ότι το Συμβούλιο θα συναινεί –όπως και στην περίπτωση της διαδικασίας «συνεργασίας» στο κοινοτικό πλαίσιο– στο να αποδέχεται έστω και μερικώς τις προτάσεις που αυτό θα υποβάλλει.

Στην παραπάνω απόφαση, η οποία, σημειωτέον, ψηφίστηκε ένα χρόνο σχεδόν πριν από την έναρξη ισχύος της ΣΕΕ, το Ευρωκοινοβούλιο συνέχισε να διαμορφώνει καινούριες διεκδικήσεις προκειμένου να αυξήσει την επιρροή του στον τομέα της ΚΕΠΠΑ και να δίνει τη δική του ερμηνεία στις διατάξεις της Συνθήκης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, απαίτησε να έρχεται σε τακτική βάση σε διαβούλευση με το Συμβούλιο και μάλιστα σε προκαταρκτικό στάδιο, δηλαδή πριν από τη λήψη κάθε μέτρου εξωτερικής πολιτικής, και επιπλέον ζήτησε από το Συμβούλιο να καθιερώσει ειδικά κανάλια επικοινωνίας έτσι ώστε, ακριβώς αυτή η διαδικασία διαβούλευσης, να είναι αποτελεσματική, χρήσιμη και εποικοδομητική. Σύμφωνα με το Ε.Κ., ένα μέλος του Συμβουλίου θα πρέπει να συμμετέχει τακτικά στις συνεδριάσεις της κοινοβουλευτικής επιτροπής εξωτερικών υποθέσεων. Αναφορικά με την Προεδρία, το Κοινοβούλιο ζήτησε από την τελευταία να παρουσιάζει το πρόγραμμα της εξωτε-

31. Βλ. Επεξηγηματική Δήλωση στην Έκθεση της Επιτροπής Εξωτερικών Υποθέσεων και Ασφάλειας για τη διαμόρφωση της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (A3-0322/92), European Parliament, *Session Documents*, 23 Οκτωβρίου 1992, σ. 18.

ρικής της πολιτικής ενώπιόν του, κάθε έξι μήνες, και να διατηρήσει τον ρόλο της Επιτροπής στην εξωτερική αντιπροσώπευση της Ένωσης. Έναντι της Επιτροπής, το Κοινοβούλιο επέμεινε κυρίως να του παρέχονται όλες οι πληροφορίες που αυτή έχει στη διάθεσή της μέσω των αντιπροσωπειών της σε τρίτες χώρες, όπως επίσης και να ενημερώνεται για τον διορισμό των πρέσβων της Ένωσης στο εξωτερικό. Παρά την ξεκάθαρα αντίθετη διατύπωση του άρθρου 228 Α της ΣΕΕ, το Ε.Κ. ζήτησε από το Συμβούλιο να του επιτρέψει να γνωμοδοτεί σε κάθε περίπτωση λήψης απόφασης επιβολής οικονομικών κυρώσεων έναντι τρίτων χωρών κατά τη διαδικασία του 228Α. Εάν, για λόγους επείγουσας ανάγκης, κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό, πρότεινε να γνωμοδοτεί αμέσως μετά την απόφαση του Συμβουλίου και το τελευταίο να τροποποιεί, ενδεχομένως, τη θέση του λαμβάνοντας υπόψη τη γνωμοδότηση του Κοινοβουλίου. Η παραπάνω πρόταση, όπως και η ιδέα του Ε.Κ. για την καθιέρωση ειδικών διαδικασιών στα πλαίσια της ΚΕΠΠΑ για την εγγύηση του εμπιστευτικού χαρακτήρα των πληροφοριών, αποδεικνύουν σαφώς δύο ιδιαιτερότητες της εξωτερικής πολιτικής που καθιστούν τον δημοκρατικό της έλεγχο πολύ πιο δύσκολο από αυτόν που ασκείται για τα υπόλοιπα πολιτικά ζητήματα. Η αποτελεσματικότητα και η επιτυχία μιας εξωτερικής πολιτικής εξαρτώνται συχνά από την ταχύτητα με την οποία λαμβάνονται οι αποφάσεις και από τη διατήρηση του εμπιστευτικού χαρακτήρα κάποιων σημαντικών πληροφοριών. Αυτές οι αναγκαιότητες είναι, όπως εύκολα γίνεται αντιληπτό, συχνά δύσκολο να συνδυαστούν με την αποτελεσματική συμμετοχή ενός Κοινοβουλίου στην εξωτερική πολιτική.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσε να διαπιστώσει κανείς ότι όλες οι προαναφερόμενες διεκδικήσεις και προτάσεις του Κοινοβουλίου ενσαρκώνουν τη βαθιά του πεποίθηση ότι ο πυλώνας της ΚΕΠΠΑ στη Συνθήκη του Maastricht δεν είναι παρά το ξεκίνημα προς μία πραγματική κοινή εξωτερική πολιτική της οποίας η δημοκρατική νομιμοποίηση θα θεμελιώνεται σε μια ισχυρή συμμετοχή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.

Ο ρόλος, ωστόσο, του Ευρωκοινοβουλίου στον τομέα της ΚΕΠΠΑ παρέμεινε εξαιρετικά περιορισμένος, γεγονός για το οποίο επανειλημμένα εξέφρασε τη μη ικανοποίησή του. Στις 18 Μαΐου 1995, το Κοινοβούλιο υιοθέτησε μια έκθεση για τις προόδους κατά την περίοδο εφαρμογής της ΚΕΠΠΑ, όπου προβαίνει στη διαπίστωση ότι οι διατάξεις της ΣΕΕ για τη διαβούλευση με το Κοινοβούλιο

στον τομέα της ΚΕΠΠΑ δεν εφαρμόστηκαν στην πράξη από το Συμβούλιο.³² Στην απόφασή του αυτή, ζητείται «η άμεση σύναψη μιας διοργανικής συμφωνίας επί της εφαρμογής του άρθρου 1.7 της ΣΕΕ όπως επίσης και επί της χρηματοδότησης της ΚΕΠΠΑ». Αλλά το Κοινοβούλιο προχωρεί προτείνοντας μια φόρμουλα που πηγαίνει πολύ πιο μακριά από την ισχύουσα διάταξη υπογραμμίζοντας ότι «θα πρέπει να γνωμοδοτεί όταν το Συμβούλιο αποφασίζει μία κοινή θέση ή μία κοινή δράση. Το Συμβούλιο είναι υποχρεωμένο να παρέχει όλες τις πληροφορίες επί του θέματος ενώ θα πρέπει να επιτευχθεί και μία ρύθμιση στο ζήτημα της εμπιστευτικότητας».³³

ii. Οι πιο πρόσφατες αντιδράσεις στην εφαρμογή της ΚΕΠΠΑ:

Χαρακτηριστικά παραδείγματα

Παρόμοια απογοήτευση για τις προόδους που επιτεύχθηκαν στο πεδίο της ΚΕΠΠΑ αλλά και για την έλλειψη ουσιαστικής αναβάθμισής του στον τομέα αυτόν, εξέφρασε το Ε.Κ. και στις επόμενες εκθέσεις του.³⁴ Ωστόσο, δεν έπαψε στιγμή να διεκδικεί έναν αυξημένο ρόλο, ιδιαίτερα σε θέματα που σχετίζονται με την ανάπτυξη της ευρωπαϊκής ταυτότητας ασφάλειας και άμυνας αλλά και απέναντι σε μείζονος σημασίας ζητήματα εξωτερικής πολιτικής (όπως η κρίση στο Κόσσοβο και την ΠΓΔΜ και οι ευρωτουρκικές σχέσεις).

Έτσι, από τις πιο πρόσφατες αποφάσεις του Κοινοβουλίου στο πεδίο εφαρμογής της ΚΕΠΠΑ, θα μπορούσε να διακρίνει κανείς εκείνη που προηγήθηκε της Συνόδου Κορυφής της Φέιρα (Ιούνιος 2000) καθόσον περιλαμβάνει ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες και καινοτόμες προτάσεις στο θεσμικό επίπεδο και σε σχέση με την ίδια τη συμμετοχή της Συνέλευσης στη διαμόρφωση της Κοινής Ευρωπαϊκής Πολιτικής Ασφάλειας και Άμυνας (ΚΕΠΑΑ). Στο εν λόγω ψήφισμα υπογραμμίζεται η κοινοβουλευτική διάσταση της ενιαίας

32. Απόφαση Α4-0102/95 της 17ης Μαΐου 1995 για τη λειτουργία της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση με την προοπτική της Διακυβερνητικής Διάσκεψης του 1996-Λειτουργία και ανάπτυξη της Ένωσης, ΡΕ 190.441 (εισηγητές οι ευρωβουλευτές J.-L. Bourlanges και D. Martin).

33. Βλ. παρ. 3 (iii) της προαναφερθείσας απόφασης Α4-102/95. Πρβλ. επίσης C. Stephanou, *Réformes et mutations de l'Union européenne*, ό.π., σ. 234 και Ph. Willaert - C. Marques-Ruiz, «Vers une politique étrangère et de sécurité commune: état de lieux», ό.π., σ. 49-50.

34. Βλ. π.χ. Έκθεση Fernandez-Albor για την εφαρμογή και την ανάπτυξη της ΚΕΠΠΑ (30 Μαΐου 1996) και Έκθεση Spencer για τις προόδους που επιτεύχθηκαν κατά την επεξεργασία της ΚΕΠΠΑ (28 Μαΐου 1997).

πολιτικής ασφάλειας και άμυνας και, κατά συνέπεια, ζητείται η πλήρης συμμετοχή του Ευρωκοινοβουλίου σε όλα τα στάδια της ανάπτυξης της πολιτικής αυτής. Συγκεκριμένα, προτείνεται η δημιουργία ενός διακοινοβουλευτικού ευρωπαϊκού οργάνου το οποίο θα αποτελείται από τους βουλευτές, αρμόδιους για τα θέματα ασφάλειας και άμυνας του Ε.Κ., των εθνικών κοινοβουλίων, καθώς και εκπροσώπους των κοινοβουλίων των υποψηφίων χωρών και των χωρών που συμμετέχουν ως παρατηρητές στη ΔΕΕ. Τέλος, τονίζεται ότι, κατά την πάγια γνώμη του Κοινοβουλίου, η εξωτερική πολιτική σήμερα δεν μπορεί και δεν πρέπει να είναι προϊόν μόνο μιας απλής διακυβερνητικής συνεργασίας, αλλά, αντίθετα, το αποτέλεσμα της λειτουργίας ενός πολυδιάστατου σχήματος και συστήματος μέσα στο οποίο η κοινοβουλευτική πλευρά έχει σημαντικό ρόλο.³⁵

Ακολουθώντας, εξάλλου, τη συνεπή γραμμή που το ίδιο είχε χάσει από καιρό για τις σχέσεις Ε.Ε.-Τουρκίας, το Ευρωκοινοβούλιο στη Σύνοδο του Νοεμβρίου του 2000 υιοθέτησε με μεγάλη πλειοψηφία την άκρως σημαντική έκθεση Morillon για την ενταξιακή πορεία της Τουρκίας. Το κύριο μήνυμα της απόφασης είναι η πάγια θέση του Κοινοβουλίου ότι η υποψηφιότητα της Τουρκίας οφείλει να εξετασθεί με τα κριτήρια που ισχύουν για όλες τις υποψήφιες χώρες, δηλαδή τα κριτήρια της Κοπεγχάγης. Στην έκθεση γίνεται επίσης ρητή αναφορά στο Κυπριακό και τις ελληνοτουρκικές σχέσεις καθώς και σε θέματα «ταμπού» για το Συμβούλιο, όπως, για παράδειγμα, η γενοκτονία των Αρμενίων και τα δικαιώματα των Κούρδων, πράγμα που αποδεικνύει ότι το Ευρωκοινοβούλιο δεν προχωρά σε «εκπτώσεις» (όπως συνήθως πράττει το Συμβούλιο προς εξυπηρέτηση πολιτικών σκοπιμοτήτων και ισορροπιών εξωτερικής πολιτικής) όταν πρόκειται για την προστασία ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή δικαιωμάτων των μειονοτήτων. Το Κοινοβούλιο πάγια υποστηρίζει ότι η διαφύλαξη των τελευταίων θα πρέπει να αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο μιας πραγματικά ενιαίας ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής και η εν λόγω πρόσφατη απόφαση περίτρουνα το επιβεβαιώνει.³⁶

Συνεχίζοντας, τέλος, την καθιερωμένη παρέμβασή του μέσω ψηφισμάτων, όπου προτείνεται η ανάληψη συγκεκριμένων δράσεων

35. Βλ. *Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο – Νέα της Συνόδου*, Ιούνιος 2000, σ. 2.

36. Βλ. *Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο – Νέα της Συνόδου*, Νοέμβριος 2000, σ. 1, 2.

για μείζονα ζητήματα της ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής, το Κοινοβούλιο εξέφρασε επανειλημμένα την ανησυχία του για την πρόσφατη κρίση στο Κόσσοβο και τη FYROM. Κοινό στοιχείο των εν λόγω ψηφισμάτων αποτελεί η καταδίκη της βίας των αλβανών εξτρεμιστών και η απαίτηση παρέμβασης της ΚFOR. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι, τον Μάρτιο του 2001, ανησυχώντας βαθύτατα για την κρίση στα σύνορα του Κοσσυφοπεδίου με την ΠΓΔΜ, το Ευρωκοινοβούλιο εξέδωσε με συντριπτική πλειοψηφία κοινό ψήφισμα έξι πολιτικών ομάδων με το οποίο καταδικάζονται απερίφραστα οι ένοπλες προκλητικές ενέργειες των αλβανών εξτρεμιστών στα σύνορα μεταξύ της ΠΓΔΜ και της Γιουγκοσλαβίας ενώ τονίζεται ρητά ότι η εδαφική ακεραιότητα και η εθνική κυριαρχία της τελευταίας θα πρέπει να γίνουν σεβαστές. Οι αποφάσεις του Συμβουλίου, το ίδιο χρονικό διάστημα, που επιβεβαιώνουν την προσήλωση στη διατήρηση της ακεραιότητας της ΠΓΔΜ, την καταδίκη των εξτρεμιστών καθώς και την ανάπτυξη σερβικών δυνάμεων στη συνοριακή ζώνη Κοσσόβου/Γιουγκοσλαβίας - ΠΓΔΜ αποδεικνύουν την εν μέρει σύμπτωση των απόψεων με την εκφρασθείσα γνώμη του Κοινοβουλίου, έστω κι αν η προταθείσα από το τελευταίο ενεργότερη ανάμιξη της ΚFOR δεν έγινε τελικά αποδεκτή.³⁷

β. Οι εσωτερικές προσαρμογές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου μετά τη Συνθήκη του Maastricht

Η σύναψη της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση οδήγησε επιπλέον το Κοινοβούλιο σε σημαντικές εσωτερικές μεταρρυθμίσεις, κυρίως σε σχέση με τη δομή των κοινοβουλευτικών επιτροπών αλλά και τον εσωτερικό του Κανονισμό λειτουργίας.³⁸ Παρά τα περιορισμένα δικαιώματα που ο τίτλος V της ΣΕΕ παρέχει στο Ε.Κ., η εισαγωγή της ΚΕΠΠΑ προκάλεσε με τη σειρά της αξιοσημείωτες συνέπειες στους δύο παραπάνω τομείς. Πιο συγκεκριμένα:

37. Βλ. *Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο – Νέα της Συνόδου*, Μάρτιος 2001, σ. 1.

38. Βλ. M. Westlake, *The Commission and the Parliament – Partners and Rivals in the European Policy-making Process*, Butterworths, Λονδίνο 1994, σ. 104. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις κοινοβουλευτικές επιτροπές, βλ. τη σχολαστική ανάλυση των R. Corbett - F. Jacobs - M. Shackleton, *The European Parliament*, ό.π., σ. 105-149, ενώ για τον νέο εσωτερικό Κανονισμό του Κοινοβουλίου, βλ. Sir William Nicoll, «The European Parliament's Post-Maastricht Rules of Procedure», *Journal of Common Market Studies*, 3/1994, σ. 403-410.

ι. Η επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, ασφάλειας και αμυντικής πολιτικής

Είναι αλήθεια ότι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αντιμετώπισε αρκετές δυσκολίες μέχρι να καθιερώσει τους απαραίτητους μηχανισμούς ώστε να αξιοποιήσει στον μέγιστο δυνατό βαθμό τις διάφορες εξουσίες διαβούλευσης και πληροφόρησης που διέθετε πλέον στον τομέα της ΚΕΠΠΑ.³⁹

Ήδη από τον Ιανουάριο του 1992, το Κοινοβούλιο είχε δείξει τις διαθέσεις του έναντι των δύο εξελισσόμενων διακυβερνητικών διασκέψεων αναπροσαρμόζοντας τη δομή των επιτροπών του. Στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, η πρώην «Επιτροπή πολιτικών υποθέσεων» άλλαξε ονομασία και καλούνταν πλέον «Επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων και ασφάλειας» (η πιο πολυάριθμη από όλες τις επιτροπές, αποτελούμενη από 61 τακτικά και ισάριθμα αναπληρωματικά μέλη). Η εν λόγω επιτροπή αποτελεί, στην πραγματικότητα, συνέχεια της πιο «αρχαίας» (από το 1953!) επιτροπής του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, δηλαδή της «πολιτικής επιτροπής», η οποία έτσι διαιρείται σε δύο τμήματα, τον Ιανουάριο του 1992: την επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων και την επιτροπή εσωτερικών υποθέσεων, αντίστοιχα. Επιπλέον, μια πολιτική προσωπικότητα με ιδιαίτερο «ειδικό βάρος» διορίστηκε ως Πρόεδρος αυτής της κοινοβουλευτικής επιτροπής (ο E. Baron-Crespo, πρώην Πρόεδρος του ευρωκοινοβουλίου και πρώην υπουργός της ισπανικής κυβέρνησης).⁴⁰ Η παραπάνω επιτροπή δεν ήταν αρμόδια μόνο για την κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς και για τη διαμόρφωση μιας κοινής αμυντικής πολιτικής, αλλά επίσης και για τις συμφωνίες προσχώρησης και συνεργασίας των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών με την Ένωση (που απαιτούν, όπως είναι γνωστό, τη σύμφωνη γνώμη του Κοινοβουλίου), τόσο στο στάδιο της αίτησης ένταξης όσο και σ'

39. Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις του M. Westlake, *A Modern Guide to the European Parliament*, ό.π., σ. 161.

40. Ορισμένοι συγγραφείς, ωστόσο, υπογραμμίζουν ότι, σύμφωνα με φήμες, η διαίρεση της επιτροπής επιχειρήθηκε προκειμένου να βρεθεί θέση για τον πρώην Πρόεδρο του Ε.Κ., κ. Enrique Baron-Crespo! Βλ., για παράδειγμα, D. Buchan, *Europe: the Strange Superpower*, European Communities/Dartmouth, Aldershot 1993, σ. 56 και Η. Κουσκουβέλης, *Διπλωματία και στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενόψει της Διακυβερνητικής Διάσκεψης του 1996*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 64 και σημείωση 123.

αυτό των διαπραγματεύσεων. Ήταν, ακόμη, αρμόδια για τις πολιτικές πτυχές των σχέσεων με άλλους διεθνείς οργανισμούς και τρίτες χώρες, όπως επίσης και για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στις τρίτες χώρες.⁴¹

Η τροποποίηση των εσωτερικών κανόνων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, τον Σεπτέμβριο του 1993, επιφορτίζει ρητώς την εν λόγω επιτροπή με το καθήκον να διασφαλίζει τη σωστή διαδικασία διαβούλευσης του Κοινοβουλίου και να φροντίζει με κάθε μέσο ώστε οι γνωμοδοτήσεις του να λαμβάνονται με τον αρμόζοντα τρόπο υπόψη από το Συμβούλιο. Η ίδια επιτροπή καθίσταται επιπλέον κυρίως αρμόδια και για τη διαμόρφωση και διατύπωση των συστάσεων προς το Συμβούλιο. Θα διασφαλίζει επίσης, στο εξής, σε συνεργασία με τους προέδρους των διακοινοβουλευτικών αντιπροσωπειών, τον συντονισμό των εργασιών αυτών των αντιπροσωπειών, τόσο στο στάδιο της προπαρασκευής όσο και στο τελικό στάδιο της συζήτησης των αποτελεσμάτων των συνεδριάσεών τους. Αντίθετα, για τις οικονομικές και εμπορικές πτυχές των σχέσεων με τρίτες χώρες, οι διακοινοβουλευτικές αντιπροσωπίες θα συνεργάζονται με την επιτροπή εξωτερικών οικονομικών σχέσεων του Ευρωκοινοβουλίου.⁴²

Μετά τις ευρωπαϊκές εκλογές του Ιουνίου του 1994, η επιτροπή «αναβαπτίστηκε» υπό τον εύγλωττο τίτλο «Επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, ασφάλειας και αμυντικής πολιτικής».⁴³ Στο επίπεδο των αρμοδιοτήτων αυτή η αλλαγή της ονομασίας μεταφράζεται στο γεγονός ότι η εν λόγω επιτροπή είναι από δω και στο εξής επι-

41. Απόφαση της 15ης Ιανουαρίου 1992, *Επίσημη Εφημερίδα των Κοινοτήτων* C 39, σ. 32. Βλ. επίσης J.-P. Maury, «Vers une identité européenne de défense», ό.π., σ. 173 και Η. Κουσκουβέλης, *Διπλωματία και στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενόψει της Διακυβερνητικής Διάσκεψης του 1996*, ό.π., σ. 64, σημείωση 124.

42. Βλ. M. Westlake, *A Modern Guide to the European Parliament*, ό.π., σ. 161. Για τις ακριβείς αρμοδιότητες της εν λόγω επιτροπής σύμφωνα με τον νέο εσωτερικό Κανονισμό του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, βλ. *Parlement européen, Règlement intérieur*, ΟΡΟCE, Λουξεμβούργο, Οκτώβριος 1993, σ. 99, Annexe VI, υπό τον τίτλο «I. Commission des affaires étrangères et de la sécurité».

43. Το σχέδιο να ιδρυθεί μία πλήρης αρμοδιοτήτων επιτροπή *ad hoc*, μοναδική υπεύθυνη για την ασφάλεια και την άμυνα, όπως το είχε προτείνει το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στην απόφασή του για την ανάπτυξη μιας κοινής πολιτικής ασφάλειας και άμυνας για την Ευρωπαϊκή Ένωση, στις 24.3.1994 (Έκθεση Pottering, *Επίσημη Εφημερίδα των Κοινοτήτων* C 114 της 25.4.1994), δεν κατέστη τελικά δυνατό να πραγματοποιηθεί. Βλ. για το θέμα αυτό R. Corbett - F. Jacobs - M. Shackleton, *The European Parliament*, ό.π., σ. 106.

πλέον επιφορτισμένη και με τις σχέσεις με τη Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση.⁴⁴ Η ίδια αυτή επιτροπή υποστηρίζεται από δύο υπο-επιτροπές, από τις οποίες η πρώτη καθίσταται υπεύθυνη για την «ασφάλεια και τον αφοπλισμό» (26 τακτικά μέλη) και η δεύτερη αρμόδια για τα «δικαιώματα του ανθρώπου» (25 μέλη), με την έννοια ότι είναι ειδικότερα υπεύθυνη να παρακολουθεί την κατάσταση των ανθρώπινων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών στις τρίτες χώρες.

Εάν υπολογίσει κανείς τον αριθμό των μελών κάποιας κοινοβουλευτικής επιτροπής ως ένδειξη του κύρους της μεταξύ των ευρωβουλευτών, τότε η επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, ασφάλειας και αμυντικής πολιτικής παρουσιάζεται ως η πλέον δημοφιλής για τους κοινοβουλευτικούς.⁴⁵ Παρά τις περιορισμένες αρμοδιότητές της, μετρά το μεγαλύτερο αριθμό βουλευτών από όλες τις είκοσι κοινοβουλευτικές επιτροπές που θεσπίστηκαν μετά τις ευρωεκλογές του 1994. Αποτελούνταν από 53 μέλη τον Ιούλιο του 1994 ενώ ο αριθμός αυτός ανήλθε στα 61 μετά την ένταξη των τριών νέων κρατών-μελών την 1η Ιανουαρίου 1995. Αλλά δεν είναι μόνον ο αριθμός των μελών όσο το πολιτικό τους παρελθόν που αποδεικνύει το εσωτερικό πολιτικό κύρος της επιτροπής. Πρόεδρος της επιτροπής είναι ένας πρώην Επίτροπος (ο κ. Juan Matutes) και μπορεί να μετρήσει κανείς τουλάχιστον δέκα ακόμη ευρωβουλευτές που διετέλεσαν υπουργοί κατά το παρελθόν στις εθνικές τους κυβερνήσεις (από τους οποίους οι πέντε εξελέγησαν το 1994).⁴⁶ Ωστόσο, κοιτάζοντας το πολιτικό υπόβαθρο των κοινοβουλευτικών, αξίζει να σημειώσει κανείς ότι η συντριπτική πλειοψηφία των μελών της επιτροπής διαθέτει μια προηγούμενη μεγάλη πολιτική εμπειρία σε εθνικό επίπεδο. Δεν μας προξενεί έτσι καμία εντύπωση το γεγονός ότι η Επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, ασφάλειας και αμυντικής πολιτικής προσπαθεί, από τη σύστασή της και μετά, να παίξει, παρά τις περιορισμένες τυπικά αρμοδιότητές της, έναν σημαντικό

44. Βλ. τη σχετική απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 21ης Ιουλίου 1994 (*Επίσημη Εφημερίδα των Κοινοτήτων* C 261 της 19.9.1994).

45. Βλ. για παράδειγμα τις σχετικές παρατηρήσεις του Desmond Dinan, *Ever Closer Union? An Introduction to the European Community*, Macmillan, Λονδίνο 1994, σ. 284. Για τον αριθμό των μελών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου που απαρτίζουν τις διάφορες επιτροπές, βλ. R. Corbett - F. Jacobs - M. Shackleton, *The European Parliament*, ό.π., σ. 109.

46. Βλ. Robert Morgan, *The Times-Guide to the European Parliament*, Λονδίνο 1994.

ρόλο στα πλαίσια της κοινής εξωτερικής και πολιτικής ασφάλειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αυτή η δυναμική της φιλοδοξία διευκολύνθηκε βέβαια σαφέστατα από τη στιγμή που το ίδιο το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αποφάσισε να κατευθύνει την επιρροή επί της ΚΕΠΠΑ –πράγμα που άλλωστε συνέβαινε και υπό το καθεστώς της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Συνεργασίας– κυρίως μέσα από τον δίαυλο της ειδικευμένης σε τέτοια ζητήματα επιτροπής του.⁴⁷

ii. Ο νέος εσωτερικός Κανονισμός του Κοινοβουλίου

Ο καινούριος εσωτερικός Κανονισμός λειτουργίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου που υιοθετήθηκε τον Οκτώβριο του 1993 (δηλαδή έναν μόλις μήνα πριν από την έναρξη ισχύος της ΣΕΕ), του οποίου οι ακριβείς διατυπώσεις παρουσιάζουν σε ορισμένα σημεία διαφοροποίηση από τις προβλέψεις της ΣΕΕ, επιβεβαιώνει με τον καλύτερο τρόπο την κεντρική θέση και των πρωταρχικό ρόλο της αρμόδιας για την ΚΕΠΠΑ Επιτροπής εξωτερικών υποθέσεων, ασφάλειας και άμυνας (άρθρα 91 και 92 του Κανονισμού).⁴⁸ Είναι ακριβώς εκείνη η οποία φροντίζει ώστε «το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο να γνωμοδοτεί επί της ΚΕΠΠΑ και οι απόψεις του να λαμβάνονται δεόντως υπόψη» (άρθρο 91, παράγραφος 1). Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον να σημειώσει κανείς ότι ο εσωτερικός Κανονισμός δεν επεκτείνει αυτή τη διαδικασία διαβούλευσης μόνο στις κοινές δράσεις αλλά επίσης – παρά τις διατάξεις της ΣΕΕ που δεν μνημονεύουν το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο – και στις ενέργειες που προβλέπονται στο άρθρο 228Α της ΣΕΕ (επιβολή οικονομικών κυρώσεων σε τρίτα κράτη). Μέσα από την εν λόγω διάταξη του εσωτερικού Κανονισμού του, μπορεί να γίνει διακριτή η προσπάθεια του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου να περιορίσει τις διακυβερνητικής φύσης

47. Πρβλ. τις παρατηρήσεις των R. Corbett - F. Jacobs - M. Shackleton, *The European Parliament*, ό.π., σ. 108 όπου υπογραμμίζεται ότι «...Η Επιτροπή Εξωτερικών Υποθέσεων, Ασφάλειας και Άμυνας (πρώην Επιτροπή Πολιτικών Υποθέσεων) καλύτερα περιοχές όπου το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχει λίγες τυπικές αρμοδιότητες, αλλά ωστόσο περιέλαβε ήδη ένα υψηλό ποσοστό των περισσότερων διάσημων μελών του Κοινοβουλίου. Οι τελευταίοι φαίνεται ότι καλοδέχτηκαν την ευκαιρία να συζητούν και να σχολιάζουν τα θέματα εξωτερικής πολιτικής και ασφάλειας καθώς και καθημερινά τοπικά προβλήματα...».

48. Βλ. βλ. *Parlement Européen, Règlement intérieur*, ό.π., 112 σελ. Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις του Sir William Nicoll, «The European Parliament's Post-Maastricht Rules of Procedure», ό.π., σ. 403-410.

«παρασπονδίες» της ΣΕΕ. Ο εσωτερικός Κανονισμός προβλέπει ακόμη ότι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ενημερώνεται σε τακτική βάση «σε εύλογο χρόνο και με εξαντλητικό τρόπο» από το Συμβούλιο και την Επιτροπή για την εξέλιξη της ΚΕΠΠΑ.

Βασισμένος στη διάταξη της ΣΕΕ, σύμφωνα με την οποία το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο μπορεί να διατυπώσει συστάσεις προς το Συμβούλιο (άρθρο Ι.7), ο εσωτερικός Κανονισμός καθιερώνει μία πραγματική διαδικασία προκειμένου να διακρίνει αυτού του τύπου τις αποφάσεις (που παρ' όλα αυτά παραμένουν πολιτικού χαρακτήρα) από τα υπόλοιπα κείμενα που υιοθετεί το Ε.Κ. (άρθρο 92 του Κανονισμού). Οι εν λόγω συστάσεις διατυπώνονται λοιπόν από την Επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, ασφάλειας και πολιτικής άμυνας, είτε μετά από εξουσιοδότηση της συνέλευσης των Προέδρων, είτε κατόπιν πρότασης που παρουσιάζεται από είκοσι τρεις ευρωβουλευτές ή από μία πολιτική ομάδα του Ευρωκοινοβουλίου, ενώ, σε περίπτωση επείγουσας ανάγκης, η εξουσιοδότηση αυτή μπορεί να δοθεί επίσης από τον ίδιο τον Πρόεδρο του σώματος. Οι συστάσεις εγγράφονται στην ημερήσια διάταξη της ολομέλειας που ακολουθεί αμέσως μετά την υιοθέτησή τους από την επιτροπή, αλλά δεν εισάγονται αυτόματα για ψηφοφορία ενώπιον της ολομέλειας. Οι συστάσεις της κοινοβουλευτικής επιτροπής εισάγονται για ψηφοφορία στην ολομέλεια μόνον εάν το ένα δέκατο των βουλευτών που απαρτίζουν το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο εκφράσει γραπτώς την αντίθεσή του πριν από την έναρξη της περιόδου συνεδρίασης του οργάνου. Σε περίπτωση που δεν εκδηλωθεί παρόμοια αντίθεση, τότε οι συστάσεις θεωρείται αυτόματα ότι έχουν υιοθετηθεί από την ολομέλεια. Η παραπάνω διαδικασία παρουσιάζει ασφαλώς το πλεονέκτημα ότι αυξάνει κατακόρυφα την επιρροή της αρμόδιας για την ΚΕΠΠΑ επιτροπής, και άρα των ευρωβουλευτών που έχουν ήδη εξειδικευτεί στα θέματα της εξωτερικής πολιτικής. Ωστόσο, είναι δυνατό να εκφράσει κανείς εύλογες αμφιβολίες για το πολιτικό βάρος που μπορεί να έχει ενώπιον του Συμβουλίου μια τέτοια απόφαση η οποία δεν υιοθετήθηκε παρά από μία ομάδα 61 ευρωβουλευτών –εάν και εφ' όσον ήταν όλοι τους παρόντες– από το σύνολο ενός Κοινοβουλίου που μετράει 626 μέλη.

Βέβαια, τα παραπάνω αναφερόμενα παραδείγματα αποδεικνύουν ότι, και στον τομέα της ΚΕΠΠΑ, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κατέβαλε προσπάθειες να ακολουθήσει τη διακηρυγμένη στρατηγική της αύξησης της επιρροής και του πολιτικού του βάρους έναντι

των υπολοίπων θεσμικών οργάνων μέσα από την ανάλογη κάθε φορά διαμόρφωση του εσωτερικού του Κανονισμού.⁴⁹

4. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΝ ΔΥΝΑΜΕΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

α. Θεωρητικές προσεγγίσεις

Οι εμπειρικές παρατηρήσεις που προηγήθηκαν σε σχέση με τον ρόλο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στον τομέα της ΚΕΠΠΑ δεν καταδεικνύουν μία ομοιογενή τάση που να επιτρέπει την εύκολη ερμηνεία τους. Αυτή η μάλλον διαφορούμενη εντύπωση που δίνεται από την εμπειρική πραγματικότητα αντανακλάται εξίσου και στους πρώτους απολογισμούς για την ΚΕΠΠΑ οι οποίοι καταρτίστηκαν από τα ενδιαφερόμενα θεσμικά όργανα (ή μάλλον από ανώτατους διοικητικούς τους υπαλλήλους) και παρουσιάζουν αρκετά αντιφατικά συμπεράσματα. Έτσι, ένα έγγραφο εργασίας της θεσμικής επιτροπής του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου οδηγεί στη διαπίστωση ενός «απογοητευτικού απολογισμού» της ΚΕΠΠΑ. Μία κύρια αιτία αυτής της σχετικής αποτυχίας εντοπίζεται, σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο, στην «αδυναμία του ρόλου που απονεμήθηκε στην Επιτροπή» καθώς και στον «περιθωριακό ρόλο που επιφυλάχθηκε για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο». Από την άλλη πλευρά, εκτιμάται ότι, κατά το 1994, το Συμβούλιο «παραχώρησε έδαφος τόσο προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στον οικονομικό τομέα (προϋπολογισμός) όσο και στην Επιτροπή κατά τη σύλληψη των στρατηγικών και της εφαρμογής (εκτέλεσης) των δράσεων της ΚΕΠΠΑ».⁵⁰

Βέβαια, ανάλογες διαφοροποιημένες εκτιμήσεις για την απόδο-

49. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του T. Hagleitner, *Les rôles du Parlement européen et de la Commission dans le domaine de la PESC*, ό.π., σ. 16. Βλ., τέλος, το κείμενο των άρθρων 91 και 92 του εσωτερικού Κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στο *Parlement européen, Règlement intérieur*, ό.π., σ. 49.

50. Βλ. B.-C. Ryba, «La politique étrangère et de sécurité commune (PESC): Mode d'emploi et bilan d'une année d'application (fin 1993/1994)», ό.π., σ. 35. Βλ. επίσης την Έκθεση του Συμβουλίου για τη λειτουργία της ΣΕΕ, 6 Απριλίου 1995, στο *Parlement européen-Groupe de travail «task-force CIG»: Fiche thématique sur le Parlement européen*, ό.π., σ. 19-20, όπου το Συμβούλιο διαπιστώνει, σε σχέση με την ΚΕΠΠΑ, ότι η αποκτηθείσα εμπειρία στο θέμα αυτό αφήνει να διαφανεί μια ανισορροπία ανάμεσα στις εξουσίες πολιτικού ελέγχου και στις εξουσίες προϋπολογισμού του Ε.Κ., το οποίο προσπαθεί μέσω των τελευταίων να αυξήσει τη συμμετοχή του στην ΚΕΠΠΑ, πράγμα που δίνει έδαφος για πολυάριθμες αντιδικίες.

ση των θεσμικών οργάνων στο θέμα της ΚΕΠΠΑ, δεν αποτελούν απλώς αντανάκλαση μιας πραγματικότητας πολύπλοκης και συχνά αντιφατικής. Αποτελούν επίσης μέρος της ρητορικής μίας έντονης θεσμικής σύγκρουσης και μπορεί να υποθέσει κανείς ότι εκδηλώνουν, με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο, την υποβόσκουσα επιθυμία του κάθε θεσμικού οργάνου να νομιμοποιήσει έναν σαφώς πιο ενισχυμένο ρόλο κατά τη θεωρητική σύλληψη, την πρακτική εφαρμογή αλλά και τον έλεγχο της ΚΕΠΠΑ. Ασφαλώς δεν ανήκει στα πλαίσια της παρούσας μελέτης να πάρει θέση σε αυτή τη μάχη της «νομιμοποιητικής λειτουργίας», ούτε να υποστηρίξει το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την Επιτροπή, το Συμβούλιο ή τα κράτη-μέλη σε αυτόν τον «πόλεμο επιρροής» στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, του οποίου άλλωστε τα «πεδία μάχης» περιγράφηκαν σε προηγούμενα σημεία. Αντίθετα, θα καταβληθεί προσπάθεια να ανακαλύψουμε το κατάλληλο θεωρητικό πλαίσιο που θα μας επιτρέψει να ερμηνεύσουμε τις εμπειρικές περιγραφές αυτής της μελέτης με ενιαίο και συνεκτικό τρόπο. Κατά την άποψή μας, δεν υπάρχει μία και μόνο θεωρητική κατασκευή –μέχρι στιγμής τουλάχιστον– που να μπορεί επαρκώς να εξηγήσει όλες τις εξελίξεις στην ΚΕΠΠΑ, κατά τα πρώτα αυτά έτη της ύπαρξής της. Για τον λόγο αυτό, θα παρουσιαστούν κατ' αρχήν τρεις διαφορετικές θεωρίες που χρησιμοποιούνται για να εξηγήσουν την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, οι κεντρικές τους υποθέσεις για την ΚΕΠΠΑ καθώς και για τον ρόλο των υπερεθνικών θεσμών στα πλαίσιά της, όπως το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Θα εξετάσουμε στη συνέχεια ποιες εμπειρικές παρατηρήσεις μπορούν να εξηγηθούν από τις επιλεγμένες αυτές θεωρίες.⁵¹

i. Η ρεαλιστική θεωρία

Η ρεαλιστική θεωρία βλέπει το εθνικό κράτος ως τον κύριο πρωταγωνιστή στις διεθνείς σχέσεις. Σύμφωνα με τους ρεαλιστές, μία δεσπόζουσα θέση έναντι των άλλων κρατών είναι το μόνο μέσο που είναι δυνατό να εγγυηθεί την ασφάλεια και την ανεξαρτησία ενός κράτους και την ευημερία των πολιτών του. Αυτές οι υποθέ-

51. Για τις κεντρικές υποθέσεις των θεωριών αυτών αναφέρομαι στους Wolfgang Wessels, «Von der EPZ zur GASP – Theorienpluralismus mit begrenzter Aussagekraft», στο Regelsberger, *Die Gemeinsame aussen-und-Sicherheitspolitik der EU*, Europa Union Verlag, Βόννη 1993, σ. 9-30, και Brent Nelsen - Alexander Stubb (επιμ.), *The European union – Readings on the Theory and Practice of European Integration*, Lynne Rienner Publishers, Boulder 1994.

σεις δεν αποκλείουν ωστόσο την καθιέρωση της ΚΕΠΠΑ, αλλά σύμφωνα με την εν λόγω άποψη, η τελευταία δεν αποτελεί παρά «μία προσωρινή συμμαχία κυρίαρχων κρατών». ⁵² Τα κράτη επιθυμούν να συνεχίσουν αυτό το εγχείρημα στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής –τον σκληρό πυρήνα της κυριαρχίας του εθνικού κράτους– στο μέτρο που το θεωρούν συμβατό με το εθνικό τους συμφέρον. Για να μπορέσει κανείς να διασφαλίζει σε κάθε στιγμή την επιθυμητή συνοχή μεταξύ του εθνικού συμφέροντος και των αποτελεσμάτων της ΚΕΠΠΑ, θα πρέπει τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. να παραμείνουν οι κυρίαρχοι του παιχνιδιού, δηλαδή η ΚΕΠΠΑ να εξελίσσεται μέσα σε ένα πλαίσιο καθαρά διακυβερνητικής φύσης. Μία τυχόν αποφασιστική συμμετοχή των υπερεθνικών θεσμικών οργάνων, όπως είναι για παράδειγμα το Ε.Κ., θα είχε ασφαλώς αρνητικές επιπτώσεις για τη σταθερότητα της ΚΕΠΠΑ. ⁵³

Η παραπάνω θεωρία μπορεί να εξηγήσει για ποιους λόγους τα κράτη-μέλη, παρά τις ισχυρές πιέσεις εκ μέρους της Επιτροπής και του Ε.Κ., προτίμησαν να διατηρήσουν την ΚΕΠΠΑ στα πλαίσια μιας διακυβερνητικής δομής. Αυτό συνεπάγεται, όπως άλλωστε προαναφέρθηκε, έναν περιορισμένο ρόλο για τα υπερεθνικά θεσμικά όργανα. Η ΣΕΕ δεν παρέχει καμία απολύτως δυνατότητα στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, παρά τις διεκδικήσεις του πριν από τη Διακυβερνητική Διάσκεψη του 1991, να εμποδίσει ή έστω να καθυστερήσει την υιοθέτηση μιας κοινής θέσης ή μιας κοινής δράσης από το Συμβούλιο. Οι οπαδοί της ρεαλιστικής θεωρίας βλέπουν να επιβεβαιώνονται, εξάλλου, από την τάση, η οποία υποστηρίχθηκε σθεναρά από το Συμβούλιο, να «διακυβερνητικοποιηθούν» οι εξωτερικές σχέσεις της Κοινότητας διαμέσου των κοινών θέσεων που προσδιορίζουν μία σφαιρική στρατηγική έναντι μιας τρίτης χώρας. Η διαδικασία υιοθέτησης οικονομικών κυρώσεων έναντι μιας τρίτης χώρας (άρθρα Ι.2 και Ι.3 της ΣΕΕ σε συνδυασμό με τα άρθρα

52. Βλ. Wolfgang Wessels, «Von der EPZ zur GASP – Theorienpluralismus mit begrenzter Aussagekraft», ό.π., σ. 19. Για μία λεπτομερή ανάλυση των ρεαλιστικών θεωριών, βλ. επίσης C. Stephanou, *Réformes et mutations de l'Union européenne*, ό.π., σ. 58-69 υπό τον τίτλο: «Approches réalistes – interprétatives».

53. Βλ. επίσης για μία παρουσίαση των πιθανών μοντέλων ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στον τομέα της ΚΕΠΠΑ και των συνεπειών τους Chaires J. Monnet en Science Politique-Groupe de travail CIG 1996: «Towards 1996: Governance in Europe-The Common Foreign and Security Aspect», σ. 1-5, και Α. Παπακωνσταντίνου, *Το καθεστώς της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές μεταρρυθμίσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Προβλήματα και προτάσεις*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, σ. 23-40.

228 Α και 73 Ζ της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα), η οποία αποκλείει εντελώς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, αποτελεί ασφαλώς βήμα προς τη διακυβερνητική κατεύθυνση. Εάν αυτή η «υπερχείλιση» (spill-over) του διακυβερνητικού πυλώνα επιβληθεί, αυτό θα έχει ως συνέπεια, σύμφωνα με τη ρεαλιστική θεωρία, μία «ομαλοποίηση» των εξωτερικών σχέσεων της Κοινότητας. Οι ρεαλιστικές υποθέσεις ενισχύονται επίσης από το γεγονός ότι, όλες οι κοινές δράσεις που έχουν υιοθετηθεί μέχρι στιγμής από το Συμβούλιο, είναι περιορισμένης εμβέλειας και σημασίας ενώ, επιπλέον, δεν έχουν καθόλου αγγίξει τα κύρια εθνικά συμφέροντα των κρατών-μελών.⁵⁴

Όσον αφορά τη συμμετοχή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στον τομέα της ΚΕΠΠΑ, οι οπαδοί της ρεαλιστικής θεωρίας δεν εκπλήσσονται διόλου από το γεγονός ότι το Συμβούλιο ερμηνεύει τα δικαιώματα του Κοινοβουλίου να γνωμοδοτεί και να ενημερώνεται με έναν σαφέστατα περιοριστικό-συσταλτικό τρόπο. Ακόμη και στην περίπτωση που το Συμβούλιο λαμβάνει υπόψη τις γνωμοδοτήσεις του Ε.Κ. –όπως, για παράδειγμα, συνέβη με τη σύστασή του για την αποστολή παρατηρητών στις εκλογές της Ρωσίας– αυτό δεν αγγίζει καθόλου τα ζωτικά εθνικά συμφέροντα των κρατών-μελών. Βασισμένος σε μια τέτοια παρατήρηση, ένας ρεαλιστής θα μπορούσε άνετα να χρησιμοποιήσει το επιχείρημα ότι τα δικαιώματα του Ευρωκοινοβουλίου σύμφωνα με το άρθρο Ι.7 είναι καθαρώς τυπικά. Για τους λόγους αυτούς, ο οπαδός της ρεαλιστικής θεωρίας δεν αναμένει με σοβαρές πιθανότητες τη σύναψη διοργανικής συμφωνίας διαμέσου της οποίας το Κοινοβούλιο θα μπορέσει να εμβαθύνει τα δικαιώματά του στον τομέα της ΚΕΠΠΑ. Το επιχείρημα, εξάλλου, σύμφωνα με το οποίο η ΣΕΕ δεν επέφερε κανένα ποιοτικό άλμα στη συμμετοχή των υπερεθνικών θεσμών στη ΚΕΠΠΑ, ενισχύεται από το γεγονός ότι ουδεμία κοινή δράση υιοθετήθηκε μετά από πρόταση της Επιτροπής. Κατ' αυτόν τον τρό-

54. Βλ. τις παρατηρήσεις του C. Stephanou, *Réformes et mutations de l'Union européenne*, ό.π., σ. 58, κεφ. 2.2.2 υπό τον τίτλο: «Approches réalistes – interprétatives» και σ. 80 υποκεφάλαιο 2.3.4.: «Conclusions». Βλ. επίσης T. Hagleitner, *Les rôles du Parlement européen et de la Commission dans le domaine de la PESC*, ό.π., σ. 49. Εξάλλου, για μια παρόμοια προσέγγιση που χαρακτηρίζεται «πραγματιστική και πειραματική», βλ. J. Janning, «Modèles d'intégration européenne», στο W. Wessels, *L'Europe de A à Z: Guide de l'intégration européenne*, ΟΡΟCE, Λουξεμβούργο 1997, σ. 146.

πο, ακόμη και το πιο σημαντικό δικαίωμα που κατακτήθηκε από την Επιτροπή μετά τη ΣΕΕ στον τομέα της ΚΕΠΠΑ, παρέμεινε εντελώς τυπικό.

Σε σχέση με τη Διακυβερνητική Διάσκεψη του 1996, η ρεαλιστική ανάλυση συμβαδίζει με τη μετριοπαθή στάση της Επιτροπής. Οι πιο «ομοσπονδιακές» ιδέες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, αντίθετα, θεωρούνται ουτοπικές. Βασισμένος κανείς στις ρεαλιστικές υποθέσεις, δεν θα περίμενε καμία καινούρια αρμοδιότητα, τόσο για το Κοινοβούλιο όσο και για την Επιτροπή μετά τη σύναψη της Συνθήκης του Άμστερνταμ τον Οκτώβριο του 1997. Αντίθετα, διατάξεις της ΣΕΕ –όπως η χρηματοδότηση της ΚΕΠΠΑ– που αποτέλεσαν αντικείμενο θεσμικών συγκρούσεων μεταξύ του Κοινοβουλίου και της Επιτροπής από τη μία πλευρά και του Συμβουλίου από την άλλη, αναμένονταν να διορθωθούν προς όφελος των κρατών-μελών. Ωστόσο, παρά τις απαισιόδοξες για το μελλοντικό ρόλο του Ε.Κ. προβλέψεις των ρεαλιστών, η τελική σύναψη της διοργανικής συμφωνίας για τη χρηματοδότηση της ΚΕΠΠΑ (που υπεγράφη παράλληλα με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ) ήρθε να ενισχύσει το ρόλο του Κοινοβουλίου, μέσω της κανονικής διαδικασίας του προϋπολογισμού, χωρίς βέβαια να τροποποιήσει τις άλλες κρίσιμες για το Ε.Κ. διατάξεις της ΚΕΠΠΑ και να αναβαθμίσει έτσι γενικότερα τη θέση του.⁵⁵

ii. Η νεολειτουργική θεωρία

Ο κλασικός ορισμός αυτής της θεωρίας ανάγεται στον Ernst Haas: «Η διαδικασία όπου οι πολιτικοί δρώντες σε μερικά ξεχωριστά εθνικά πλαίσια πείθονται να αλλάξουν την πίστη, τις προσδοκίες και τις πολιτικές δραστηριότητές τους, προς ένα νέο κέντρο, του οποίου οι θεσμοί προχωρούν ή απαιτούν δικαιοδοσία υπεράνω των προϋπαρχόντων εθνικών κρατών».⁵⁶ Μία εγγενής δυναμική («Sach-

55. Βλ. για την οριακή ενίσχυση του ρόλου του Ε.Κ. στα πλαίσια της ΚΕΠΠΑ από τη ΣΑΜ, η οποία συντελείται κυρίως μέσω της διαδικασίας του προϋπολογισμού, Π. Κ. Ιωακειμίδης, «Μήπως το Άμστερνταμ διασώζει την ομοσπονδιακή Ε.Ε.», στο Σ. Ντάλης (επιμ.), *Από το Μάαστριχτ στο Άμστερνταμ. Αποτίμηση της Διακυβερνητικής Διάσκεψης και Ανάλυση της Νέας Συνθήκης της Ε.Ε.*, ό.π., σ. 398 και *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 4 Σεπτεμβρίου 1997, σ. 42.

56. E. Haas, *The Uniting of Europe: Political, Economic and Social Forces 1950-1957*, Stanford U.P., [1958], Stanford Cal. 1968, όπως αναπαράγεται στο W. Wessels, «Von der EPZ zur GASP – Theorienpluralismus mit begrenzter Aussagekraft», ό.π., σ. 23,

logik») οδηγεί, σύμφωνα με αυτή τη σχολή, σε μια υπερχείλιση της διαδικασίας ολοκλήρωσης («spill-over») από τον ένα τομέα στον άλλο. Εάν αποδεχτεί κανείς τον παραπάνω τρόπο σκέψης, τότε είναι απλώς θέμα χρόνου, για παράδειγμα, η ολοκλήρωση της εξωτερικής πολιτικής στον ίδιο βαθμό με την κοινή εμπορική πολιτική. Η εν λόγω θεωρητική κατασκευή βασίζεται στο ότι λαμβάνει υπόψη της τη μακροπρόθεσμη εξέλιξη των πραγμάτων. Αρκεί, για παράδειγμα, να συγκρίνει κανείς τον ρόλο που επιφύλασσε στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο η Συνθήκη της Ρώμης του 1957 με αυτόν που του αναγνωρίζει η Συνθήκη του Maastricht το 1993. Ωστόσο, ακόμη και στη βραχυπρόθεσμη προοπτική, ένας νεολεειτουργιστής θα μπορούσε να ανακαλύψει ενδείξεις που αποκαλύπτουν τη συνέχεια της δυναμικής της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και κατά τη διάρκεια αυτών των πρώτων ετών εφαρμογής της ΚΕΠΠΑ.⁵⁷

Οι εσωτερικές αναπροσαρμογές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου μετά τη Συνθήκη του Maastricht (σύσταση επιτροπής ad hoc για τις εξωτερικές υποθέσεις, την ασφάλεια και την άμυνα καθώς και τροποποίηση του εσωτερικού Κανονισμού) μπορούν, με τον τρόπο αυτόν, να ερμηνευθούν ως ενδείξεις ότι η βαθμιαία και σταδιακή «κοινοτικοποίηση» της ΚΕΠΠΑ πρόκειται να συνεχισθεί και στο μέλλον. Ήδη από μόνο του το γεγονός ότι το Συμβούλιο δεσμεύτηκε για έναν μόνιμο διάλογο με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο – ακόμη μία φορά μπορεί να επικαλεστεί κανείς, ως παράδειγμα,

και E. Haas, «Turbulent Fields and the Theory of Regional Integration», *International Organization*, τόμ. 30, τχ. 2, Άνοιξη 1976, σ. 171. Για μια σύνθεση των νεολεειτουργικών υποθέσεων, βλ. A.J.R. Groom, «Neofunctionalism: A Case of Mistaken Identity», στο Brent Nelsen - Alexander Stubb (επιμ.), *The European union – Readings on the Theory and Practice of European Integration*, ό.π., σ. 111-123. Βλ. επίσης για αυτή τη θεωρία D. Mitrany, *A Working Peace System*, RIIA, Λονδίνο 1943 και πιο πρόσφατα έκδοση Quadrangle Books, Σικάγο 1966, καθώς και του ιδίου, «The Prospect of Integration: Federal or Functional», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. IV, τχ. 2, 1965-66, σ. 119· D. Mutimer, «1992 and the Political Integration of Europe: Neofunctionalism Reconsidered», τόμ. 13, τχ. 1, 1989, σ. 75 και, τέλος, Α. Παπακωνσταντίνου, *Το «καθεστώς» της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές μεταρρυθμίσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Προβλήματα και προτάσεις*, ό.π., σ. 25-26.

57. Βλ., για παράδειγμα, τις παρατηρήσεις των T. Hagleitner, *Les rôles du Parlement européen et de la Commission dans le domaine de la PESC*, ό.π., σ. 50 και J. Janning, «Modèles d'intégration européenne», ό.π., σ. 145-146. Για το αποτέλεσμα αυτό της «υπερχείλισης» (spill-over) βλ. επίσης D. Simon, *Le système juridique communautaire*, ό.π., σ. 30-31.

τη συζήτηση γύρω από τη χρηματοδότηση της ΚΕΠΠΑ – αποδεικνύει, σύμφωνα με τη νεολειτουργική άποψη, ότι τα κράτη-μέλη δεν μπορούν πλέον να περιθωριοποιούν τα υπερεθνικά θεσμικά όργανα. Για να υποστηρίξει περαιτέρω αυτά τα επιχειρήματα, ένας νεολειτουργιστής αποδίδει μικρότερη σημασία στα τυπικά δικαιώματα των θεσμικών οργάνων, αλλά αντίθετα υπογραμμίζει ιδιαίτερα τα άτυπα δίκτυα επικοινωνίας που αναπτύσσονται μεταξύ των πρωταγωνιστών. Αυτές οι πολλαπλές επαφές –όπως, για παράδειγμα, η επικοινωνία ανάμεσα στη επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, από τη μία πλευρά, και της Προεδρίας ή των αρμόδιων Επιτρόπων από την άλλη– μπορούν να λειτουργήσουν ως μέσο πληροφόρησης αλλά και ως διάυλος επιρροής των αποφάσεων του Συμβουλίου, ακόμη και χωρίς να προηγηθεί τυπικά η διαδικασία διαβούλευσης. Βέβαια, μία τέτοια επιρροή είναι δύσκολο να εκτιμηθεί στα πλαίσια της εμπειρικής πραγματικότητας. Σε σχέση με τη Διακυβερνητική Διάσκεψη του 1996 και τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, η νεολειτουργική θεωρία δεν ανέμενε ένα «ποιοτικό άλμα» προς την κατεύθυνση της τελικής κοινοτικοποίησης της ΚΕΠΠΑ, αλλά απλώς μία περαιτέρω ενίσχυση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, εις βάρος των κρατών-μελών, στη θεσμική ισορροπία του ευρωπαϊκού οικοδομήματος. Τα αποτελέσματα της Συνθήκης του Άμστερνταμ μοιάζουν να δικαιώνουν τις απόψεις της παραπάνω θεωρίας, αφού πραγματικά οι πρόοδοι τόσο στον τομέα της ΚΕΠΠΑ όσο και στον ρόλο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου δεν μπορούν παρά να χαρακτηριστούν ως μετρίου βεληνεκούς.⁵⁸

58. Οι νέες διατάξεις της ΚΕΠΠΑ δεν περιέχουν παρά οριακές μεταβολές και βελτιώσεις στο σύστημα ενώ η μόνη ενίσχυση του ρόλου του Ε.Κ. προήλθε –με έμμεσο πάλι τρόπο– από τη σύναψη της διοργανικής συμφωνίας για τη χρηματοδότηση της ΚΕΠΠΑ. Βλ., για παράδειγμα, τις αναλύσεις των Μ. Petite, «Le traité d'Amsterdam: ambition et réalisme», *RMUE*, τχ. 3, 1997, σ. 17-53, Μ. Silvestro - J. Fernandez-Fernandez, «Le Traité d'Amsterdam: une évaluation critique», *RMC(UE)*, τχ. 413, Δεκέμβριος 1997, σ. 662-664 και Π. Κ. Ιωακείμης, «Μήπως το Άμστερνταμ διασώζει την ομοσπονδιακή Ευρωπαϊκή Ένωση;», στο Σ. Ντάλης (επιμ.) *Από το Μάαστριχτ στο Άμστερνταμ, Αποτίμηση της Διακυβερνητικής Διάσκεψης και Ανάλυση της Νέας Συνθήκης της Ε.Ε.*, ό.π., σ. 398 και *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 4 Σεπτεμβρίου 1997, σ. 42. Για τις μετριοπαθείς προόδους σχετικά με τον ρόλο του Κοινοβουλίου στην ΚΕΠΠΑ, βλ. Σ. Kyrimis, *Le rôle charnière de l'Union de l'Europe occidentale entre l'Union européenne et l'Organisation du Traité de l'Atlantique nord. Aspects juridiques de la sécurité et de la défense européenne*, διδακτορική διατριβή, Université Paris XI, Παρίσι, Δεκέμβριος 1997, σ. 437.

iii. Η θεωρία της συγχώνευσης

Η κεντρική υπόθεση αυτής της θεωρίας διαβεβαιώνει ότι τα ευρωπαϊκά κράτη προσπαθούν να ξανακερδίσουν ένα περιθώριο ελιγμών συγχωνεύοντας τα θεσμικά εργαλεία των εθνικών τους κρατών με αυτά της Ευρωπαϊκής Κοινότητας/Ένωσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο ελπίζουν να ανακαλύψουν λύσεις για τα προβλήματα τα οποία ένα κράτος από μόνο του, εξαιτίας της ραγδαία αυξανόμενης αλληλεξάρτησης που συνεπάγεται την πραγματική διάβρωση της εθνικής κυριαρχίας, δεν είναι πια σε θέση να επιλύσει.⁵⁹ Στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, η περίπτωση της επιβολής οικονομικών κυρώσεων μπορεί να χρησιμεύσει ως το καλύτερο παράδειγμα. Κάθε κράτος-μέλος γνωρίζει ότι οι οικονομικές κυρώσεις που θα αποφασίζονταν μονομερώς θα ήταν εντελώς αναποτελεσματικές. Αντίθετα, εάν όλα τα κράτη-μέλη δώσουν την έγκρισή τους στα πλαίσια μιας κοινής θέσης ή κοινής δράσης, τότε είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν τα μέσα που διαθέτει η Κοινότητα (άρθρα 228 Α και 73 Ζ) προκειμένου να μειωθούν συλλογικά οι οικονομικές σχέσεις με μια τρίτη χώρα.

Η συγχώνευση των περιορισμένων οικονομικών μέσων αποδεικνύεται περίτρανα από τη χρηματοδότηση της ΚΕΠΠΑ. Τα κράτη-μέλη είτε επιλέγουν να χρησιμοποιήσουν τους εθνικούς προϋπολογισμούς σε συνδυασμό με τον προϋπολογισμό της Ένωσης για να χρηματοδοτήσουν τις επιχειρησιακές δαπάνες των κοινών δράσεων είτε βασίζονται αποκλειστικά στον κοινοτικό προϋπολογισμό. Και στις δύο περιπτώσεις μία απόφαση του διακυβερνητικού πυλώνα, η οποία, όπως είναι γνωστό, κυριαρχείται από την πολιτική βούληση των κρατών-μελών, χρειάστηκε την προσφυγή σε κοινοτικές χρηματοδοτικές πηγές. Αυτά τα παραδείγματα επιβεβαιώνουν την κεντρική υπόθεση της θεωρίας της συγχώνευσης. Η συγκεκριμένη θεώρηση πρεσβεύει ότι τα κράτη-μέλη θα εξακολουθήσουν, κατά τη διάρκεια της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, να καταβάλλουν προσπάθειες προκειμένου να παραμείνουν οι κυρίαρχοι του παιχνιδιού (υιοθετώντας τις σημαντικές αποφάσεις της εξωτερικής πολιτικής σύμφωνα με μία διακυβερνητική διαδικασία), χρησιμοποιώντας ταυτόχρονα τα υπερεθνικά θεσμικά όργανα και τα κοινοτικά μέσα για να επιτύχουν την αποτελεσματικό-

59. Βλ. W. Wessels, «Von der EPZ zur GASP – Theorienpluralismus mit begrenzter Aussagekraft», ό.π., σ. 27-28.

τητα αυτών ακριβώς των αποφάσεων. Η προαναφερόμενη υπόθεση ανταποκρίνεται καλύτερα στη θεώρηση του Συμβουλίου, το οποίο διακηρύσσει ότι μία κοινή θέση σύμφωνα με το άρθρο I.2 της ΣΕΕ μπορεί να καλύπτει όλους τους τομείς των εξωτερικών σχέσεων της Ένωσης με μια τρίτη χώρα. Μετά την υιοθέτηση μιας τέτοιας κοινής θέσης θα έπρεπε, κατά τη γνώμη του Συμβουλίου, να χρησιμοποιούνται πλέον όλα τα διαθέσιμα εργαλεία και μέσα, δηλαδή εθνικά, διακυβερνητικά και κοινοτικά προκειμένου να τεθεί αποτελεσματικά σε εφαρμογή η εν λόγω απόφαση.

Η πολυπλοκότητα αυτής της νομικής διάρθρωσης που υπήρχε ανάμεσα στους δύο πυλώνες αυξήθηκε ακόμη περισσότερο από την εμβρυϊκή φύση της ΣΕΕ η οποία θέλει τις αποφάσεις που άπτονται του ενός πυλώνα να απαιτούν χρηματοδότηση στα πλαίσια του άλλου πυλώνα. Στο ζήτημα της χρηματοδότησης της ΚΕΠΠΑ, το άρθρο I.11, παρ. 2 της ΣΕΕ παραπέμπει στην κοινοτική διαδικασία του προϋπολογισμού, όπως αυτή περιγράφεται στα άρθρα 199 και επόμενα της ΣΕΚ. Η Συνθήκη του Maastricht εισάγει, λοιπόν, κυρίως τη δυνατότητα να καταφύγουν τα κράτη-μέλη στον κοινοτικό προϋπολογισμό για τη χρηματοδότηση των επιχειρησιακών δαπανών που επιτρέπουν την επιτυχή εκπλήρωση μιας κοινής δράσης. Συμπληρωματικά προς αυτή την περίπλοκη νομική διάρθρωση μεταξύ πρώτου και δεύτερου πυλώνα, ορισμένες γενικές διατάξεις του πρώτου (κοινοτικού) πυλώνα, οι οποίες απαριθμούνται στο άρθρο I.11, εδ. α' της ΣΕΕ, εφαρμόζονται και στον τομέα της ΚΕΠΠΑ.⁶⁰

Ορισμένα από τα άρθρα της ΣΕΕ που εξετάσαμε στα πλαίσια της παρούσας μελέτης επιβεβαιώνουν ότι υπάρχει στο πεδίο της ΚΕΠΠΑ άφθονο νομικό υλικό το οποίο μπορεί να εξελιχθεί προς την κατεύθυνση της κοινοτικοποίησης –ολικής ή μερικής– των θεμάτων της ΚΕΠΠΑ. Κι αυτό γιατί οι διαπραγματεύσεις που διεξήχθησαν στο πλαίσιο της ΣΕΕ δεν επέτρεψαν τελικά τη γενίκευση της εξωτερικής πολιτικής κατά τέτοιο τρόπο ώστε να ενσωματωθούν σε αυτήν, πέραν και δίπλα από την εξωτερική πολιτική με τη στενή του όρου έννοια, και η κοινή εμπορική πολιτική, και οι συμφωνίες συνεργασίας και η πολιτική της ανάπτυξης των τρίτων χωρών. Τουλάχιστον οι ίδιες αυτές διαπραγματεύσεις άνοιξαν τον

60. Βλ. το κείμενο του άρθρου I.11, εδ. α' ΣΕΕ: «Οι διατάξεις που περιέχονται στα άρθρα 137, 138, 139 έως 142, 147, 150 έως 153, 157 έως 163 και 217 της ΣΕΕ εφαρμόζονται στις σχετικές διατάξεις του παρόντος τίτλου».

δρόμο προς μία σχετική γενίκευση ή έστω «ομογενοποίηση» των εξωτερικών σχέσεων της Ένωσης μέσα από τις λεγόμενες «κοινοτικές πασαρέλες».

Η θεωρία της συγχώνευσης παρουσιάζεται έτσι καλά προσαρμοσμένη ώστε να εξηγήσει την προσέγγιση και τις αυξανόμενες αλληλεπιδράσεις μεταξύ του κοινοτικού συστήματος και του διακυβερνητικού πυλώνα, αλλά και για να κάνει πιο κατανοητές τις θεσμικές συγκρούσεις που προέρχονται από αυτή ακριβώς την πολυπλοκότητα και πολυπλοκότητα των διαδικασιών και των πρωταγωνιστών τους. Η εν λόγω πολυπλοκότητα θα αυξάνονταν ακόμη περισσότερο σε περίπτωση που καθιερώνονταν, όπως άλλωστε το είχαν προτείνει τόσο το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο όσο και η Επιτροπή, μία καινούρια μονάδα ανάλυσης και σχεδιασμού ως κινητήρια δύναμη της ΚΕΠΠΑ.⁶¹ Το γεγονός ότι, σύμφωνα με την προαναφερόμενη πρόταση, η Επιτροπή, το Συμβούλιο και η ΔΕΕ θα συμμετείχαν σε αυτό το όργανο αποδεικνύει ξεκάθαρα την τάση προς μία προσέγγιση των δύο οργανισμών (Ε.Ε. και ΔΕΕ). Σε σχέση, τέλος, με τη Δ.Δ. του 1996, η θεωρία της συγχώνευσης ανέμενε τη συνέχιση της ενσωμάτωσης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στις διαδικασίες της ΚΕΠΠΑ, διατηρώντας όμως ταυτόχρονα τα κράτη-μέλη ως κύριους πρωταγωνιστές. Τα όρια ανάμεσα στους διακυβερνητικούς τομείς και στους κοινοτικούς θα είναι, σύμφωνα με το σενάριο αυτό, όλο και πιο δυσδιάκριτα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μία εύκολη λύση για το θεσμικό δίλημμα, ως συνέπεια της παραπάνω σχετικότητας των ορίων μεταξύ των πυλώνων, παρουσιάζεται σχεδόν ουτοπική.

Μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι η ΣΑΜ κατευθύνεται προς τις ανωτέρω αναφερόμενες θέσεις της θεωρίας της συγχώνευσης. Πράγματι τα αποτελέσματα της Δ.Δ. υπήρξαν εξαιρετικά φτωχά ως προς το ρόλο του Κοινοβουλίου στα πλαίσια της ΚΕΠΠΑ. Η γενικότερη θέση του ελαφρώς μόνο ισχυροποιήθηκε (κυρίως χάρη στη διοργανική συμφωνία για τη χρηματοδότηση της ΚΕΠΠΑ), ενώ

61. Πράγματι, με τη Δήλωση αρ. 6 της ΣΑΜ ιδρύεται η εν λόγω μονάδα σχεδιασμού πολιτικής και έγκαιρης προειδοποίησης που θα υπάγεται όμως στη Γενική Γραμματεία του Συμβουλίου, βλ. Σ. Πεφράκης - Ν. Κοτζιάς, *Στόχοι και τακτικές στη Διακυβερνητική Διάσκεψη της Ευρωπαϊκής Ένωσης του 1996-1997, Η αναθεώρηση των συνθηκών της ευρωπαϊκής κοινότητας/ένωσης*, ό.π., σ. 251 και για το κείμενο της δήλωσης, σ. 451-452, και Ευρωπαϊκή Ένωση, *Συνθήκη του Άμστερνταμ*, ό.π., σ. 132.

Ο «πρώτος ρόλος» παρέμεινε τελικά στα χέρια των κρατών-μελών.⁶²

β. Σενάρια προοπτικής για τον μελλοντικό ρόλο του Κοινοβουλίου

Θα επιδιώξουμε, κατά το τελευταίο στάδιο της παρούσας μελέτης, να παρουσιάσουμε κάποιους προβληματισμούς για τις εν δυνάμει εξελίξεις στον τομέα της ΚΕΠΠΑ και να περιγράψουμε δύο εναλλακτικά σενάρια που θα περιέχουν τους πιθανούς ρόλους για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στα πλαίσιά της. Και τα δύο σενάρια ξεκινούν από την υπόθεση σύμφωνα με την οποία η ΚΕΠΠΑ, στη σημερινή της σύλληψη, είναι θεμελιωμένη επί μιας ασταθούς θεσμικής ισορροπίας. Πρόκειται, πρώτα απ' όλα, για μία ασταθή ισορροπία γιατί οι κύριοι πρωταγωνιστές της ΚΕΠΠΑ δεν έχουν απαραίτητα συμφέρον να καθιερώσουν τον δεύτερο πυλώνα της ΣΕΕ ως ένα επαρκές, αποτελεσματικό και ισχυρό στοιχείο μιας κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας. Τα κράτη-μέλη παρουσιάζονται κάτι παραπάνω από διστακτικά στην παραχώρηση ενός μέρους της εθνικής τους κυριαρχίας στο θέμα της εξωτερικής πολιτικής στους ευρωπαϊκούς θεσμούς.⁶³ Το σημερινό καθεστώς τους επιτρέπει να καθοδηγούν τα ίδια τη δική τους εξωτερική πολιτική και μπορούν, επικουρικώς, να προσφεύγουν και στα διαθέσιμα εργαλεία της ΚΕΠΠΑ. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, από την πλευρά του, φοβάται για άλλους λόγους την περαιτέρω ενίσχυση της ΚΕΠΠΑ προς την κατεύθυνση της τωρινής της σύλληψης και μορφής. Το Κοινοβούλιο φροντίζει να διατηρήσει το κοινοτικό σύστημα έτσι όπως είναι σήμερα, με τα προνόμιά του σαφώς και ξεκάθαρα προσδιορισμένα, και επιδιώκει, για τον λόγο αυτό, να εμποδίσει ενδεχόμενη «υπερχείλιση» (spill-over) μιας διακυβερνητικής και ισχυρής ΚΕΠΠΑ προς την κατεύθυνση του κοινοτικού πυλώνα.⁶⁴

62. Βλ., προς απόδειξη των παραπάνω ισχυρισμών, το καινούριο άρθρο I.11 της Συνθήκης του Άμστερνταμ (ταυτόσημο ακριβώς με το παλιό άρθρο I.7 της Συνθήκης του Μaastricht!) στο Ευρωπαϊκή Ένωση, *Συνθήκη του Άμστερνταμ*, ό.π., σ. 14, καθώς και *Ενοποιημένες Συνθήκες*, σ. 20. Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις του S. Kyrimis, *Le rôle charnière de l'Union de l'Europe occidentale entre l'Union européenne et l'Organisation du Traité de l'Atlantique nord, Aspects juridiques de la sécurité et de la défense européenne*, ό.π., σ. 437.

63. Πρβλ. τις σχετικές παρατηρήσεις του G. Tebbe, «What Future for the European Union? The 1996 Intergovernmental Conference Process», ό.π., σ. 153.

64. Παραδείγματα για την επιφυλακτικότητα των υπερεθνικών θεσμικών ορ-

Είναι προφανές ότι μια εν δυνάμει επιτυχία της ΚΕΠΠΑ δεν μπορεί να βασιζέται σε μια τέτοια συμπεριφορά εκ μέρους των πρωταγωνιστών της. Για τους λόγους αυτούς τα δύο σενάρια μοιράζονται την υπόθεση ότι η θεσμική ισορροπία θα αλλάξει με την ευκαιρία των μελλοντικών Διακυβερνητικών Διασκέψεων.

Ωστόσο, η πλειοψηφία των πολιτικών αναλυτών είχε από καιρό υποστηρίξει ότι η ενσωμάτωση της ΚΕΠΠΑ στον κοινοτικό πυλώνα είναι έργο μακράς πνοής, το οποίο πιθανότατα δεν επρόκειτο να επιτευχθεί με τη λήξη της Διακυβερνητικής Διάσκεψης του 1996. Ένας από τους «γόρδιους δεσμούς» που πρέπει να επιλυθεί έχει να κάνει με τον κοινοβουλευτικό έλεγχο μέσα από τη διαδικασία της διαβούλευσης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου επί των κοινών θέσεων και κοινών δράσεων. Η παραπάνω άποψη αποτέλεσε άλλωστε και την πλειοψηφούσα τάση μεταξύ των κρατών-μελών κατά τη διαπραγμάτευση της Συνθήκης του Άμστερνταμ.⁶⁵

Ένας ενισχυμένος, λοιπόν, ρόλος για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στον τομέα της ΚΕΠΠΑ παραμένει πάντοτε ως κεντρικό θέμα συζήτησης στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή.⁶⁶ Εξάλλου, η προβλεπόμενη επέκταση της λήψης αποφάσεων διά ψηφοφορίας με ενισχυμένη πλειοψηφία στα πλαίσια του Συμβουλίου σε καθορισμένους τομείς της ΚΕΠΠΑ θέτει ένα κρίσιμο ερώτημα: σε ποιο βαθμό είναι δυνατόν να ενημερώνεται πλήρως και να γνωμοδοτεί το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στα πλαίσια της ΚΕΠΠΑ;⁶⁷ Αυτό σημαίνει

γάνων έναντι της ΚΕΠΠΑ μπορούν να βρεθούν στην απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την «ελαχιστοποίηση των κοινοτικών αρμοδιοτήτων στους τομείς της εμπορικής πολιτικής και της πολιτικής συνεργασίας για την ανάπτυξη», *Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, C 20 της 24ης Ιανουαρίου 1994.

65. Βλ. Massimo Silvestro - Javier Fernandez-Fernandez, «Les orientations du Parlement européen sur la Conférence intergouvernementale et l'état actuel des négociations», *RMUE*, τχ. 403, Δεκέμβριος 1996, σ. 713.

66. Βλ. Κ. Κολιόπουλος, «The European Union's Common Foreign and Security Policy and the 1996 Intergovernmental Conference», *Eipascopie*, Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Δημόσιας Διοίκησης, Maastricht, No 2/1995, σ. 11. Ο συγγραφέας είναι της γνώμης ότι ο ρόλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου είναι συνδεδεμένος με το ζήτημα της αξιοπιστίας της ΚΕΠΠΑ, υπογραμμίζοντας ότι, προκειμένου να αυξηθεί η εν λόγω αξιοπιστία και να μειωθεί το δημοκρατικό έλλειμμα, μπορεί κανείς να προβλέψει μία ενίσχυση του ρόλου του Ε.Κ. στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων.

67. Πρβλ. Challenge 96-IGC Intelligent Service, «1996: State of the debate», A Belmont European Policy Centre Publication, τχ. 1, 1η Φεβρουαρίου 1995, σ. 6.

ότι θα συμμετέχει ενεργά στη διαδικασία διαβούλευσης, θα εξετάζει και θα ελέγχει τις δαπάνες και, σύμφωνα με κάποιες παραλλαγές, θα συμβάλλει στην επεξεργασία και διαμόρφωση μίας πολιτικής κοινής άμυνας. Οι παραπάνω απαιτήσεις φθάνουν, όπως είναι προφανές, στο τέρμα μίας «μαξιμαλιστικής» προσέγγισης που αντιπαρατίθεται ασφαλώς στη «μινιμαλιστική» λογική που υποστηρίζει τη ρεαλιστική ανάπτυξη των δομών της ΚΕΠΠΑ. Ορισμένοι θα μπορούσαν, στο σημείο αυτό, να χρησιμοποιήσουν ασφαλώς το επιχείρημα ότι οι απαιτήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου συνεπάγονται μία σχολαστική επίβλεψη της εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας περισσότερο ευρεία και από αυτή που ασκούν τα εθνικά κοινοβούλια των κρατών-μελών (επιχείρημα που μπορεί να το εξετάσει κανείς τόσο από τη θετική όσο και από την αρνητική του πλευρά!).⁶⁸

i. Σενάριο 1ο: «Η επιστροφή στην καθαρά διακυβερνητική συνεργασία»

Σύμφωνα με το σενάριο αυτό, οι μελλοντικές διακυβερνητικές διασκέψεις –όπως άλλωστε κι εκείνη του 1996 που οδήγησε στη Συνθήκη του Άμστερνταμ– δεν πρόκειται να επηρεάσουν τη διακυβερνητική φύση της ΚΕΠΠΑ, η απαίτηση της ομοφωνίας γενικά θα διατηρηθεί όπως και ο διαχωρισμός της ΚΕΠΠΑ από το κοινοτικό σύστημα. Εξάλλου, τα κράτη-μέλη θα επιτύχουν να επιλύσουν τις σημεινές θεσμικές συγκρούσεις μέσα από ένα καθαρά διακυβερνητικό πνεύμα. Με μία μελλοντική αναθεώρηση της Συνθήκης θα θέσουν επιπλέον στο περιθώριο την επιρροή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στη χρηματοδότηση της ΚΕΠΠΑ. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το πιο σημαντικό εργαλείο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στην προσπάθειά του να επηρεάσει το περιεχόμενο της ΚΕΠΠΑ θα έχει εξαφανιστεί. Ο ρόλος του Ε.Κ. θα περιοριστεί σε αυτόν ενός forum συζητήσεων, το οποίο δεν θα λαμβάνει αποφάσεις ούτε θα ασκεί έλεγχο, προληπτικό ή εκ των υστέρων, επί της θέσης σε εφαρμογή της ΚΕΠΠΑ.

Grosso modo, το παραπάνω σενάριο συνιστά σαφέστατα ένα βήμα προς τα πίσω για την ΚΕΠΠΑ, ενώ είναι ξεκάθαρο ότι μία τέ-

68. Βλ. τις παρατηρήσεις των R. Ginsberg - M. Smith, «IGC Revision Conference: Common Foreign and Security Policy», Position Paper, University of Edinburgh-Europa Institute, 31 Μαΐου 1995, σ. 5.

τοια ΚΕΠΠΑ θα ομοιάζει μέχρι και στις λεπτομέρειές της με την προηγούμενη Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία.⁶⁹ Όπως και η προκάτοχός της (δηλαδή η ΕΠΣ), αυτού του είδους η ΚΕΠΠΑ θα μπορεί να φαίνεται χρήσιμη κάθε φορά που όλα τα κράτη-μέλη θα επιλέγουν να τη χρησιμοποιήσουν αλλά ποτέ δεν θα μπορέσει να αναπτύξει ένα πιο μακρινό όραμα, πέρα δηλαδή από τον ελάχιστο κοινό παρονομαστή των δεκαπέντε κρατών-μελών. Υπ' αυτήν την έννοια, μία πραγματική κοινή ευρωπαϊκή εξωτερική πολιτική θα φαίνεται πιο απομακρυσμένη προοπτική από ποτέ.

Οι ανωτέρω περιγραφόμενες υποθέσεις δεν επαληθεύτηκαν από τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, η οποία, αντίθετα, ενίσχυσε σημαντικά τη θέση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στον τομέα της χρηματοδότησης της ΚΕΠΠΑ, μέσω μιας διοργανικής συμφωνίας που υπεγράφη μεταξύ του Συμβουλίου, της Επιτροπής και του Ε.Κ.⁷⁰ Εξάλλου, οι μέχρι στιγμής εξελίξεις για την αναθεώρηση του θεσμικού πλαισίου μετά τη Συνθήκη του Άμστερνταμ οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, από τη στιγμή που τίθενται ζητήματα όπως η επέκταση της λήψης αποφάσεων διά πλειοψηφίας και στον τομέα της ΚΕΠΠΑ, οι απαισιόδοξες για το ρόλο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου υποθέσεις του εν λόγω σεναρίου δεν πρόκειται ευτυχώς να επιβεβαιωθούν.

ii. Σενάριο 2ο: «Προς μία πραγματικά κοινή εξωτερική πολιτική»

Το σενάριο αυτό είναι σαφώς πιο φιλόδοξο γιατί βασίζεται στην πολιτική βούληση των κρατών-μελών, όπως εκφράστηκε με την ευκαιρία της Διακυβερνητικής Διάσκεψης αλλά και μετά τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, να εγκαθιδρύσουν μία πραγματικά κοινή εξωτερική πολιτική. Προβλέπει την εγκατάλειψη της λήψης αποφάσεων

69. Βλ. G. Bonvicini, «De la Coopération Politique européenne à la PESC», ό.π., σ. 256 και T. Hagleitner, *Les rôles du Parlement européen et de la Commission dans le domaine de la PESC*, ό.π., σ. 52.

70. Βλ. για το κείμενο αυτής της διοργανικής συμφωνίας, Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, *Διακυβερνητική Διάσκεψη-Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Άμστερνταμ-Σχέδιο Συνθήκης*, Βρυξέλλες 1997, σ. 109-110 υπό τον τίτλο «Διοργανική συμφωνία μεταξύ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, του Συμβουλίου και της Επιτροπής σχετικά με τις διατάξεις που αφορούν τη χρηματοδότηση της ΚΕΠΠΑ» και Σ. Περράκης - Ν. Κοτζιάς, *Στόχοι και τακτικές στη Διακυβερνητική Διάσκεψη της Ευρωπαϊκής Ένωσης του 1996-1997. Η αναθεώρηση των συνθηκών της ευρωπαϊκής κοινότητας/ένωσης*, ό.π., σ. 449-451.

με ομοφωνία και, ταυτόχρονα, την ενίσχυση του ειδικού βάρους της ψήφου των μεγάλων κρατών-μελών. Η συγχώνευση των τριών πυλώνων –διατηρώντας πάντοτε έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα για την εξωτερική πολιτική– αλλά και της ΔΕΕ με την Ε.Ε. μπορεί επίσης, μακροπρόθεσμα, να διαφανεί ως προοπτική. Για να αποφυγουν τη διολίσθηση της κοινής εξωτερικής πολιτικής προς την κατεύθυνση του ελάχιστου κοινού παρονομαστή, τα κράτη-μέλη αποφασίζουν να δημιουργήσουν μία μονάδα που θα δίνει τη δυνατότητα ανάλυσης, εκτίμησης και σχεδιασμού σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Αυτό το καθήκον του προσδιορισμού, κατά κάποια έννοια, των «συμφερόντων της Ένωσης», θα ανατεθεί στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Η ίδια θα επιφορτιστεί παράλληλα με την ανάπτυξη των στρατηγικών και των προγραμμάτων δράσης προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι εν δυνάμει απειλές για τα συμφέροντα της Ένωσης. Οι εν λόγω στρατηγικές θα τίθενται σε εφαρμογή και θα υλοποιούνται από τα κράτη-μέλη και από τα κοινοτικά θεσμικά όργανα σε στενή συνεργασία μεταξύ τους. Ο ρόλος της Επιτροπής στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής θα συνίσταται έτσι όχι μόνο στη θέση του «θεματοφύλακα των συνθηκών» αλλά και σε αυτή του «θεματοφύλακα των συμφερόντων» της Ένωσης στη διεθνή σκηνή.⁷¹

Μια τέτοια πλειονότητα αρμοδιοτήτων, όπως αυτή που περιγράφηκε παραπάνω, απαιτεί ασφαλώς και τον ανάλογο δημοκρατικό έλεγχο. Είναι η στιγμή που το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο εισέρχεται στο προσκήνιο. Μια παρόμοια σύλληψη της ΚΕΠΠΑ δεν είναι δυνατό να θεμελιώνεται παρά σε μία ενισχυμένη πολιτική ευθύνη της Επιτροπής ενώπιον του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Χωρίς να θέλει κανείς να υπεισέλθει σε τεχνικές λεπτομέρειες, θα

71. Βλ. στο σημείο αυτό και την ανάλογη πρόταση που γίνεται από την πρώην Επίτροπο E. Bonnino, «La réforme de la politique étrangère et de sécurité commune: aspects institutionnels», ό.π., σ. 263-264, λύση που υιοθετήθηκε τελικά από τη Συνθήκη του Άμστερνταμ· βλ. M. Silvestro - J. Fernandez-Fernandez, «Le Traité d'Amsterdam: une évaluation critique», ό.π., σ. 663 και M. Petite, «Le traité d'Amsterdam: ambition et réalisme», ό.π., σ. 40: μία δήλωση προσαρτημένη στη νέα Συνθήκη προβλέπει τους όρους λειτουργίας αυτής της μονάδας στο μέλλον και την τοποθετεί δίπλα στο Συμβούλιο και υπό τη εξουσία του Γενικού Γραμματέα του. Βλ., για το κείμενο της εν λόγω δήλωσης, Ευρωπαϊκή Ένωση, *Συνθήκη του Άμστερνταμ*, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο 1997, σ. 132 υπό τον τίτλο «Δήλωση (υπ. αριθμ. 6) σχετική με τη δημιουργία μιας Μονάδας Σχεδιασμού Πολιτικής και Έγκαιρης Προειδοποίησης».

πρέπει σαφέστατα η Επιτροπή να απολαμβάνει, από την πρώτη στιγμή του διορισμού της, της υποστήριξης της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Εξάλλου, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο θα πρέπει να έχει τη δυνατότητα να διατυπώσει πρόταση μομφής εναντίον και ενός μεμονωμένου μέλους της Επιτροπής, έτσι ώστε να διαθέτει ένα αποτελεσματικό μέσο πολιτικού ελέγχου απέναντι στο μέλος ή στα μέλη της Επιτροπής που είναι αρμόδια για την εξωτερική πολιτική. Οι ανωτέρω λειτουργίες δημοκρατικού ελέγχου θα πρέπει επίσης να συμπληρωθούν με τα κατάλληλα δικαιώματα προς όφελος του Ε.Κ. σε σχέση με τη θέση σε εφαρμογή της ΚΕΠΠΑ.

Μπορεί λοιπόν να φανταστεί κανείς, σύμφωνα με το δεύτερο και πιο αισιόδοξο αυτό σενάριο, ότι οι μεγάλες κατευθυντήριες γραμμές της εξωτερικής πολιτικής που πάντοτε θα προσδιορίζονται από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, θα απαιτούν την έγκριση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.⁷² Το Κοινοβούλιο θα έχει επίσης τον τελευταίο λόγο για τη σύναψη των διεθνών συμφωνιών μείζονος σημασίας, όπως εξάλλου και για την ενδεχόμενη απόφαση της Ένωσης να προσφύγει στη χρήση της στρατιωτικής της ισχύος. Διαθέτοντας τέτοιες αρμοδιότητες, το Κοινοβούλιο δεν θα είναι ασφαλώς απλά ένα κεντρικό forum συζητήσεων επί της ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής, αλλά θα λειτουργήσει ταυτόχρονα και ως κύρια πηγή δημοκρατικής νομιμοποίησης αυτής της ίδιας πολιτικής.

Η ισχύουσα σήμερα Συνθήκη του Άμστερνταμ προβλέπει τη συμμετοχή του Ε.Κ. στην ΚΕΠΠΑ μέσα από μία τριπλή δίοδο: πρώτα απ' όλα, ένα δικαίωμα κοινοβουλευτικής γνωμοδότησης είναι εγγεγραμμένο στο άρθρο I.7 (I.11 ΣΑΜ, 21 με τη νέα αρίθμηση). Έπειτα, το Ε.Κ. μπορεί να επηρεάσει την ΚΕΠΠΑ μέσα από το παιχνίδι της εξουσίας επί του προϋπολογισμού που διαθέτει. Τέλος, η Επιτροπή είναι υπεύθυνη ενώπιον του Κοινοβουλίου για την πολιτική της, με την ευρεία έννοια του όρου, άρα και για τις πρωτοβουλίες της στην εξωτερική πολιτική. Σε περίπτωση λοιπόν που η Διακυβερνητική Διάσκεψη της Νίκαιας, τον Δεκέμβριο του 2000,

72. Έτσι, ορισμένοι αναλυτές προτείνουν να συζητά το Συμβούλιο επί των γενικών γραμμών της ΚΕΠΠΑ, αφού πρώτα του κοινοποιηθούν οι απόψεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Αφού λοιπόν το Κοινοβούλιο δώσει τη γνώμη του, τότε οι γενικές αυτές γραμμές θα μπορούσαν να επανεξεταστούν από το Συμβούλιο και να διαβιβαστούν για έγκριση στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (βλ. Bertelsmann Stiftung, *Interim Report of a Working Group on CFSP and the Future of European Union*, Ιούλιος 1995, σ. 13).

καλλιεργούσε στο έδαφος της ΚΕΠΠΑ τη δυνατότητα μιας διαδικασίας λήψης αποφάσεων που να απομακρύνεται ακόμη περισσότερο από τον κανόνα της ομοφωνίας, οι νέες διαδικασίες θα έπρεπε ασφαλώς να συνοδεύονται από έναν επαρκή κοινοβουλευτικό έλεγχο σε ευρωπαϊκό επίπεδο.⁷³ Η χρηματοδότηση των κοινών δράσεων θα γίνεται επιπλέον, κατά προτίμηση, από το κανάλι του προϋπολογισμού της Κοινότητας, πράγμα που συνδέει αυτόματα στη διαδικασία αυτή τόσο την Επιτροπή όσο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Τέλος, οι περισσότεροι αναλυτές συμφωνούν ότι, από την έναρξη ισχύος της Συνθήκης του Maastricht έως και σήμερα, οι κοινές δράσεις και οι κοινές θέσεις που υιοθετήθηκαν από το Συμβούλιο στα πλαίσια της ΚΕΠΠΑ ήταν περιορισμένης πολιτικής εμβέλειας. Η Ένωση απέτυχε να παρέμβει ουσιαστικά σε μείζονος σημασίας και κρίσιμα διεθνή γεγονότα, όπως η κρίση στην πρώην Γιουγκοσλαβία (Σερβία-Κόσσοβο). Επιπλέον, απέτυχε να παρέμβει στην κρίση της Τσετσενίας γιατί το Συμβούλιο εξέφρασε την αντίθεσή του στην κοινή γραμμή δράσης του Κοινοβουλίου και της Επιτροπής. Αυτή ακριβώς η αδράνεια ή η έλλειψη παρέμβασης προκάλεσε σαφέστατα αρνητική εντύπωση στα μάτια της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης. Η λύση που προτείνεται είναι να κοινοτικοποιηθεί η ΚΕΠΠΑ και να επιτραπεί η λήψη ορισμένων τουλάχιστον αποφάσεων με ειδική πλειοψηφία γιατί, μέχρι στιγμής, η εν λόγω πολιτική χαρακτηρίζεται ως μεγάλη αποτυχία για την Ε.Ε.⁷⁴

73. Η εγκατάλειψη της αρχής της ομοφωνίας και στα θέματα της ΚΕΠΠΑ ήταν ένα από τα θέματα της παρούσας Διακυβερνητικής Διάσκεψης, ενώ και η ελληνική πλευρά έθετε τον όρο της ενίσχυσης του Ε.Κ. που προαναφέρθηκε, βλ. *Το Βήμα*, Κυριακή 2 Ιουλίου 2000, σ. 16. Για τον ίδιο προβληματισμό που τέθηκε και κατά τη διάρκεια της προηγούμενης Διακυβερνητικής, βλ. *Seconde Chambre des Etats-généraux*, «Une politique commune à l'Europe en matière de relations étrangères, de sécurité et de défense», στο *Parlement européen, Recueil de résumés*, Groupe de travail du Secrétariat général «task-force CIG», τχ. 3/95, Λουξεμβούργο, 16 Οκτωβρίου 1995, σ. 95-96.

74. Βλ., για παράδειγμα, τις απόψεις του Jean Burner, «Should a Common Security Policy Come First?», *Actes de la Conférence à la Sorbonne: Au-delà de Maastricht-les enjeux de la CIG de 1996*, The Philip Morris Institute for Public Policy Research, Σορβόννη, Παρίσι, 31 Ιανουαρίου 1995, σ. 13.

5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ: ΠΡΟΣ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΕΠΠΑ;

Τα δύο σενάρια που παρουσιάστηκαν πιο πάνω δεν επελέγησαν γιατί είναι τα πιο ρεαλιστικά ενόψει της Διακυβερνητικής Διάσκεψης που βρίσκεται σε εξέλιξη. Τα παρουσιάσαμε απλώς για να καταδείξουμε τα δύο άκρα μιας μεγάλης γκάμας εν δυνάμει ρόλων για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στον τομέα της ΚΕΠΠΑ. Ποιον ρόλο τελικά θα παίξει το κοινοβουλευτικό όργανο της Ε.Ε. στην εξωτερική πολιτική σ' αυτή την αυγή του 21ου αιώνα θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από το ίδιο. Εξάλλου, τα κράτη-μέλη έχουν ήδη προβεί στην αξιολόγηση της μέχρι στιγμής απόδοσης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στον τομέα της ΚΕΠΠΑ. Στη βάση ακριβώς του προηγηθέντος απολογισμού, θα αποφασίσουν για τη δυνατότητα να αυξήσουν τα δικαιώματα και τις αρμοδιότητες αυτού του υπερεθνικού θεσμικού οργάνου. Ενόψει αυτής της αξιολόγησης το Κοινοβούλιο, το οποίο, παρά τη συμμετοχή δύο ευρωβουλευτών στη Δ.Δ. ως παρατηρητών, δεν διαθέτει άμεσες δυνατότητες για να επηρεάσει τις διαπραγματεύσεις, εξακολουθεί να καταβάλλει φιλότιμες προσπάθειες ώστε να παρουσιαστεί ως αξιόπιστος εταίρος του Συμβουλίου στα ζητήματα της ΚΕΠΠΑ.⁷⁵

Ο ρεαλισμός, επιπλέον, κατά τη διαχείριση της ΚΕΠΠΑ (επισημαίνεται πάλι το γνωστό θέμα της χρηματοδότησής της) έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις «κοινοτικού τύπου» και ομοσπονδιακής έμπνευσης διεκδικήσεις του Ευρωκοινοβουλίου ενόψει των διαδοχικών Διακυβερνητικών Διασκέψεων. Βέβαια, το Ε.Κ. έχει το ελαφρυντικό ότι οι απόψεις του θα πρέπει οπωσδήποτε να ακούγονται κατά την προπαρασκευαστική φάση των διασκέψεων αυτών, αφού μετά αποκλείεται εν πολλοίς από κάθε διαδικασία. Την ίδια στιγμή, οφείλει να διερωτηθεί κανείς μήπως οι κοινοβουλευτικοί, καλλιεργώντας υπερβολικές προσδοκίες που δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν από τις Δ.Δ., βλάπτουν τη γενική αξιοπιστία της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα μάτια των πολιτών. Εάν ένα γενι-

75. Παρόμοιες απόψεις εξέφρασε και η ευρωβουλευτής κ. Spaak σε συνέντευξη της στον γράφοντα στις Βρυξέλλες, την 26.2.1998, επέμενε μάλιστα ιδιαίτερα στην πλήρη αξιοποίηση εκ μέρους του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου όλων των δυνατοτήτων που του παρέχει το άρθρο 1.7 της ΣΕΕ, βλ. Δ. Μαμμωνάς, *Η άσκηση των αρμοδιοτήτων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με την εξωτερική πολιτική μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ* (στα γαλλικά), Université Paris II—Panthéon-Assas, 19 Φεβρουαρίου 1999, σ. 527.

κευμένο αίσθημα απογοήτευσης εξαπλωθεί για τον λόγο ότι η διακυβερνητική Διάσκεψη δεν επέτυχε ουσιώδεις προόδους στην ανάπτυξη μιας πραγματικά κοινής ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής, τότε αυτό μπορεί να μας οδηγήσει σε απώλεια πρώτα της αξιοπιστίας κι έπειτα της δημοκρατικής νομιμοποίησης της Ε.Ε. Και στις εξελίξεις αυτές το πρώτο θύμα θα είναι, δυστυχώς, το ίδιο το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.⁷⁶

Ξεκινώντας από μια τέτοια προσέγγιση, μπορεί κανείς να σχεδιάσει έναν πιο ευρύ απολογισμό της ΣΕΕ. Είναι δυνατόν έτσι, από μία πλευρά, να τεθεί το ερώτημα εάν η μετάλλαξη της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Συνεργασίας στην ΚΕΠΠΑ οδήγησε σε μία «υπερθετικοποίηση» ή «κοινοτικοποίηση» αυτού του τομέα. Από την άλλη πλευρά, αξίζει να διερωτηθούμε εάν η ίδια αυτή Συνθήκη δεν ενίσχυσε τη διακυβερνητική επιρροή στα πλαίσια των κοινοτικών εξωτερικών σχέσεων. Συγκρίνοντας τον ρόλο που καλείται να παίξει το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στους δύο αυτούς τομείς (εξωτερικές οικονομικές σχέσεις-ΚΕΠΠΑ), μπορεί να καταλήξει κανείς σε μια πληρέστερη αξιολόγηση της θέσης του θεσμικού αυτού οργάνου στα πλαίσια της «εξωτερικής πολιτικής» της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με την ευρεία έννοια του όρου.

Τέλος, αξιολογώντας συνοπτικά τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε ότι κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων της Δ.Δ., η γενική επιθυμία ήταν να διατηρηθεί η θεσμική ισορροπία μεταξύ Συμβουλίου και Κοινοβουλίου στον τομέα της ΚΕΠΠΑ, όπως ακριβώς αυτή είχε κατοχυρωθεί στο Maastricht. Οι αντιπροσωπείες των κρατών-μελών αποδείχθηκαν επιπλέον έτοιμες να προβλέψουν πρακτικά μέτρα που θα διασφαλίζουν την καλύτερη ενημέρωση και διαβούλευση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Όλα αυτά δεν απαιτήσαν καμία σημαντική τροποποίηση της Συνθήκης, αλλά καθίσταται ασφαλώς στο μέλλον αναγκαίο να γίνεται πιο ουσιαστική χρήση του άρθρου I.11 της Συνθήκης προκειμένου να επιτευχθούν οι παραπάνω στόχοι. Ορισμένα κράτη-μέλη, εξάλλου, έκριναν ήδη απαραίτητο να διευκρινίσουν ότι παρόμοια

76. Για το γενικό αίσθημα της απογοήτευσης που επικρατεί από τα πρώτα χρόνια εφαρμογής της ΚΕΠΠΑ, βλ. E. Bonnino, «La réforme de la politique étrangère et de sécurité commune: aspects institutionnels», ό.π., σ. 261· G. Bonvicini, «De la Coopération Politique européenne à la PESC», ό.π., σ. 164 και E. Regelsberger - W. Wesels, «The CFSP Institutions and Procedures: A Third Way for the Second Pillar», *European Foreign Affairs Review*, τχ. 1/1996, σ. 29-54.

διαδικασία διαβούλευσης δεν θα πρέπει να αφορά συγκεκριμένες ειδικές δράσεις της εξωτερικής πολιτικής που είναι αναγκαίο να αφήνονται αποκλειστικά στη διακριτική τους ευχέρεια.⁷⁷ Συμπερασματικά λοιπόν, θα μπορούσε να διαπιστώσει κανείς ότι, και μετά τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο δεν γνωρίζει μια ουσιαστική αναβάθμιση στους τομείς πολιτικής που περιλαμβάνει η ΚΕΠΠΑ, λόγω της μη κοινοτικοποίησής τους, αλλά και του χαρακτήρα και περιεχομένου της ίδιας της ΚΕΠΠΑ. Παραμένει, ωστόσο, στη διακριτική ευχέρεια του Κοινοβουλίου η ουσιαστική χρήση των μέσων και η αποτελεσματική άσκηση των αρμοδιοτήτων που του παρέχει η Συνθήκη, ώστε να διεκδικήσει μελλοντικά με ιδιαίτερες αξιώσεις –ενόψει μάλιστα της ταχύτερης προώθησης της πολιτικής ένωσης και άρα της ολοένα και αυξανόμενης «κοινοτικοποίησης» της ΚΕΠΠΑ– έναν πιο ενισχυμένο ρόλο στον τομέα της εξωτερικής κοινοτικής πολιτικής.

77. Για το κείμενο του καινούριου άρθρου I.11 (πρώην άρθρο I.7 της ΣΕΕ), βλ. Ευρωπαϊκή Ένωση, *Η Συνθήκη του Άμστερνταμ*, ό.π., σ. 14. Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις των Σ. Περούακη - Ν. Κοτζιά, *Στόχοι και τακτικές στη Διακυβερνητική Διάσκεψη της Ευρωπαϊκής Ένωσης του 1996-1997, Η αναθεώρηση των συνθηκών της ευρωπαϊκής κοινότητας/ένωσης*, ό.π., σ. 248 και Π. Κούση, *Η θεσμική διάσταση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης μετά τη Συνθήκη του Άμστερνταμ*, ό.π., σ. 88.

Δοκίμια

Η Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης εγκαινιάζει μια νέα στήλη με κείμενα που αποτελούν μια σύντομη επισκόπηση επιστημονικών αντιπαραθέσεων ή ειδικής βιβλιογραφίας. Το άρθρο που δημοσιεύεται είναι επισκόπηση θεωριών περί έθνους και εθνικισμού.

Η ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

ΜΑΡΙΟΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ*

ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΕΝΟΣ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να προσφέρει μια αδρή εικόνα του σύγχρονου επιστημονικού διάλογου και των ποικίλων προσεγγίσεων για το Έθνος και τον Εθνικισμό. Παρουσιάζονται οι υπάρχουσες προσεγγίσεις ομαδοποιημένες κατά σχολές, καταγράφονται τα γενικά χαρακτηριστικά που δομούν τη θέση της κάθε σχολής και εντοπίζονται τα δυνατά και τα αδύνατα σημεία της. Η συνύπαρξη διαφορετικών απόψεων, που αφορμώνται από διαφορετικές θεωρητικές αφηρησίες και καταλήγουν σε εξίσου διαφορετικές ερμηνείες, υπογραμμίζει τον πλουραλισμό της σχετικής συζήτησης αλλά, παράλληλα, καταδεικνύει και τα αδιέξοδά της. Η παρουσίαση κλείνει με τις προοπτικές που διαμορφώνονται σε σχέση με τη συζήτηση και το αντικείμενό της, εντάσσοντας τη μεν συζήτηση σε ένα ευρύτερο μεθοδολογικό πλαίσιο, το δε αντικείμενο σε ένα πραγματολογικό πλαίσιο με αναφορά στις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης.

Όταν οι Ευρωπαίοι του 19ου αιώνα χαρακτήριζαν την εποχή τους «εποχή των εθνών» δεν είχαν άδικο: ήταν τότε που τα αναδυόμενα έθνη-κράτη και τα διαδοχικά εγχειρήματα «εθνικής ολοκλήρωσης» τους θα άλλαζαν τον χάρτη της γηραιάς ηπείρου μια για πάντα. Όμως, η εποχή κατά την οποία τα πολυεθνικά αυτοκρατορικά μορφώματα του παρελθόντος θα κατέρρεαν οριστικά, η αρχή της αυτοδιάθεσης θα γινόταν ορίζουσα των διεθνών σχέσεων και το έθνος-κράτος ο βασικός πρωταγωνιστής στη διεθνή σκηνή, έμελλε να είναι μάλλον ο επόμενος αιώνας. Γιατί, κατά τον 20ό αιώνα, τα ιδανικά του Εθνικισμού, όπως η κρυστάλλωση του αισθήματος του συνανήκειν με εγκόσμια κριτήρια, το πρόταγμα της συλλογικής χειραφέτησης και αυτονομίας, η λατρεία της ιδιαιτερότητας, η

* Ο Μάριος Χατζόπουλος είναι υποψήφιος διδάκτορας του London School of Economics και υπότροφος του Ιδρύματος Ωνάση.

εξιδανίκευση του κοινού παρελθόντος και η πολιτικοποίηση του πολιτισμού, σάρωσαν τις πέντε ηπείρους του πλανήτη. Τώρα, πλέον, δεν ήταν ο χάρτης της Ευρώπης που άλλαζε ο Εθνικισμός, ήταν ο χάρτης του κόσμου.

Είναι λοιπόν ο Εθνικισμός ο παράγοντας εκείνος που οδηγεί τα ανθρώπινα σύνολα να οργανώνονται σε έθνη; Αυτό είναι ένα καλό ερώτημα για να αρχίσει ένας επιστημονικός διάλογος. Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να αποτελέσει μια συνοπτική επισκόπηση των ποικίλων και, ενίοτε, αλληλοαναιρούμενων προσεγγίσεων που συγκροτούν τον επιστημονικό διάλογο για το Έθνος και τον Εθνικισμό. Είναι γεγονός ότι η περιπλοκότητα του αντικειμένου και η ποικιλία των απόψεων που έχουν διατυπωθεί δεν ευνοούν μια τέτοια σύνοψη. Συνεπώς, ο ανήσυχος αναγνώστης θα πρέπει να καταφύγει στα εγχειρίδια που αξιοποιήθηκαν εδώ και, κυρίως, στα έργα των ίδιων των θεωρητικών.¹ Για περαιτέρω μελέτη παρατίθεται στο τέλος συμπληρωματική βιβλιογραφία μαζί με ένα συγκεκριμένο πίνακα ο οποίος διευκολύνει την έποψη της ποικιλίας των προσεγγίσεων. Το πεδίο που οριοθετεί ο εν λόγω διάλογος δεν περικλείει, συνήθως, προσεγγίσεις κανονιστικού χαρακτήρα (π.χ., νομικές ή φιλοσοφικές). Το παρόν άρθρο θα ακολουθήσει τη σύμβαση αυτή. Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι το ότι η γλώσσα διεξαγωγής του διαλόγου είναι κυρίως η αγγλική.² Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι η πρόσληψη της προβληματικής και των βασικών θεωρητικών σχημάτων της συζήτησης από την πλευρά των ελλήνων μελετητών θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής διαπραγμάτευσης και, ως εκ τούτου, εκφεύγει από τα όρια αυτού του άρθρου.

1. Κύρια βοηθήματα για το άρθρο υπήρξαν τα παρακάτω εγχειρίδια τα οποία καλύπτουν σε πολύ ικανοποιητικό βαθμό τη συζήτηση γύρω από το αντικείμενο: A.D. Smith, *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1998· A.D. Smith, *Nationalism: Theory, Ideology, History*, Polity Press, Cambridge 2001 (ευσύνοπτη μορφή του προηγούμενου), και U. Özkirimli, *Theories of Nationalism*, Macmillan, Λονδίνο 2000. Πολύ χρήσιμο φάνηκε και το A.S. Leoussi (επιμ.), *Encyclopaedia of Nationalism*, Transaction Pub., New Brunswick NJ 2001. Σε σχέση με τους θεωρητικούς που αναφέρονται περαιτέρω, γίνεται παραπομπή στα πλέον αντιπροσωπευτικά ή/και πρόσφατα έργα τους ενώ, όταν υπάρχει, παρατίθεται μέσα σε αγκύλες και η ελληνική μετάφραση.

2. U. Özkirimli, *Theories of Nationalism*, ό.π., σ. 7.

1. ΠΕΔΙΟ

Για τους περισσότερους ανθρώπους σήμερα το Έθνος δεν αποτελεί πρόβλημα – ιδιαίτερα δε όταν το υπό συζήτηση έθνος είναι αυτό στο οποίο οι ίδιοι ανήκουν. Κατά κανόνα, το Έθνος θεωρείται δεδομένο για τον κάθε λαό και ταυτόχρονα εκλαμβάνεται ως κάτι αδιάστατο, άχρονο, αμετάβλητο, με έναν λόγο, α-ιστορικό. Όπως συνήθιζε να λέει στα μαθήματά του ο ίδιος ο E. Gellner, «σήμερα κάποιος έχει ένα έθνος ακριβώς όπως έχει ένα χέρι ή ένα πόδι». Από την άλλη πλευρά, η κοινή αυτή αντίληψη, την ίδια στιγμή που καταξιώνει το Έθνος, απαξιώνει τον Εθνικισμό: συνήθως, με τον όρο αυτό αναφερόμαστε σε βίαια αποσχιστικά κινήματα ή σε κάποια μορφή ακροδεξιάς πολιτικής, εξισώνοντας έτσι το πολυδιάστατο αυτό φαινόμενο με τις πιο ακραίες εκφάνσεις του. Στην πρώτη περίπτωση, την περίπτωση του Έθνους, πρόκειται για μια παρεξήγηση διότι η προσεκτική ιστορική έρευνα δείχνει ότι το Έθνος κάθε άλλο παρά α-ιστορικό είναι. Απεναντίας, πρόκειται για ένα κοινωνικό φαινόμενο που έχει συγκεκριμένες διαδικασίες σχηματισμού και ανάπτυξης, άρρηκτα συνδεδεμένο με εξίσου συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα. Στη δεύτερη περίπτωση, την περίπτωση του Εθνικισμού, πρόκειται για μια παρερμηνεία η οποία αγνοεί όχι μόνο την ιδεολογική πολυμορφία που εμφανίζει το φαινόμενο στο ιστορικό επίπεδο, αλλά και την (εγγενή) αντινομία των κοινωνικών λειτουργιών του στο συγχρονικό επίπεδο: από τη μια πλευρά ο Εθνικισμός χωρίζει και καταστρέφει και, από την άλλη, νοσηματοδοτεί, κινητοποιεί και συσπειρώνει.

Η συνειδητοποίηση της προαναφερθείσας παρεξήγησης από την πλευρά της επιστημονικής κοινότητας, κάτω από την καταλυτική επίδραση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ιδιαίτερα της απο-αποικιοποίησης κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, οδήγησε στην έναρξη της ακαδημαϊκής ενασχόλησης με το αντικείμενο και στη θεμελίωση του σχετικού επιστημονικού διαλόγου. Η αναγνώριση της προαναφερθείσας παρερμηνείας καθώς και η βαθύτερη μελέτη του αντινομικού χαρακτήρα του ίδιου του Εθνικισμού οδήγησαν, από την άλλη πλευρά, στην ωρίμανση του διαλόγου από τη δεκαετία του 1980 και εξής. Σήμερα πλέον το Έθνος και ο Εθνικισμός έχουν συγχροτηθεί σε αυτόνομο πεδίο συστηματικής ανάλυσης. Δυστυχώς δεν υπάρχει μέχρι στιγμής μια ενιαία και ολοκληρωμένη θεωρία που να καλύπτει κανονιστικά και να δεσμεύει με την ισχύ

της το πεδίο. Υπάρχουν όμως συγκεκριμένα ερωτήματα που το οριοθετούν : τι είναι το Έθνος και τι ο Εθνικισμός; Ποια είναι η μεταξύ τους σχέση; Πότε και πώς δημιουργούνται; Μια πρόσθετη δυσκολία είναι ότι δεν έχουμε κοινά αποδεκτούς ορισμούς που να απαντούν τουλάχιστον στο πρώτο από τα ερωτήματα. Σε σχέση με τον τρέχοντα επιστημονικό διάλογο, ίσως αρκεί να ειπωθεί γενικά ότι ο Εθνικισμός κατανοείται κυρίως ως ιδεολογία ενώ το Έθνος κυρίως ως μορφή συλλογικής ταυτότητας. Οι απαντήσεις στα δύο άλλα ερωτήματα δομούν διαφορετικές μεταξύ τους προσεγγίσεις, οι οποίες μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε σχολές.

2. ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

α. Νεωτεριστές

Η σχολή που εγκαινίασε τον επιστημονικό διάλογο για το Έθνος και τον Εθνικισμό³ και, κατά ένα μεγάλο μέρος, διατηρεί ακόμη τη δεσπόζουσα θέση σε αυτόν είναι οι Νεωτεριστές (Modernists). Οι Νεωτεριστές υποστηρίζουν ότι το Έθνος είναι γέννημα των δύο τελευταίων αιώνων και θρέμμα του Εθνικισμού. Είναι, λοιπόν, ο Εθνικισμός ο παράγοντας εκείνος που δημιουργεί τα Έθνη και όχι το αντίστροφο. Ο Εθνικισμός είναι μια νεωτερική ιδεολογία η οποία αναδύεται στη σχισμή που αφήνει πίσω της η διάβρωση των παραδοσιακών βεβαιοτήτων και η αποσύνθεση του ιστού των προβιομηχανικών κοινωνιών. Σχετίζεται γενεσιουργικά με τους οικονομικούς, πολιτικούς και ιδεολογικο-πολιτισμικούς μετασχηματισμούς που επιβάλλει η νεωτερικότητα καθώς και με τα λειτουργικά, εξουσιαστικά ή εν γένει κοσμοθεωρητικά ζητούμενά τους.

Το πόσο πρόσφατα είναι τα έθνη στο ιστορικό προσκήνιο δεν δηλώνεται μόνο από την ανάλυση του ιδεολογικού πλαισίου που τα εξέθρεψε, φανερώνεται και από τα ίδια τα δομικά τους γνωρίσματα: τον μαζικό τους χαρακτήρα, την κεντρική πολιτική εξουσία και την κοσμική θεμελίωσή της, τη μαζική εκπαίδευση και κουλτούρα που μοιράζονται τα μέλη τους – γνωρίσματα πρακτικά ακα-

3. Με τις πρωτοποριακές για την εποχή τους συμβολές των H. Kohn και K. Deutsch κατά τις δεκαετίες του 1940 και του 1950, αντίστοιχα. Βλ. ενδεικτικά: H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, [1944], Collier-Macmillan, Νέα Υόρκη 1967, και K. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, [1953], MIT Press, Νέα Υόρκη 1966.

τόρθωτα (αν όχι, εντελώς αδιανόητα) στις παραδοσιακές κοινωνίες. Το πρώτο κοινό χαρακτηριστικό, λοιπόν, που διακρίνει τις νεωτεριστικές προσεγγίσεις είναι η αιτιακή σχέση νεωτερικότητας και Εθνικισμού/Εθνους. Το δεύτερο κοινό χαρακτηριστικό είναι ο (άλλοτε περισσότερο κι άλλοτε λιγότερο εμφανής) ματεριαλισμός των προσεγγίσεων αυτού του είδους, δηλαδή η θεώρηση ότι η ανάπτυξη και αναπαραγωγή των ιδεών καθυποτάσσεται στις υλικές αναγκαϊότητες του κοινωνικού βίου – άρα στοιχεία όπως ο πολιτισμός και η πολιτισμική ταυτότητα δεν μπορούν να νοηθούν έξω από συγκεκριμένα κοινωνικο-οικονομικά πλαίσια που, με τη σειρά τους, δομούν εξίσου συγκεκριμένες πολιτικές δομές και διαδικασίες. Από τα προηγούμενα απορρέει το τρίτο κοινό χαρακτηριστικό, η έννοια της κατασκευής. Στον βαθμό που το Έθνος είναι ένα νεωτερικό μόρφωμα το οποίο υπηρετεί κοινωνικές ανάγκες άρρηκτα συνυφασμένες με τη σύγχρονη εποχή και τις επικρατούσες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες –υποστηρίζουν οι προσεγγίσεις αυτές–, οι εν λόγω ανάγκες οφείλουν όχι μόνο να αντανakλούν βασικά λειτουργικά ζητούμενα των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών, αλλά και να ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένες κοινωνικές επιδιώξεις των κυρίαρχων στρωμάτων. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, τα έθνη, εν τέλει, είναι εφευρήματα που υπηρετούν κοινωνικά συμφέροντα και διευκολύνουν πολιτικές ελέγχου των μαζών από τις ελίτ. Η ιδιαιτερότητα της ταυτότητας που αξιώνουν δεν είναι πάρα ένα ακόμη ιδεολόγημα κατασκευασμένο στα «εργαστήρια» της κοινωνικής μηχανικής και το σύνολο των τελετουργικών και συμβολικών πρακτικών που την τροφοδοτούν και την αναπαράγουν, δεν είναι τίποτε άλλο από ad hoc επινοημένες παραδόσεις.⁴ Η οπτική αυτή προϋποθέτει, τις περισσότερες φορές, μια μηχανιστική/εργαλειακή (instrumentalist) προσέγγιση του φαινομένου: τα αισθήματα των κατώτερων στρωμάτων θεωρούνται ως παθητικά φορτία που μπορούν να ενεργοποιηθούν και να κατευθυνθούν από τις ελίτ.

Οι προσεγγίσεις της νεωτεριστικής σχολής είναι κοινωνικο-οικονομικές (T. Nairn, E. Hobsbawm),⁵ πολιτικές (J. Breuilley, M. Mann,

4. E. Hobsbawm - T. Ranger (επιμ.), *Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.

5. T. Nairn, *The Break-up of Britain*, New Left Books, Λονδίνο 1977· E. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1992 [*Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα: Πρόγραμμα, Μύθος, Πραγματικότητα*, μτφρ.: Χρ. Νάντρις, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994].

A. Giddens)⁶ και κοινωνικο-πολιτισμικές (E. Gellner, E. Kedourie, B. Anderson, M. Hechter, M. Hroch).⁷ Η προσφορά τους δεν είναι μικρή: δείχνοντας πόσο καινοφανή είναι στο ιστορικό προσκήνιο φαινόμενα και μορφώματα τα οποία η κοινή αντίληψη θεωρούσε ως φυσικά και ιστορικά δεδομένα, προοίκισαν τις κοινωνικές επιστήμες με ένα νέο πεδίο ανάλυσης. Επίσης, φώτισαν ένα μεγάλο μέρος από τις πραγματικές συνθήκες γένεσης και ανάπτυξης του εθνικού φαινομένου διερευνώντας τον ρόλο των γραφειοκρατικών μηχανισμών του κράτους και των ελίτ. Όμως, το μεγάλο πρόβλημα των Νεωτεριστών είναι η αδυναμία τους να εξηγήσουν ικανοποιητικά, μακριά από αναγωγιστικές ή μηχανιστικές απλουστεύσεις, την επιδημική διάδοση του Έθνους και τη πυρετώδη «γοητεία» που (επιμένει να) ασκεί ο Εθνικισμός σε ευρύτατα πληθυσμιακά σύνολα ανεξαρτήτως γεωγραφίας και πολιτιστικών καταβολών.⁸

β. Αρχεγονιστές και Παλαιϊστές

Οι Αρχεγονιστές (Primordialists) και οι Παλαιϊστές (Perennialists)⁹ αποτελούν την αντίθεση της νεωτεριστικής θέσης, είναι όμως σχολές διακριτές μεταξύ τους. Οι αρχεγονιστικές προσεγγίσεις υποστηρίζουν ότι τα έθνη είναι αρχέγονα και, κατά μια έννοια, «φυσικά»¹⁰

6. J. Breuilly, *Nationalism and the State* [1982], Manchester University Press, Manchester 1993· M. Mann, *The Sources of Social Power: the Rise of Classes and Nation-states 1760-1914*, τόμ. II, Cambridge University Press, Cambridge 1993· A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, Polity Press, Cambridge 1985.

7. E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Blackwell, Οξφόρδη 1983 [*Έθνη και Εθνικισμός*, μτφρ.: Δ. Λαφαζάνη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992]· E. Kedourie, *Nationalism*, Hutchinson, Λονδίνο 1960· B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, [1983], Verso, Λονδίνο 1991 [*Φαντασιακές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού*, μτφρ.: Π. Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997]· M. Hechter, *Containing Nationalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000· M. Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe: a Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.

8. Με την αξιοσημείωτη εξαίρεση της συμβολής του B. Anderson, *Imagined Communities...*, ό.π.

9. Την απόδοση του όρου «Perennialism (-ists)» στα ελληνικά ως «Παλαιϊσμός (-ιστές)» τη χρωστώ στον τώως συνάδελφό μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα Πολιτική Επιστήμη & Κοινωνική Θεωρία του Παν/μίου Αθηνών, Μ. Κωστάκη.

10. Η έννοια της «φυσικότητας» του έθνους είναι βασικό χαρακτηριστικό της

συλλογικά μορφώματα. Θεωρώντας τον Εθνικισμό ως το νεότερο, ιδεολογικό επιφαινόμενο ενός αρχέγονου μορφώματος, του Έθνους, αποπειρόνται να αναλύσουν την εθνική ταυτότητα πάνω στη βάση των προ-εθνικών εθνοτικών ομάδων (ethnic groups) και των συλλογικών ταυτίσεων που τις συνέχουν (ethnicity).

Οι αρχεγονιστικές προσεγγίσεις διακρίνονται σε δύο τάσεις: πρώτον την κοινωνιοβιολογική τάση (P. van den Berghe) που θεωρεί ότι το Έθνος είναι μια εκτεταμένη οικογένεια τα μέλη της οποίας προέρχονται από την ίδια γονιδιακή δεξαμενή και αναγνωρίζονται μεταξύ τους μέσω κοινών πολιτισμικών στοιχείων¹¹ και, δεύτερον, την πολιτισμική τάση (E. Shils, C. Geertz) σύμφωνα με την οποία οι σύγχρονες συλλογικές ταυτίσεις εθνικού τύπου εδράζονται σε πολυδύναμα και αρχέγονα αισθήματα αφοσίωσης – αισθήματα που εκπορεύονται από πολιτισμικά δεδομένα της κοινωνικής συνυπαρξης όπως η φυλή, η γλώσσα, η θρησκεία, ο τόπος και το έθιμο.¹²

Οι αδυναμίες της σχολής αυτής δεν είναι λίγες – ας μείνουμε στην πλέον προφανή: οι προσεγγίσεις αυτές μάλλον «επιστημονικοποιούν», χωρίς παράλληλα να αποδομούν κριτικά, τις θέσεις των ίδιων των εθνικιστών, με αποτέλεσμα να κληρονομούν από τις τελευταίες εγγενείς περιγραφικές και αναλυτικές αδυναμίες που σίγουρα δεν προσιδιάζουν στον επιστημονικό λόγο (έλλειψη εμπειρικών δεδομένων, αποκοπή του αντικειμένου από τα ιστορικο-κοινωνικά του συμφραζόμενα, κ.ά.). Όμως, η αρετή τους έγκειται στην ανθρωπολογία τους: τούτες οι προσεγγίσεις προσπάθησαν πρώτες να ερμηνεύσουν τα φαινόμενα πάνω στη βάση των συλλογικών αισθημάτων και των παντοδύναμων ροπών τους και όχι μόνο στο επίπεδο της ιδεολογίας και των μηχανισμών παραγωγής της.

Το Έθνος προηγείται του Εθνικισμού και για τους Παλαιϊστές. Η σχολή αυτή δέχεται ότι ο Εθνικισμός είναι μία νεότερη ιδεολογία και το Έθνος ένα παλαιότατο μόρφωμα, όμως κατά κανένα

ίδιας της εθνικιστικής σκέψης. Τα έθνη εκλαμβάνονται ως οργανικά μέρη μιας αρχέγονης φυσικής πραγματικότητας (με τη ρουσσώϊκη έννοια του αδιάφθορα αρχέγονου) που προϋπάρχει όλων των κατοπινών εξελίξεων και επιτευγμάτων.

11. P. van den Berghe, «Race and Ethnicity: a Sociobiological Perspective», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 1, τχ. 4, 1978, σ. 401-411.

12. E. Shils, «Primordial Personal, Sacred, and Civil Ties», *British Journal of Sociology*, τόμ. 8, τχ. 2, 1957, σ. 130-145· C. Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, Fontana, Λονδίνο 1973.

τρόπο δεν συμφωνεί ότι αυτό το τελευταίο είναι μια αρχέγονη και «φυσική» οντότητα. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι το Έθνος είναι ένα παλαιότατο ιστορικό μόρφωμα το οποίο απαντάται σε διάφορες περιόδους της ανθρώπινης ιστορίας. Οι παλαιϊστικές προσεγγίσεις διακρίνονται, και αυτές, σε δύο εκδοχές: σε εκείνη που τονίζει το στοιχείο της συνέχειας (continious perennialism) και προεβνεί ότι συγκεκριμένα έθνη έχουν μια μακρά, αδιάκοπη και αδιατάρακτη ιστορία που εκκινεί από την αρχαιότητα ή, συχνότερα, από τον Μεσαίωνα (A. Hastings, L. Greenfeld),¹³ και σε εκείνη που τονίζει το στοιχείο της επαναληπτικότητας (recurrent perennialism) και προεβνεί –αφαιρετικά– ότι το Έθνος είναι φαινόμενο που αναδύεται, εξαλείφεται και επανευρίσκεται σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους (J. Armstrong).¹⁴ Και οι δύο εκδοχές δίνουν έμφαση στους προϋπάρχοντες εθνοτικούς (ethnic) δεσμούς που σφυρηλατούνται πάνω στους κοινούς μύθους καταγωγής, στους συμβολικούς κώδικες επικοινωνίας, στις ιερές πόλεις-κέντρα, κ.ά. Τα στοιχεία αυτά θεωρείται ότι προσδίδουν συνοχή και δομούν το αίσθημα του συνανήκειν στις προνεωτερικές κοινότητες μέσα στη μακρά διάρκεια του ιστορικού χρόνου.

Οι παλαιϊστικές προσεγγίσεις εμπλουτίζουν το πεδίο αναδεικνύοντας συνέχειες, τομές και επαναληπτικά σχήματα, στοιχεία που με βάση τις προηγούμενες σχολές θα έμεναν είτε αφανή, είτε έωλα. Από την άλλη, όμως, πλευρά δεν μπορούν να προσφέρουν μια πειστική εξήγηση σχετικά με το πώς μπορεί να υφίσταται εθνική συνείδηση σε εποχές και κοινωνίες που δε γνωρίζουν τι είναι απρόσκοπτη επικοινωνία, μαζική εκπαίδευση, ομογενοποιημένη κουλτούρα, κοινά πολιτικά δικαιώματα/καθήκοντα και κοινές αναπαράστασεις (νοερές ή μη) του συλλογικού «εμείς».

γ. Εθνοσυμβολιστές

Οι Εθνοσυμβολιστές (Ethnosymbolists) επιδιώκουν μια σύνθεση των απόψεων των προηγούμενων σχολών. Συμφωνούν με τους Νεωτεριστές σχετικά με τον ρόλο της νεωτερικότητας στην ανάδυση

13. A. Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion, and Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1997· L. Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Cambridge MA. 1992.

14. J. Armstrong, *Nations before Nationalism*, University of North Carolina Press, Chapel Hill NC. 1982.

του Έθνους και του Εθνικισμού, διαφωνούν όμως σχετικά με τις προδιαγραφές της «κατασκευής» του πρώτου. Υποστηρίζουν ότι, όντως, ο Εθνικισμός γεννά το Έθνος, αλλά όχι εκ του μηδενός (A.D. Smith). Ο κρίσιμος παράγοντας είναι το απόθεμα μνημών, μύθων, συμβόλων, αξιών και παραδόσεων που διαθέτει ένας δεδομένος πληθυσμός (ή, τουλάχιστον, κάποια τμήματά του) καθώς εισέρχεται στη νεωτερικότητα, στοιχεία που στην ιδανική περίπτωση συνθέτουν μια προ-εθνική μορφή συλλογικής αυτοσυνειδησίας, μια εθνοτική ταυτότητα (ethnic identity) η οποία μορφοποιεί τον πληθυσμό αυτό (ή τα τμήματά του) σε μία προνεωτερική εθνοτική κοινότητα (ethnie).¹⁵ Μέσα στην νεωτερική εποχή, ο Εθνικισμός θα μεταλλάξει την εθνοτική κοινότητα σε εθνική. Η βιωσιμότητα όμως της μετάλλαξης θα κριθεί στο κατά πόσον η νέα, εθνική ταυτότητα θα μπορέσει να πείσει, να συσπειρώσει και να κινητοποιήσει τα μέλη της νέας, εθνικής κοινότητας. Το εγχείρημα αυτό αναλαμβάνει η ιντελιγκέντσια και το εκτελεί μέσω αλληπάλληλων δοκιμών και διορθώσεων: το απόθεμα προνεωτερικών μνημών, μύθων, συμβόλων, αξιών και παραδόσεων επανερμηνεύεται προσεκτικά και διασταυρώνεται έντεχνα με νεωτερικές στοχοθεσίες (πρόοδος, ανεξαρτησία, εκδημοκρατισμός, κλπ.). Άρα, η εθνική ταυτότητα τελικά, δεν είναι παρά ένα αμάλγαμα νεωτερικών και προνεωτερικών στοιχείων και, ως τέτοια, δεν δύναται να είναι ούτε εντελώς νεωτερική ούτε πλήρως επινοημένη εκ των υστέρων, καταλήγει η σχολή αυτή.¹⁶

Γενικά, οι εθνοσυμβολικές προσεγγίσεις εστιάζουν την προσοχή τους στη μακρά διάρκεια, τις προϋπάρχουσες συλλογικές ταυτίσεις, τα μυθικά και εξωλογικά στοιχεία του εθνικιστικού λόγου (discourse) και την αμφίδρομη ιδεο-ληψία μεταξύ ελίτ και κατώτερων στρωμάτων. Επιχειρούν, επίσης, να αναδείξουν τις διαπλοκές μεταξύ του πολιτικού/αστικού (civic) χαρακτήρα των εθνικιστικών προταγμάτων και των πολιτισμικών ροπών των προ-εθνικών, εθνοτικών παραδόσεων, αλλά και να φωτίσουν τα περιοριστικά όρια που θέτουν οι τελευταίες στις «κατασκευαστικές» καινοτομίες των ελίτ (J. Hutchinson).¹⁷ Το αναλυτικό πλεονέκτημα των προσεγγ-

15. A.D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Οξφόρδη 1986.

16. A.D. Smith, *National Identity*, Penguin, Λονδίνο 1991 [*Εθνική Ταυτότητα*, μτφρ.: Ε. Πέττα, Οδυσσεάς, Αθήνα, 2000].

17. J. Hutchinson, *The Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of Irish Nation State*, Allen & Unwin, Λονδίνο 1987.

γίσεων αυτών είναι ο εκλεκτικός συνδυασμός στοιχείων από τις προηγούμενες σχολές. Το αδύνατο σημείο τους όμως είναι ότι υπερτιμούν, όπως οι Παλαιϊστές, το αίσθημα της αυτογνωσίας που θα μπορούσε να διαθέτει μια προ-εθνική κοινότητα, υποτιμώντας, παράλληλα, τη ρευστότητα και πολλαπλότητα των ατομικών και συλλογικών ταυτίσεων στον παραδοσιακό κόσμο.

δ. Μετανεωτεριστές

Η επιστημολογική θέση που τα τελευταία χρόνια αμφισβητεί έντονα την «κλασική» (εν πολλοίς θετικιστική) αντίληψη για τη γνώση και την επιστήμη έχει βρει εφαρμογή στο πεδίο της ανάλυσης του Έθνους και του Εθνικισμού οδηγώντας σε μια σειρά από ενδιαφέρουσες μελέτες που οριοθετούν την τελευταία Σχολή, τους Μετανεωτεριστές (Postmodernists). Αν και οι μελέτες αυτές δεν χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό συνοχής σε σχέση με το αντικείμενο, παραμένουν χαλαρά συνδεδεμένες μεταξύ τους πάνω στη βάση του κοινού αιτήματος για υπέρβαση των «κλασικών» ερμηνευτικών σχημάτων, τη χρήση κοινών εννοιολογήσεων και την αξιοποίηση κοινών αναλυτικών εργαλείων με σκοπό την προσέγγιση του εθνικού φαινομένου από μια νέα οπτική ή, μάλλον, για να είμαστε μεθοδολογικά συνεπέστεροι μαζί τους, από πολλές νέες οπτικές.

Υπάρχουν, λοιπόν, φεμινιστικές προσεγγίσεις (N. Yuval-Davis, D. Kandiyoti) οι οποίες αναλύουν τους ρόλους που διεκπεραιώνουν οι γυναίκες στον εθνικιστικό λόγο (discourse) φωτίζοντας τις ιδεολογικές συνυποδηλώσεις τους (π.χ. μάνες πατριωτών/εμφυχωτρίες στρατιωτών), διερευνούν τις ανα-παραστάσεις της εθνικής συλλογικότητας με βάση το φύλο (π.χ. η μητέρα-πατρίδα) και μελετούν τον ρόλο της σεξουαλικής βίας, σε συμβολικό και υλικό επίπεδο, κατά τις εθνικές συγκρούσεις.¹⁸ Υπάρχουν, επίσης, μελέτες (H. Bhabha, P. Chatterjee) που διερευνούν τον τρόπο με τον οποίο οι ταυτοτικές αντι-αφηγήσεις που ασπάζονται εθνικά περιθωριακές ομάδες, όπως μετανάστες και μειονότητες, κλονίζουν το κυρίαρχο αφήγημα μιας δήθεν ομοιογενούς και αρραγούς εθνικής ταυτότητας, αποκαλύπτοντας τελικά τον, κατ' ουσία, κατακερμα-

18. N. Yuval-Davis, *Gender and Nation*, Sage, Λονδίνο, 1997· D. Kandiyoti (επιμ.), «Gender and Nationalism» (ειδικό τεύχος), *Nations and Nationalism*, τόμ. 6, τχ. 4, 2000.

τισμένο και υβριδικό χαρακτήρα της.¹⁹ Υπάρχουν, τέλος, μελέτες (M. Billig) που φωτίζουν τον τρόπο με τον οποίο οι εθνικιστικές ιδέες και αξίες αυτοαναπαράγονται στο επίπεδο της ασυνείδητης καθημερινότητας μέσα στις σύγχρονες κοινωνίες.²⁰

Οι μεταμοντέρνες προσεγγίσεις ασχολούνται με απόλυτα σύγχρονα προβλήματα αιχμής που συχνά αγνοούνται από τις «κλασικές» αναλύσεις και, αναμφίβολα, εμπλουτίζουν τον ορίζοντα του πεδίου. Φωτίζουν πτυχές που μέχρι πρόσφατα έμεναν αφανείς και σκιαγραφούν τις –προϊούσες– αλλαγές στο περιεχόμενο της εθνικής κοινότητας και ταυτότητας στις «αναπτυγμένες» δυτικές κοινωνίες, διακηρύττοντας, συχνά, την πλήρη υπέρβασή τους. Το πρόβλημα όμως είναι ότι οι προσεγγίσεις αυτές, ως σύνολο, δεν δύναται να προσφέρουν μια συνεκτική ερμηνεία στο πώς, τότε και γιατί του Έθνους και του Εθνικισμού παραμένοντας περισσότερο αποσπασματικές προσπελάσεις παρά ένα ολοκληρωμένο θεωρητικό σχήμα το οποίο προάγει την κατανόηση σε βάθος του αντικειμένου.

3. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Η συνύπαρξη τόσο διαφορετικών σχολών προσέγγισης που αφορούνται από τόσο διαφορετικές θεωρητικές αφετηρίες για να καταλήξουν σε τόσο διαφορετικές ερμηνείες, εγείρει το ερώτημα της προοπτικής του επιστημονικού διάλογου πάνω στο Έθνος και τον Εθνικισμό. Παρ' όλο που υπάρχει έντονη η αίσθηση ότι η φάση της συγκρότησης των «μεγάλων» θεωρητικών σχημάτων του πεδίου έχει πλέον περατωθεί,²¹ οι συμμετέχοντες στον διάλογο δεν έχουν καταφέρει ακόμη να συμφωνήσουν έστω σε ένα *minimum* κοινά αποδεκτών προτάσεων που να απαντούν στα αφετηριακά ερωτήματα του πεδίου, δεν έχουν καν καταλήξει σε κάποιους κοινά αποδεκτούς ορισμούς των υπό εξέταση φαινομένων,²² κάνοντας τον

19. H. Bhabha (επιμ.), *Nation and Narration*, Routledge, Λονδίνο, 1990· P. Chatterjee, *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*, Princeton University Press, Princeton NJ, 1993.

20. M. Billig, *Banal Nationalism*, Sage, Λονδίνο 1995.

21. A.D. Smith, *Nationalism and Modernism...*, ό.π., σ. 225.

22. Πρβλ. τους διαφορετικούς ορισμούς που δίνουν για το Έθνος οι W. Connor (παρατίθεται στο A.D. Smith, *Nationalism and Modernism...*, ό.π., σ. 70), A.D. Smith (παρατίθεται στο A.D. Smith, *Nationalism and Modernism...*, ό.π., σ. 188), A. Giddens, ό.π., σ. 71, και M. Mann, ό.π., σ. 80. Πρβλ. επίσης τους διαφορετικούς ορισμούς του

διάλογο να μοιάζει μάλλον με συζήτηση κωφών. Ας δούμε πως διαμορφώνεται τελικά η τρέχουσα εικόνα: κανείς μέσα στην επισημονική κοινότητα δεν παίρνει πλέον στα σοβαρά τις θέσεις των ίδιων των εθνικιστών – αλλά και τις αρχεγονιστικές νομιμοποιήσεις τους. Οι Νεωτεριστές έχουν δεσπόζουσα θέση χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι θέσεις τους είναι είτε αδιάφυστες, είτε τόσο συνεκτικές μεταξύ τους ώστε να αποτελούν ένα σύνολο προτάσεων με γενική ισχύ. Από την άλλη πλευρά, δεδομένου ότι οι ιδεολογικές στοχοθεσίες του Εθνικισμού (ανεξαρτησία, ισονομία, πρόοδος, κλπ.) αλλά και οι προϋποθέσεις δόμησης των εθνικών ταυτοτήτων (απρόσκοπτη επικοινωνία, μαζική εκπαίδευση, ενιαία κουλτούρα, κοινά πολιτικά δικαιώματα/καθήκοντα, ομογενοποιημένες αναπαράστασεις της εθνικής κοινότητας, κ.ά.) είναι αναμφισβήτητα νεωτερικές, είναι τουλάχιστον έωλο, κοινωνιολογικά, να διακρίνει κανείς έθνη και εθνικισμούς σε προνεωτερικές εποχές, όπως κάνουν οι Παλαιϊστές.²³ Κάτω από αυτούς τους όρους, ίσως μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι Εθνοσυμβολιστές παρουσιάζουν την πιο κομψή αντιπρόταση στο νεωτεριστικό ερμηνευτικό παράδειγμα – χωρίς, όπως είδαμε, αυτό να σημαίνει ότι η θέση τους είναι απρόσβλητη. Οι μεταμοντέρνες προσεγγίσεις, τέλος, αποτελούν χρήσιμο αλλά μη ολοκληρωμένο θεωρητικό σχήμα. Πού οδηγούμαστε τελικά μέσα απ' αυτό το πέλαγος της διαφωνίας;

Η απουσία μιας ενιαίας θεωρίας και η συν-ύπαρξη εναλλακτικών θεωρητικών σχημάτων είναι μεθοδολογικό φαινόμενο εγγενές στις κοινωνικές επιστήμες. Η καθολική σύλληψη των καταστατικών σχέσεων που διέπουν μία πραγματικότητα ή ένα φαινόμενο του κοινωνικού βίου είναι αδύνατη, ενώ οι «κανονικότητες» πάνω στις οποίες στηρίζεται η δυνατότητα γενίκευσης των εμπειρικών παρατηρήσεων των κοινωνικών επιστημών παρουσιάζουν μεγάλες διαφοροποιήσεις που εξαρτώνται από τον χώρο και τον χρόνο. Αν, για παράδειγμα, ο Εθνικισμός έχει την ικανότητα να αναπαράγει τον εαυτό του σε κάθε ήπειρο και κάτω από κάθε καθεστώς,²⁴ στους Καταλανούς και στους Ταμίλ, στους Σκώτους και τους

Εθνικισμού από τους J. Breuilly (παρατίθεται στο A.D. Smith, *Nationalism and Modernism...*, ό.π., σ. 84), A. Giddens, ό.π., σ. 72, και A.D. Smith, ό.π., σ. 188.

23. Παρ' όλα αυτά, ο παλαιϊσμός εξακολουθεί να εμπνέει πρόσφατες μελέτες. Για παράδειγμα βλ. A. Hastings, *The Construction of Nationhood...*, ό.π.

24. A.D. Smith, *Nationalism...*, ό.π., σ. 139.

Κούρδους, στο Κεμπέκ και στην Αλβανία, στη Σερβία και στη Φλάνδρα, με περισσότερο, λιγότερο ή και καθόλου, κάθε φορά, καπιταλισμό, εκβιομηχάνιση, κράτος, εκκοσμίκευση, εκπαίδευση ή εθνοτικούς δεσμούς κάθε είδους, δεν είναι να απορριεί κανείς για την ταυτόχρονη παρουσία τόσο διαφορετικών προσεγγίσεων και ερμηνειών. Φαίνεται ότι τελικά ο Εθνικισμός, (όπως και οι εθνικές ταυτότητες) δεν είναι ένας αλλά πολλοί. Το πρόβλημα λοιπόν έγκειται στο ότι κάθε σχολή (και, πολλές φορές, κάθε προσέγγιση ξεχωριστά) διεκδικεί τη θέση της μίας και μόνης ερμηνευτικής ορθοδοξίας απέναντι σε φαινόμενα πολύμορφα που δείχνουν να αντιμάχονται πεισματικά τη μονοσήμαντη θεωρητική τιθάσευση. Απέναντι στο γεγονός αυτό ο ερευνητής δεν έχει άλλη επιλογή, νομίζω, από την απόπειρα κατανόησης ενός δεδομένου Εθνικισμού ή μίας δεδομένης εθνικής ταυτότητας με την επιλογή, κάθε φορά, του κατάλληλου συνδυασμού αναλυτικών εργαλείων που προσιδιάζει στο εκάστοτε αντικείμενο μελέτης. Αυτός ο μεθοδολογικός εκλεκτικισμός είναι ικανός να αναδείξει τον πλούτο του επιστημονικού διαλόγου για τα έθνη και τους εθνικισμούς, μεταμορφώνοντας τα όποια θεωρητικά αδιέξοδα σε ευρετικές αρετές.

Απομένει μια τελευταία παρατήρηση για τις προοπτικές του ίδιου του αντικείμενου του διαλόγου. Τα τελευταία χρόνια διατυπώνεται συχνά η άποψη²⁵ ότι η καλπάζουσα επανάσταση στις επικοινωνίες και τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, η αυξανόμενη τάση ανάδυσης υπερεθνικών θεσμικών συσσωματώσεων, η διεθνοποίηση της οικονομίας και πολιτικής και, αντίστοιχα, η μείωση των κυριαρχικών δικαιωμάτων των εθνών-κρατών, θα οδηγήσουν σύντομα στην έκλειψη του Εθνικισμού και στην ανάδυση μιας νέας υπερ-εθνικής, παγκόσμιας ταυτότητας η οποία θα υπερφαλαγγίσει και θα απαρχαιώσει όλες τις επιμέρους εθνικές. Αν τα πράγματα έχουν έτσι τότε το αντικείμενο έχει, βέβαια, παρόν και παρελθόν αλλά δεν έχει μέλλον. Προς τι, λοιπόν, το όλο ζήτημα;

Δεν είναι εύκολο να δώσει κανείς μια στέρεη απάντηση σε μια μελλοντολογική επαγγελία η οποία αξιώνει το κύρος της πρόβλεψης ενώ, ουσιαστικά, φλερτάρει έντονα με το στοιχείο της προφητείας. Δεν είναι καθόλου βέβαιο εάν η μείωση των κυριαρχικών δικαιωμάτων των κρατών, κυρίως σε οικονομικο-πολιτικό και στρα-

25. Η άποψη αυτή προσογράφεται συνήθως στους Μετανεωτεριστές χωρίς, απ' όσο γνωρίζω, να έχει αποτελέσει αντικείμενο ad hoc μελέτης. Για περισσότερα βλ. στο A.D. Smith, *Nationalism...*, ό.π., σ. 120-139.

Σχολίες στο πεδίο των σπουδών για το Έθνος και τον Εθνικισμό

ΠΙΝΑΚΑΣ

	ΝΕΩΤΕΡΕΣΤΕΣ	ΑΡΧΕΤΟΝΙΣΤΕΣ	ΠΑΛΑΙΕΣΤΕΣ	ΕΘΝΟΣΥΜΒΟΛΙΣΤΕΣ	ΜΕΤΑΝΕΣΤΕΡΕΣΤΕΣ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΙ	B. Anderson, E. Kedurie, E. Gellner, E. Hobsbawn, M. Mann, J. Breuilly, A. Giddens, M. Hechter, M. Hroch, T. Nairn	P. van den Berghe, C. Geertz, E. Shils	L. Greenfield, A. Hastings, J. Armstrong	A.D. Smith, J. Hutchinson	H. Bhabha, P. Chatterjee, N. Yulval-Davis, D. Kandiyoti, M. Billig
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	Το Έθνος κι ο Εθνικισμός είναι εξ ολοκλήρου προϊόντα των διαδικασιών της νεωτερικότητας. Εμφάνιση στην προστάθεια των ελίτ να ομογενοποιήσουν τους πληθυσμούς ενός κράτους σε ένα ενιαίο εθνικό σύνολο μέσω γραφειοκρατικών μηχανισμών.	Διακρίνεται σε δύο εκδοχές: πολιτισμική και κοινωνιολογική. Τα συνολικά μορφώματα είναι αμύγωνα και, κατά μια έννοια, «φρυσικά», άρα η παρούσα τους ιστορία είναι συνεχής. Εμφάνιση σε βασικά κοινωνικά και πολιτισμικά φαινόμενα όπως γλώσσα, θρησκεία, συγγένεια (kinship), φυλή, τόπος, έθιμο.	Διακρίνεται σε δύο εκδοχές: συνεχή και επαναληπτική. Εμφάνιση σε μεγάλη διάρκεια (longue durée). Τα έθνη είναι παλαιά (perennial), αλλά κατά καινού τρόπο «φρυσικά». Η παρούσα τους στην ιστορία είναι είτε επανάληπτική, είτε συνεχής. Σχετικά με τη δημιουργία των σύγχρονων εθνών δίνεται έμφαση στους εθνοτικούς δεσμούς παρά στις νεότερες διαδικασίες.	Κάθως ένα προνεωτερικό συλλογικό μορφωμα (ethnie) εισέρχεται στη νεωτερικότητα μετέξλεισεται σε έθνος, όχι όμως γραμμικά. Η προνεωτερική συλλογική ταυτότητα μετατρέπεται από τους διανοούμενους ως έξης: τα προνεωτερικά στοιχεία (σύμβολα, μνήμες, μύθοι, αξίες, παραδόσεις) επανενηνεύονται και διαστυφώνονται με νεωτερικά στοιχεία (αυτοδιαθήκη, οικονομικοί και πολιτικοί στόχοι, πρόοδος)	Εμφάνιση στις «περιθωριακές» ομάδες (γυναίκες, μετανάστες, μειονότητες), στις εθνικιστικές αναπαράστασεις με βάση το φύλο, στον κατακερματισμό και την υφριδικότητα των εθνικών ταυτοτήτων στον σύγχρονο κόσμο.

**ΕΝΝΟΙΕΣ
ΚΑΘΙΣΤΑ**

industrialism, mass mobilisation, elites, communication, novelty, construction, mass culture, education, invention, imagination, politics.

continuity/recurrence, ethnicity, myths, symbols, memories, values, traditions, ethics/civic, reinterpretation, intellectuals, conjunction.

fragmentation, globalisation, representation, minorities, supra-nationalism, global culture.

**ΠΛΕΟΝΕ-
ΚΤΗΜΑΤΑ**

Έδειξαν πόσο ιστορικά αβίασμες και λογικά εοφάλα- μένες είναι οι θέσεις του εθνικιστικού λόγου και θε- μέλεισσαν τον κλάδο των σπουδιών για το Έθνος και τον Εθνικισμό. Φώτισαν τις πραγματικές συνθήκες γένεσης και ανάπτυξης του εθνικού φαινομένου διερευ- νώντας τον ρόλο των ελίτ και των γραφειοκρατικών μηχανισμών του κράτους.

Έχοντας ευρεία ερευνητική στόγνευση μελετούν συνέ- χεις, τομές και εταναλη- πτικά σχήματα που οι προ- ηρούμενες σχολές αγνοούν ή υποτιμούν.

Ασχολούνται με ατολό- τως σύγχρονα προβλήμα- τα σε ατολότα σύγχρονες κοινωνίες, θ-γιουν προβλή- ματα αιχμής που συχνά α- γνοούνται από άλλες σχο- λές. Οι προσεγγίσεις τους είναι ιδιαίτερα χρήσιμες για τη μελέτη των δυτικών πολιτολιτομικών κοινο- νιών.

**ΜΕΙΟΝΕ-
ΚΤΗΜΑΤΑ**

Μηχανιστική ανάλυση: θε- ωρούν τους πληθυσμούς ως απλά πύονα των ελίτ. Μη ικανοποιητική ερημ- νεία της «ροητέιας» του Εθνικισμού και της διάδο- σης του Έθνους.

Δεν μπορούν να προσφέ- ρουν μια πειστική εξήρηση για την ύπαξη εθνικής συ- νείδησης σε εποχές και κοι- νότητες που δεν γνωρίζουν τι είναι απρόσκοκτη επι- κοινωνία, μαζική εκπαι- δευση, ομογενοποιημένη κουλτούρα, κοινές νοερές αναταρατατώσεις, κλπ.

Υποτιμούν τη ρευστότητα και πολλαπλότητα των α- τομικών και συλλογικών ταυτίσεων στον παθοδοου- αδό κόσμο. Η σχολή κατα- γορεύεται ως μια ακόμια εκ- δοχή του παλαίτιμου.

Πρόκειται περισσότερο για αποστασιατικές προ- σεγγίσεις παρά για ένα ο- λοκληρωμένο θεωρητικό σχήμα που προσέγει την κατανοηση σε βάθος του Έθνους και του Εθνικι- σμού.

τιωτικό επίπεδο, μπορεί να οδηγήσει σε ανάλογο αποχρωματισμό το αίσθημα της εθνικής ταυτότητας. Δεν είναι βέβαιο εάν μια νέα, εργαλειακή, ου-τοπική, άχρονη και αμνήμων συλλογική ταυτότητα, θα μπορέσει να κινητοποιήσει και, πολύ περισσότερο, να ωθήσει ανθρώπους να πεθάνουν μαχόμενοι γι' αυτήν. Σε κάθε περίπτωση, το βέβαιο είναι ότι ένας επιστημονικός διάλογος δεν μπορεί να κριθεί στη βάση καταστάσεων που είναι αμφίβολο εάν και τότε θα λάβουν χώρα. Προς το παρόν, αυτό που έχει σημασία είναι οι όροι κάτω από τους οποίους ο καθημερινός συλλογικός βίος χιλιάδων ανθρώπων γίνεται, κάποιες φορές, ανέλπιστα αισιόδοξος και κάποιες άλλες, αφόρητα τραγικός. Και αυτό, τουλάχιστον εδώ στη νοτιοανατολική Ευρώπη, το ξέρουμε καλά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ANDERSON, B., *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, Verso, Λονδίνο 1991.
- ARMSTRONG, J., *Nations before Nationalism*, University of North Carolina Press, Chapel Hill NC. 1982.
- ΒΗΑΒΗΑ, Η. (επιμ.), *Nation and Narration*, Routledge, Λονδίνο 1990.
- BILLIG, M., *Banal Nationalism*, Sage, Λονδίνο 1995.
- BREUILLY, J., *Nationalism and the State*, Manchester University Press, Manchester 1993.
- CHATTERJEE, P., *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*, Princeton University Press, Princeton NJ. 1993.
- DEUTSCH, K., *Nationalism and Social Communications*, MIT Press, Νέα Υόρκη 1966.
- GEERTZ, C., *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, Fontana, Λονδίνο 1973.
- GELLNER, E., *Nations and Nationalism*, Blackwell, Οξφόρδη 1983.
- GIDDENS, A., *The Nation-State and Violence*, Polity Press, Cambridge 1985.
- GREENFELD, L., *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Cambridge MA. 1992.
- HASTINGS, A., *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion, and Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- HECHTER, M., *Containing Nationalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000.
- HOBSBAWM, E. - RANGER, T. (επιμ.), *Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.

- HOBBSBAWM, E., *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1992.
- HROCH, M., *Social Preconditions of National Revival in Europe: a Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- HUTCHINSON, J., *The Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of Irish Nation State*, Allen & Unwin, Λονδίνο 1987.
- KANDIYOTI, D. (επιμ.), «Gender and Nationalism» (ειδικό τεύχος), *Nations and Nationalism*, τόμ. 6, τχ. 4, 2000.
- KEDOURIE, E., *Nationalism*, Hutchinson, Λονδίνο 1960.
- KOHN, H., *The Idea of Nationalism*, Collier-Macmillan, Νέα Υόρκη 1967.
- LEOUSSI, A.S. (επιμ.), *Encyclopaedia of Nationalism*, Transaction Pub., New Brunswick NJ. 2001
- MANN, M., *The Sources of Social Power: the Rise of Classes and Nation-states 1760-1914*, τόμ. II, Cambridge University Press, Cambridge. 1993
- NAIRN, T., *The Breakup of Britain*, New Left Books, Λονδίνο 1977.
- ÖZKIRIMLI, U., *Theories of Nationalism*, Macmillan, Λονδίνο 2000.
- SHILS, E., «Primordial Personal, Sacred, and Civil Ties», *British Journal of Sociology*, τόμ. 8, τχ. 2, 1957, σ. 130-145.
- SMITH, A.D., *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Οξφόρδη 1986.
- SMITH, A.D., *National Identity*, Penguin, Λονδίνο 1991.
- SMITH, A.D., *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1998.
- SMITH, A.D., *Nationalism: Theory, Ideology, History*, Polity Press, Cambridge 2001.
- VAN DEN BERGHE, P., «Race and Ethnicity: a Sociobiological Perspective», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 1, τχ. 4, 1978, σ. 401-411.
- YUVAL-DAVIS, N., *Gender and Nation*, Sage, Λονδίνο 1997.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΜΕΛΕΤΗ

- BALAKRISHNAN, G. (επιμ.), *Mapping the Nation*, Verso, Λονδίνο 1996.
- BARTH, F. (επιμ.), *Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organization of Culture Difference*, Little, Brown & Co, Βοστώνη 1969.
- BRASS, P.R., *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*, Sage, Λονδίνο 1991.
- BRUBACKER, R., *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.
- CONNOR, W., *Ethnonationalism: the Quest for Understanding*, Princeton University Press, Princeton NJ. 1994.
- ELEY, G. - SUNY, R.G. (επιμ.), *Becoming National: A Reader*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1996.

- ELLER, J.D. - COUGHLAN, R.M., «The Poverty of Primordialism: the Demystification of Ethnic Attachments», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 16, τχ. 2, 1993, σ. 183-201.
- GELLNER, E., *Nationalism*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1997.
- GUIBERNAU, M., *Nations without States: Political Communities in a Global Age*, Polity Press, Cambridge 1999.
- GUIBERNAU, M. - HUTCHINSON, J. (επιμ.), *Understanding Nationalism*, Polity Press, Cambridge 2001.
- HALL, J.A. (επιμ.), *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1998.
- HOSKING, G. - SCHÖPFLIN, G. (επιμ.), *Myths and Nationhood*, Hurst, Λονδίνο 1997.
- HUTCHINSON, J., *Modern Nationalism*, Fontana, Λονδίνο 1994.
- HUTCHINSON, J. - SMITH, A.D. (επιμ.), *Nationalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1994.
- HUTCHINSON, J. - SMITH, A.D. (επιμ.), *Ethnicity*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1996.
- KEDOURIE, E. (επιμ.), *Nationalism in Asia and Africa*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1971.
- LLOBERA, J.R., *The God of Modernity: The Development of Nationalism in Modern Europe*, Berg, Οξφόρδη 1994.
- MAYALL, J., *Nationalism and International Society*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.
- MCCRONE, D., *The Sociology of Nationalism: Tomorrow's Ancestors*, Routledge, Νέα Υόρκη 1998.
- NAIRN, T., *Faces of Nationalism: Janus Revisited*, Verso, Λονδίνο 1997.
- PERIWALL, S. (επιμ.), *Notions of Nationalism*, Central European University Press, Βουδαπέστη 1995.
- SMITH, A.D., *The Nation in History*, Polity Press, Cambridge 2000.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΕΪΚΟΣ, Θ., *Εθνικισμός και Εθνική Ταυτότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.
- ΒΕΡΕΜΗΣ, Θ. (επιμ.-εισαγ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, μτφρ.: Γ. Στεφανίδης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999.
- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Ν., *Ο Λόγος του Εθνικισμού: Αμφίσημο Σημασιολογικό Πεδίο και Σύγχρονες Τάσεις*, Σάκουλας, Αθήνα 1996.
- ΔΕΡΤΙΛΗΣ, Γ. Β., *Αεί Παιδες Απαιδευτοι: Είκοσι τρία Σχόλια περί Εθνικισμού, Πλούτου, Παιδείας*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996.
- ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ. Θ., *Ελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1993.
- ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ. Θ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1994.

- ΔΟΞΙΑΔΗΣ, Κ., *Εθνικισμός, Ιδεολογία, Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Πλέθρον, Αθήνα 1995.
- ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ, *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός (21 και 22 Ιανουαρίου 1994)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού, Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1995.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π. Μ., *Ιώσηπος Μοισιοδάξ: Οι Συντεταγμένες της Βαλκανικής Σκέψης τον 18ο αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π. Μ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι Πολιτικές και Κοινωνικές Ιδέες*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.
- ΚΟΥΛΟΥΡΗ, Χ., *Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά Σχολεία (1834-1914): Γνωστικό Αντικείμενο και Ιδεολογικές Προεκτάσεις*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1988.
- ΛΕΚΚΑΣ, Π. Ε., *Η Εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε Υποθέσεις Εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, ΕΜΝΕ-Μνήμων, Αθήνα 1992.
- ΛΕΚΚΑΣ, Π. Ε., *Το Παιχνίδι με τον Χρόνο: Εθνικισμός και Νεοτερικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.
- ΛΙΑΚΟΣ, Α., *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.
- ΜΙΧΑΗΛ, Δ., *Έθνος Εθνικισμός και Εθνική Συνείδηση*, Λεβιάθαν, Αθήνα 1992.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν., *Ο Εθνικισμός στην Ύστερη Ανάπτυξη: Οκτώ Κείμενα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Α., *Ρομαντικά Χρόνια: Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, ΕΜΝΕ-Μνήμων, Αθήνα 1993.
- ΣΚΟΠΕΤΕΑ, Ε., *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ., *Η Εξουσία ως Λαός και ως Έθνος: Περιπέτειες Σημαιών*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Α. - ΔΡΑΓΩΝΑ, Θ. (επιμ.), *«Τι Είναι η Πατρίδα μας;»: Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Κυκλοφορεί

ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΖΕΛΗΣ

**ΓΙΑ ΕΝΑΝ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟ
ΤΡΙΤΟ ΔΡΟΜΟ**

ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΤΙΚΟΣ
ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ
ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ ANTONY GIDDENS

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646, FAX 36 12 092

<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

A horizontal white band is centered on a black background. Inside this band, two fountain pen nibs are positioned, one on the left and one on the right. Each nib is surrounded by several concentric circles, resembling ripples in water. The nibs are oriented downwards. A black rectangular box is placed in the center of the white band, containing the Greek word 'ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ' in white capital letters.

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ, ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ

1. Ο Talcott Parsons ήταν ένας από τους λίγους θεωρητικούς της κοινωνιολογίας που, στηριγμένος στην πλέον ανεπτυγμένη και σύνθετη θεωρία περί εκσυγχρονισμού, προέβλεψε την κατάρρευση του κομμουνισμού.

Η πρόβλεψή του στηρίχθηκε στην ιδέα ότι η δημοκρατία είναι μια *εξελικτική παγκόσμια σταθερά*. Υποστήριξε ότι ένα δημοκρατικό άνοιγμα (μέσω της υιοθέτησης κοινοβουλευτικών θεσμών, καθολικής ψήφου, κλπ.) συνιστά βασική προϋπόθεση για να ενισχύσει μια κοινωνία στη σύγχρονη εποχή την «προσαρμοστική της ικανότητα» και να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την αυξανόμενη διαφοροποίηση και περιπλοκότητα που συνεπάγεται η κοινωνική εξέλιξη. Από αυτή την οπτική γωνία, οι κοινωνίες του σοβιετικού μπλοκ αντιμετώπιζαν το δίλημμα *είτε* να ανοίξουν υιοθετώντας κοινοβουλευτική δημοκρατία *είτε* να μείνουν στάσιμες/να υποχωρήσουν σε χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικής διαφοροποίησης και προσαρμοστικής ικανότητας.¹

2. Η πρόβλεψη του Parsons ήταν σωστή – για εσφαλμένους ωστόσο λόγους. Στην πραγματικότητα, μια κοινωνία μπορεί να είναι σημαντικά «προσαρμοστική» στην παγκόσμια τάξη της ύστερης νεωτερικότητας χωρίς να εκδημοκρατίσει το πολιτικό της σύστημα. Αυτό είναι προφανές από την εντυπωσιακή ανάπτυξη του ασιατι-

* Ο Νίκος Μουζέλης είναι Καθηγητής Κοινωνιολογίας στη London School of Economics.

1. Βλ. T. Parsons, «Evolutionary Universal in Society», *American Sociological Review*, τόμ. 29, 1964 και του ίδιου, «Communism and the West: The Sociology of Conflict», στο A. Etzioni - E. Etzioni (επιμ.), *Social Change: Sources, Patterns and Consequences*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1964· βλ. επίσης N. Mouzelis, «Evolution and Democracy: Talcott Parsons and the collapse of the Eastern European Regimes», *Theory, Culture and Society*, Φεβρουάριος 1993.

κού καπιταλισμού. Είτε εξετάζει κανείς τις σχεδόν αυταρχικές δομές του ιαπωνικού καπιταλισμού, την κατασταλτική πολιτική οργάνωση της Νότιας Κορέας και της Ταϊβάν είτε τη σχεδόν ολοκληρωτική κινεζική πολιτεία, σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η «προσαρμοστική ικανότητα» έχει ενισχυθεί χωρίς εκδημοκρατισμό.²

3. Μια προσπάθεια κατανόησης της κατάρρευσης του κομμουνισμού θα πρέπει να εστιασθεί λιγότερο στη δημοκρατία και περισσότερο στη δομή του κομμουνιστικού κράτους και στη σχέση του με τη ραγδαία μεταβαλλόμενη παγκόσμια τάξη.

Η θεώρηση αυτής της σχέσης από μια μακροπρόθεσμη, ιστορική-συγκριτική προοπτική ξεκαθαρίζει ότι, τουλάχιστον στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, καθώς αλλάζει το διακρατικό σύστημα, μεμονωμένα κράτη πρέπει να αλλάξουν δραστικά την εσωτερική τους οργάνωση, εάν επιδιώκουν να αποφύγουν την περιφερειοποίηση ή την εξαφάνιση.

4. Για να ξεκινήσουμε με τον «προ-νεωτερικό» ευρωπαϊκό απολυταρχισμό, το γαλλικό μοντέλο του συγκεντρωτικού πατριμονιακού κράτους (όπως διαμορφώθηκε από τον Λουδοβίκο ΙΔ' και τους διαδόχους του) επεκτάθηκε γρήγορα στην υπόλοιπη ηπειρωτική Ευρώπη, με όλα τα ισχυρότερα κράτη να υιοθετούν περισσότερο συγκεντρωτικές μορφές συλλογής φόρων, στρατιωτικής οργάνωσης, εποπτείας του πληθυσμού, κλπ. Με δεδομένο αυτό το σύστημα των διακρατικών σχέσεων, όποιο κράτος αποτύγχανε να λειτουργήσει συγκεντρωτικά (π.χ., η Πολωνία) ήταν καταδικασμένο σε περιφερειοποίηση, διαμελισμό ή εξαφάνιση.³

5. Κάτι παρόμοιο συνέβη όταν το διακρατικό σύστημα του ευρωπαϊκού απολυταρχισμού υποχώρησε προς όφελος του συστήματος των ευρωπαϊκών κρατών-εθνών. Εάν ο ευρωπαϊκός απολυταρχισμός προϋπόθετε τον δραστικό συγκεντρωτισμό των μέσων κυριαρχίας (με άσκηση βίας και φορολόγηση) στην κορυφή, το κράτος-έθνος συνελπάγεται άνευ προηγουμένου διείσδυση του κράτους στην κοινωνιακή περιφέρεια. Κατά τρόπο διαφορετικό από ό,τι σε

2. Η αποκαλούμενη ασιατική οικονομική κρίση που, πριν από μερικά χρόνια, διατάραξε πρόσκαιρα τις οικονομίες ορισμένων ασιατικών αναπτυξιακών κρατών, δεν αναιρεί, κατά την άποψή μου, την παραπάνω θέση.

3. Βλ. P. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, New York Publications, Λονδίνο 1974.

όλα τα προ-βιομηχανικά κράτη (συμπεριλαμβανομένου και του απολυταρχικού), ο γραφειοκρατικός μηχανισμός του κράτους-έθνους καταστρέφει τον κατατετημημένο τοπικισμό και σύρει ολόκληρο τον πληθυσμό στα ευρύτερα οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά πεδία του εθνικού κέντρου.⁴ Από τη στιγμή που το διακρατικό σύστημα των κρατών-εθνών παγιώνεται, όποιο κράτος αποτυγχάνει να «εκσυγχρονιστεί» (να κάνει, δηλαδή, τη μετάβαση από τον κατατετημημένο τοπικισμό σε διαφοροποιημένα εθνικά πεδία) τείνει να γίνει περιφερειακό ή να διαλυθεί (π.χ., οι αυτοκρατορίες των Οθωμανών, των Ρομανόφ και των Αψβούργων).

6. Στις απαρχές του 21ου αιώνα κινούμαστε γοργά από συστήματα κρατών-εθνών με προεξάρχοντες στρατιωτικούς/γεωπολιτικούς προσανατολισμούς σε ένα σύστημα όπου προεξάρχουν οι οικονομικοί/αναπτυξιακοί προσανατολισμοί – ένα σύστημα κρατών-εθνών που στηρίζεται λιγότερο στον γεωπολιτικό και περισσότερο στον ανταγωνισμό της αγοράς. Εντός αυτού του πρόσφατα αναδυόμενου διακρατικού συστήματος, κάθε κράτος-έθνος με *αντιαναπτυξιακό χαρακτήρα* (όποιο, δηλαδή, θυσιάζει συστηματικά τη λογική της οικονομικής παραγωγικότητας και ανάπτυξης σε όφελος εκείνης της πολιτικής κυριαρχίας ή της θρησκευτικής κατήχησης, για παράδειγμα) είναι προορισμένο είτε να καταρρεύσει (το σοβιετικό κράτος) είτε να καταλήξει στην περιφέρεια (Βόρειος Κορέα, Κούβα, Ιράν).

7. Η κατάρρευση, επομένως, του σοβιετικού κομμουνισμού έχει μικρότερη σχέση με το έλλειμμα δημοκρατίας από ό,τι με το αναπτυξιακό του έλλειμμα. Εντός της νεοφιλελεύθερης παγκόσμιας τάξης των οικονομικά ανταγωνιστικών κρατών-εθνών, ένα αντιαναπτυξιακό κράτος όπως το σοβιετικό μοιάζει με γίγαντα με πηλίνα πόδια: τελείως ανίκανο να μετάσχει σε έναν αγώνα δρόμου όπου οι κύριοι ανταγωνιστές πρέπει να τρέξουν γοργά όχι μόνον για να κερδίσουν αλλά και για να διατηρηθούν στο παιχνίδι.

8. Αντίθετα από την κοινώς επικρατούσα άποψη, η παγκοσμιοποίηση δεν συνεπάγεται την πτώση του κράτους-έθνους. Συνεπάγεται μόνον την πτώση του κρατισμού – δηλαδή της ικανότητας της κυβέρνησης να ελέγχει λεπτομερώς και ευθέως κοινωνικο-οικονομι-

4. Βλ. R. Bendix, *Nation Building and Citizenship*, Action Books, Νέα Υόρκη 1969.

κές και πολιτιστικές εξελίξεις εντός της επικράτειας κυριαρχίας της. Αυτή όμως η μείωση του αυτοπεριορισμού, αυτή η απώλεια της λειτουργίας εσωτερικού ελέγχου/εποπτείας εξισορροπείται από την απόκτηση νέων κρατικών λειτουργιών στο παγκόσμιο πεδίο. Για αυτόν τον λόγο, οι πόροι που αποσπών από τους πολίτες τους τα εξωστρεφή κράτη που είναι προσανατολισμένα στις εξαγωγές τείνουν, προς το παρόν, να αυξάνονται μάλλον παρά να μειώνονται (ως ποσοστό του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος). Όσο περισσότερο ανοίγουν οι κυβερνήσεις τις οικονομίες και τις κοινωνίες τους στο παγκόσμιο εμπόριο, τόσο περισσότερους πόρους τείνουν να χρησιμοποιούν για «εσωτερικές προσαρμογές».⁵ Η παγκοσμιοποίηση επομένως, δεν συνεπάγεται την πτώση του κράτους-έθνους γενικά, συνεπάγεται μόνον την πτώση εκείνων των αντιαναπτυξιακών κρατών που είναι εσωστρεφή – όπως ήταν το σοβιετικό. Από αυτή την άποψη, τρία είδη κρατών είναι συμβατά με την παγκοσμιοποίηση:

α. κράτη της «ύστερης ανάπτυξης» τα οποία, με έναν λίγο-πολύ αυταρχικό τρόπο, υιοθετούν πολιτικές κατεύθυνσης και επίβλεψης της οικονομίας που δεν υπονομεύουν αλλά καθοδηγούν δραστήρια τις δυνάμεις της αγοράς προς αναπτυξιακούς στόχους (π. χ., η Κίνα).

β. «φιλελεύθερα» κράτη-έθνη του καπιταλιστικού κέντρου τα οποία, λόγω της κυρίαρχης οικονομικής τους θέσης, μπορούν να επιτύχουν αύξηση απελευθερώνοντας απλώς περαιτέρω οικονομικούς μηχανισμούς (π. χ., οι ΗΠΑ), και

γ. ημι-κορπορατιστικά, σοσιαλδημοκρατικά κράτη του καπιταλιστικού κέντρου που υιοθετούν πολιτικές κατεύθυνσης και επίβλεψης της οικονομίας σε μεγαλύτερο βαθμό από τα προηγούμενα αλλά είναι λιγότερο αυταρχικά από τα πρώτα (π.χ., Γερμανία, Γαλλία).

9. Δεν είναι με κανέναν τρόπο βέβαιο ότι ο νεοφιλελεύθερος τύπος της παγκοσμιοποίησης που κυριαρχεί προς το παρόν θα επιβιώσει και κατά τον 21ο αιώνα.

Μετάφραση: Τίνα Πλυτά

5. Βλ. D. Rodrik, *International Trade and Big Government*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1975.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΠΕΤΑΝΓΙΑΝΝΗΣ*

**ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ
IN MEMORIAM**

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΕΡΑ: Ο ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ, Θεμέλιο, 2001, 525 σελ. Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, επιμέλεια-πρόλογος: Άλκης Ρήγος - Κωνσταντίνος Τσουκαλάς**

Είκοσι χρόνια μετά τον αδόκητο θάνατο του Νίκου Πουλαντζά (1936-1979), το Πανεπιστήμιο Αθηνών, σε συνεργασία με την Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης και το Πανεπιστήμιο Paris VIII, οργάνωσε διεθνές συνέδριο στην Αθήνα, εκπληρώνοντας ένα διπλό χρέος: τιμώντας αφενός τη μνήμη ενός κορυφαίου μαρξιστή θεωρητικού και στρατευμένου διανοούμενου –ιδιόμορφα «οργανικού» θα έλεγα, εφόσον ουδέποτε υπέταξε την ανεξαρτησία της σκέψης του στην κομματική του ένταξη– της Αριστεράς και φέροντας, αφετέρου, στο προσκήνιο της επιστημονικής και πολιτικής συζήτησης το θέμα της *επικαιρότητας* των θεωρητικών και πολιτικών προβλημάτων τα οποία ο ίδιος ο Πουλαντζάς με τόση οξύτητα και με πλήρη αίσθηση του επείγοντος είχε θέσει.

Ο ογκώδης τόμος περιέχει τις εισηγήσεις των ξένων και ελληνικών διανοητών που πήραν μέρος στο συνέδριο αυτό και που έχουν ασχοληθεί με το έργο του Πουλαντζά ή έχουν ως αφετηρία και ση-

* Ο Βασίλης Καπετανγιάννης είναι διδάκτωρ Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου του Λονδίνου.

** Στον τόμο περιλαμβάνονται άρθρα των: Samir Amin - Stanley Aronowitz - Etienne Balibar - Γιώργος Βέλτσος - Κώστας Βεργόπουλος - Robin Blackburn - Peter Bratsis - Martin Carnoy - Κύρκος Δοξιάδης - Άγγελος Ελεφάντης - Frances Fox Piven - Bob Jessop - Manuel Kastells - Georges Labica - Anne Légaré - Michael Löwy - Αριστόβουλος Μάνεσης - Michel Miaille - Chantal Mouffe - Παναγιώτης Νούτσος - Leo Panitch - Άλκης Ρήγος - George Ross - Emir Sader - Donald Swartz - Σταυρούλα Τουνόρεμα - Κωνσταντίνος Τσουκαλάς - Δημήτρης Χαραλάμπης - Κοσμάς Ψυχοπαίδης.

μείο αναφοράς τις δικές του θεωρητικές επεξεργασίες και τα προβλήματα που έθεσε.

Οιαδήποτε, συνοπτική έστω, αναφορά στον τρόπο με τον οποίο οι εισηγητές αντιμετωπίζουν τα θεωρητικά και πολιτικά προβλήματα που έθεσε ο Πουланτζάς θα κινδύνευε να αδικήσει σοβαρά την ουσία των απόψεων και προσεγγίσεών τους στο έργο του. Θα αδικούσε επίσης, *κατά προέκταση*, και τη διαπραγμάτευση των σημερινών επίμαχων πολιτικών ζητημάτων, ιδιαίτερα αυτών που έχουν σχέση με το πολιτικό όραμα και την πολιτική πρακτική των αριστερών κομμάτων.

Ακριβώς επειδή ο Πουλαντζάς είχε ενεργό πολιτική παρουσία και δραστηριότητα, τοποθετώντας τον εαυτό του σε αυτό που ο ίδιος αποκαλούσε «αριστερό ευρωκομμουνιστικό ρεύμα», ρεύμα που φυσικά σαρώθηκε κι αυτό μαζί με όλα τ' άλλα, ορθόδοξα ή μη, με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και των δορυφωρικών της κομμουνιστικών καθεστώτων, διεκδικείται με τίτλους ιδιοκτησίας από σημερινές πολιτικές ομάδες και τάσεις που, εντελώς άστοχα, θορύβησαν για δήθεν εκμετάλλευση του συνεδρίου από «αλλότριες» δυνάμεις. Το ίδιο, φυσικά, συμβαίνει και στο θεωρητικό επίπεδο με τις απόπειρες «αυθεντικής» ερμηνείας και «ιδιοποίησης» της σκέψης του. Γι' αυτό, *κάθε προέκταση* της θεωρητικής του προβληματικής, πόσο μάλλον των τότε πολιτικών του απόψεων, δεν μπορεί παρά να περιέχει κάποια δόση αυθαιρεσίας.

Οι ελλειπτικές σημειώσεις που ακολουθούν δεν αποσκοπούν φυσικά να υποκαταστήσουν τις διάφορες «αναγνώσεις» του έργου του που περιέχονται στις εισηγήσεις, ελπίζω όμως να χρησιμεύσουν ως συμπληρωματικοί σηματοδότες σε μια δύσκολη πλοήγηση που συνεπάγεται το σύνθετο έργο του.

Θα πρέπει, εκ προοιμίου, να τονιστεί ότι το κενό που άφησε ο Πουλαντζάς στην *πολιτική θεωρία* την οποία προσπαθούσε να συγκροτήσει ως εξέχων εκπρόσωπος του δυτικού μαρξισμού παραμένει ακόμη δυσαναπλήρωτο. Το θεωρητικό του έργο είχε επιφέρει βαθύτατες και αγεφύρωτες ρωγμές στο επίσημο και θεσμοποιημένο θεωρητικό οικοδόμημα του «μαρξισμού-λενινισμού» τα τελευταία υπολείμματα απήχησης και κύρους του οποίου θρυμματίστηκαν οριστικά με την κατάρρευση της ΕΣΣΔ. Ασφαλώς, οι ραγδαίες εξελίξεις που επακολούθησαν και οι μεταβολές στην οικονομική και πολιτική οργάνωση των σύγχρονων αναπτυγμένων δυτικών κοινωνιών, οι αλλαγές στον ρόλο του κράτους και μια σειρά από άλλα

φαινόμενα, με αποφασιστικής σημασίας τις διαδικασίες παγκοσμιοποίησης που έχουν αναδιατάξει τις σχέσεις ισχύος και συνεργασίας μεταξύ των κρατών στη διεθνή οικονομική και πολιτική σκηνή, ήταν αδύνατο, φυσικά, να προβλεφθούν από τον Πουλαντζά. Αυτό δεν σημαίνει ότι η θεωρητική του προσφορά έχει αχρηστευθεί. Κάθε άλλο μάλιστα. Τα θεμελιώδη προβλήματα που έθεσε γύρω από την εξουσία και το κράτος παραμένουν επίκαιρα μολονότι απαιτούν νέες θεωρήσεις και προσεγγίσεις και από θεωρητική σκοπιά και από τη σκοπιά των φορέων δράσης. Για την αντιμετώπιση των νέων προβλημάτων «βασιλική οδός», δυστυχώς, δεν υπάρχει.

Κλίμα εποχής

Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι το πολιτικό, θεωρητικό και πνευματικό κλίμα ήταν τελείως διαφορετικό στην εποχή που συγκροτήθηκε και αναδείχτηκε η επιστημονική του φυσιογνωμία στο πεδίο της μαρξιστικής θεωρίας, για να αποκτήσει μετέπειτα το έργο του σημαντικές θεωρητικές και πολιτικές προεκτάσεις πέρα από τα σύνορα της Γαλλίας. Αξίζει ίσως να σημειωθεί, παρενθετικά, ότι η επαφή του ελληνικού χώρου με τα σύγχρονα ρεύματα της δυτικής μαρξιστικής σκέψης ήταν τότε πολύ περιορισμένη αν όχι ανύπαρκτη. Και αν δεν λανθάνω, η πρώτη ουσιαστική επαφή του Πουλαντζά με ελληνικό κοινό ήταν η εισήγησή του στη Β΄ εβδομάδα Μαρξιστικής Σκέψης που οργάνωσε το 1966 το Κέντρο Μαρξιστικών Μελετών και Ερευνών, το πρώτο think-tank, ας πούμε, της ελληνικής Αριστεράς, υπό την ενθουσιώδη και εμπνευσμένη διεύθυνση του Φίλιππου Ηλιού. Στο κατάμεστο θέατρο «Κεντρικό», το ανυποψίαστο εγχώριο ελληνικό κοινό άκουσε, αμήχανα, για πρώτη φορά, τον μεστό και δυναμικό θεωρητικό λόγο του Πουλαντζά για τις νέες μαρξιστικές προσεγγίσεις στο θεμελιώδες ζήτημα της μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας – το καπιταλιστικό κράτος, τις μορφές του, τις σχέσεις του με τις κοινωνικές τάξεις και την ταξική πάλη, κλπ.

Γενικότερα, η θεωρητική του προσφορά και εκτενής είναι και διακρυμάνσεις, αποχρώσεις και «ρήξεις» παρουσιάζει και αρκετά σύνθετη εμφανίζεται. Απαιτεί, άλλωστε, μία ιδιαίτερη εξοικείωση με ορισμένες βασικές έννοιες για να γίνει ευρύτερα αντιληπτή και κατανοητή ως προς τις πολιτικές της τουλάχιστον συνέπειες, ιδιαίτερα την εποχή εκείνη.

Θεωρητικά θεμέλια

Ήταν, κατ' αρχήν, ο Νίκος Πουλαντζάς γέννημα και θρέμμα των σύγχρονων γαλλικών ρευμάτων σκέψης της εποχής εκείνης καθώς και των πολιτικο-ιδεολογικών συνθηκών από τις οποίες αναδύθηκε το «αναγεννητικό κίνημα του μαρξισμού» – εποχή τήξεως των ιδεολογικών πάγων και μεγαλύτερης επικοινωνίας μεταξύ των αντίπαλων ιδεολογικών-πολιτικών συστημάτων. Και πάλι, είναι αδύνατη η αναφορά σ' όλα αυτά. Αρκεί, πιστεύω, η γενική επισήμανση ότι εργατικά κινήματα, πολιτικά κόμματα της κομμουνιστικής και μη Αριστεράς και διανοούμενοι αναζητούσαν, μέσα από επώδυνες διαδικασίες, τρόπους κριτικής αποτίμησης της παράδοσης, προσπέλασης και προσαρμογής στη μεταπολεμική πραγματικότητα, διεξόδους από την «ψυχροπολεμική» πολιτική απομόνωσή τους, ερμηνείες νέων «φαινομένων», όπως ο Μάης του '68, τα νέα κοινωνικά κινήματα, «ανοίγματα» σε νέα κοινωνικά στρώματα, κλπ. (Παραπέμπω στο έργο του Donald Sassoon).¹

Η θεωρητική και πρακτική προσέγγιση απέναντι στο *καπιταλιστικό κράτος* και στο *πολιτικό καθεστώς* του (ενδεχόμενου) σοσιαλισμού, πέραν της εμπειρίας της ΕΣΣΔ και των δορυφόρων της καθώς και τη συναφή «μαρξιστική-λενινιστική» επίσημη θεωρητική υποστήλωσή της από τα καθεστώτα του «υπαρκτού», κυρίως βέβαια της ΕΣΣΔ, αποτελούσαν ακανθώδη προβλήματα για τον δυτικό μαρξισμό. Μετά την εποχή του «Κομμουνιστικού Μανιφέστου»² –την πιο πολυδιαβασμένη πολιτική μπροσούρα όλων των εποχών– και ορισμένες από τις πιο διεισδυτικές αναλύσεις του Μαξ (*Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*), δυσβάσταχτο και συνθλιπτικό ήταν το βάρος της *λενινιστικής παράδοσης*. (Τα πολιτικά κείμενα του Λένιν είχαν βασικά χαρακτήρα *πολεμικής*, αφορούσαν κυρίως στη συγκρότηση και δράση του «επαναστατικού κόμματος», σε θέματα στρατηγικής και τακτικής, στον χαρακτήρα της επανάστασης και σε μεθόδους κατάληψης της εξουσίας. Η μόνη «δημοκρατική» ου-

1. Βλ. Donald Sassoon, *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century*, Fontana Press, Λονδίνο 1997 σ. 115-440. [Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό Χρόνια Σοσιαλισμού*, 2 τόμοι, Καστανιώτης, Αθήνα 2001].

2. Βλ. τον πρόλογο του Eric Hobsbawm στην επανέκδοση για την επέτειο των 150 χρόνων από την πρώτη δημοσίευση του *The Communist Manifesto*, Verso, Λονδίνο 1998 [*Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, μτφρ.: Γ. Κόττης, Θεμέλιο, Αθήνα 1999].

τοπία που προσέφερε, έχοντας ήδη κατακτήσει την εξουσία, ήταν ο «μαρσασμός του κράτους» –βλ. *Κράτος και Επανάσταση*– μετά τη συντριβή του καπιταλιστικού κράτους και την ανασυγκρότησή του ως «σοσιαλιστικού». Περιττή η αναφορά στη μετέπειτα σταλινική κωδικοποίηση της λενινιστικής θεωρίας).

Συνοπτικά, παρά την πλούσια πολιτική παράδοση και εμπειρία των δυτικών εργατικών κινήματων και κομμάτων καθώς και τη σημαντική συμβολή θεωρητικών όπως ο Κάουτσκι, ο Μπερστάιν, ο Γκράμσι και ο «αυστρο-μαρξιστής» Μπάουερ, εμφανής ήταν η δογματική επικυριαρχία του σοβιετικής προέλευσης «μαρξισμού-λενινισμού», κυρίως στα δυτικά κομμουνιστικά κόμματα, παρά τους «ρεβιζιονιστικούς» προβληματισμούς και τις «παρεκκλίσεις» στελεχών και διανοουμένων και τις τάσεις σχετικής αποστασιοποίησης από το σοβιετικό πρότυπο και τις επιλογές της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής, κυρίως από το ιταλικό Κ.Κ. αλλά και, γενικότερα, από τα άλλα ευρωκομμουνιστικά κόμματα.

Για να επανέλθω, το έργο του Πουλαντζά είναι αδύνατο να «αναγνωστεί» χωρίς σοβαρή γνώση του στρουκτουραλισμού αλλά και της ψυχανάλυσης,³ από όπου τα εννοιολογικά δάνεια είναι πολλά και αρκετά εμφανή αλλά, κυρίως, χωρίς αναφορά στη θεωρητική προβληματική του γάλλου φιλόσοφου Luis Althusser ο οποίος, με αφετηρία το έργο του *Pour Marx*, επέβαλε μια τελείως διαφορετική, «επιστημολογικά αντι-ουμανιστική» ανάγνωση του «Κεφαλαίου» του Μαρξ (βλ. *Lire le Capital* μαζί με τον E. Balibar). Η προσέγγιση του Althusser πολεμήθηκε πολύ αλλά και παρερμηνεύτηκε.

Πάνω σ' αυτά τα θεωρητικά θεμέλια, ο Πουλαντζάς προσπάθη-

3. Είναι χαρακτηριστικό ότι το έργο του κομμουνιστή φιλόσοφου Lucien Seve, *Marxism et la théorie de la personnalité*, που έπαιρνε στα σοβαρά τον Freud, έτυχε της επιδοκμασίας του ΚΚΓ και μάλιστα κυκλοφόρησε (1969) από τον εκδοτικό οίκο του κόμματος Editions Sociales. (Μέχρι τότε, ο Freud θεωρείτο εκπρόσωπος της εκφυλισμένης μικροαστικής σκέψης). Παρεμπιπτόντως, ως ενδεικτικό στοιχείο του «νέου ανέμου» που είχε αρχίσει να νέει στη δεκαετία του 1960, αξίζει να επισημάνουμε ότι ομάδα γάλλων κομμουνιστών οικονομολόγων με επικεφαλής τον Paul Boccard ανέπτυξε μια νέα θεωρία του κρατικο-μονοπωλιακού καπιταλισμού, με τις «αναγκαίες» νομιμοποιητικές αναφορές στον Λένιν αλλά και στον ονγγρικής καταγωγής σοβιετικό οικονομολόγο Varga, ο οποίος είχε έρθει σε αντίθεση με τον Στάλιν στις αρχές της δεκαετίας του 1930, ακόμη δε και στον J.M. Keynes. Η ανάλυση τόνιζε περισσότερο τη διασύνδεση κράτους και καπιταλισμού παρά την υποταγή του πρώτου στον δεύτερο, απέρριπτε τις επικρατούσες τότε ιδέες περί «αναπόφευκτης κρίσης του καπιταλισμού» (καταστροφισμός), επισήμαινε τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους στην οικονομία, κλπ.

σε να οικοδομήσει μια *περιοχική* (regional) θεωρία του «πολιτικού στοιχείου» και να εννοιολογήσει το πρόβλημα των κοινωνικών τάξεων στον σύγχρονο καπιταλισμό⁴ με στόχο να ανασυγκροτήσει εκ βάθρων την πενιχρή –εκτός από την περιοριστική παράδοση του λενινισμού– μαρξιστική πολιτική θεωρία.

Κι αυτή του η προσπάθεια είχε διπλό σκοπό: α) να καταπολεμήσει στον ακαδημαϊκό χώρο το κυρίαρχο επιστημολογικό πρότυπο του *λειτουργισμού* (functionalism) που, με βάση το έργο του T. Parsons, είχε καταφέρει να παραγάγει ένα άκρως συνεκτικό εννοιολογικό σώμα για τη μελέτη των πολιτικών συστημάτων (π.χ. τα έργα των Almond, Eisenstadt, Arnold, Deutch, Apter, Huntington, Nettle, Coleman, Easton, Verba, Shils, κλπ.). Οι βιβλιογραφικές του παραπομπές καθώς και η επιχειρηματολογία του φανερώνουν ευρύτατη γνώση της αγγλο-σαξωνικής βιβλιογραφίας της οποίας την αξία ευθέως αναγνώριζε (μεμφόμενος μάλιστα τους Γάλλους για επαρχιωτισμό, επειδή στην ουσία την αγνοούσαν) χωρίς όμως να αμβλύνει τη σφοδρή κριτική του αντιπαράθεση. Είναι γνωστές οι δημόσιες ανταλλαγές κριτικών απόψεων με τον βρετανό Ralph Miliband⁵ από τις στήλες του περιοδικού *New Left Review* κυρίως αλλά και του *Marxism Today*, όργανο του ΚΚΜΒ που οι μαρξιστές της εποχής παρακολουθούσαν με έντονο ενδιαφέρον και αδιάπτωτο πάθος. Και β) να δημιουργήσει μια θεωρητική και πολιτική *δίοδο* (έναν «τρίτο δρόμο») ανάμεσα στην παράδοση του σταλινισμού, τη σταλινική κρατολατρεία, την οποία και καταπολέμησε με σφοδρότητα, και την παράδοση της σοσιαλδημοκρατίας, καθ' όλα επίσης κρατοκεντρικής αλλά κάθε άλλο παρά βεβαρημένης με γκουλάγκ, ολοκληρωτισμούς και ταξικές γενοκτονίες.

4. Βασικά έργα του *Pouvoir politique et classes sociales*, François Maspéro, 1968 και *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Editions du Seuil, 1974. [Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις, μτφρ.: τόμος Α' Κώστας Φιλίνης, τόμος Β' Λ. Χατζηπροδρομίδης, Θεμέλιο, Αθήνα 1975, και *Οι Κοινωνικές Τάξεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*, μτφρ.: Ν. Μηλιόπουλος, Θεμέλιο, Αθήνα 1982]. Βλ. επίσης το βιβλίο του (επιμ.), *La crise de l'état*, PUF, Παρίσι 1976 [*Η κρίση του Κράτους*, μτφρ.: Ξενοφών Γιαταγάνας, Παπαζήσης, Αθήνα 1978].

5. Κυρίως για τις απόψεις του περί καπιταλιστικού κράτους και εξουσίας που εξέθετε στο έργο του *The State in Capitalist Society: The analysis of the Western System of Power*, Weidenfeld and Nicholson Ltd, Λονδίνο 1969 [*Το Κράτος στην Καπιταλιστική Κοινωνία*, μτφρ.: Νίκος Μπαλής, Πολύτυπο, Αθήνα 1984]. Βλ. επίσης Ν. Πουλαντζάς - Ρ. Μίλιμπαντ - Ζ.Π. Φάυ, *Προβλήματα του Σύγχρονου Κράτους και του Φασιστικού Φαινομένου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977.

Ήταν, κατά συνέπεια, φυσικό να εστιάσει την ανάλυσή του στις *κοινωνικές τάξεις* και το *κράτος*, να εξετάσει τις πολύπλοκες και αμοιβαία προσδιοριζόμενες σχέσεις τους για να καταλήξει, συνοπτικά, σε μια αντίληψη για την εξουσία ως *σχέση*, «ως *υλική συμπίκνωση* του συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ των τάξεων, όπως εκφράζεται, με *ιδιότυπο τρόπο*, στο πλαίσιο του Κράτους».

Ο Πουλαντζάς κατάφερε επίσης να ενσωματώσει δημιουργικά στο θεωρητικό του *corpus* αλλά και να αναπτύξει περαιτέρω ορισμένες βασικές έννοιες και αναλύσεις του Γκράμσι⁶ (του οποίου η θεωρητική επιρροή μόλις τότε άρχιζε να ξεπερνάει τα σύνορα της Ιταλίας) όπως, επί παραδείγματι, τις αντιλήψεις του για τις περιπτώσεις καθεστώτων «εκτάκτου ανάγκης» (φασισμός, δικτατορία), τα διάφορα είδη κρίσης και ισορροπίας κοινωνικο-πολιτικών δυνάμεων από τις οποίες προκύπτουν, κατ' εξοχήν δε τις έννοιες της *ηγεμονίας* και του *συγκροτήματος της εξουσίας*.

Ατελής προσπάθεια

Από *θεωρητική* άποψη, η προσπάθεια του Πουλαντζά να λύσει τον «γόρδιο δεσμό» της μαρξιστικής θεωρίας, ήτοι τον *υποβαθμιστικό αναγωγισμό*, την άποψη δηλαδή περί *πρωταρχικότητας* της οικονομικής βάσης έναντι των άλλων «επιπέδων» (ιδεολογικό, πολιτικό, πολιτιστικό) –του εποικοδομήματος του κλασικού μαρξισμού, στο παραδοσιακό διχοτομικό σχήμα *βάση/εποικοδόμημα*– απέτυχε, παρά την εκλεπτυσμένη και συνεπή χρήση του εννοιολογικού του οπλοστασίου. Ο ίδιος παραδεχόταν πως, αν αφαιρέσει κανείς την άποψη ότι η οικονομία είναι «*σε τελευταία ανάλυση*» η προσδιοριστική των άλλων σφαιρών, τότε ο μαρξισμός μένει μετέωρος.

Παρά τη μεγάλη *σχετική αυτονομία* που απέδωσε θεωρητικά στο «πολιτικό στοιχείο» των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, ο Πουλαντζάς δεν κατάφερε να διαρρηξει οριστικά το κέλυφος του *οικονομισμού* και του *αναγωγισμού*. Ενώ προσπάθησε να αποφύγει την *εργαλειακή* αντίληψη περί κράτους –το κράτος ως «*διαχειριστική επιτροπή της αστικής τάξης*»– υποστηρίζοντας επίμονα ότι έχει οργανική ανάγκη από κάποια *αυτονομία* απέναντι στα ιδιαίτερα καπιταλιστικά συμφέροντα – επειδή ακριβώς έχει ως αποστολή του τη συνολική αναπαραγωγή του καπιταλιστι-

6. Βλ. Νίκος Πουλαντζάς, *Για τον Γκράμσι. Μεταξύ Σαρτρ και Αλτουσέρ. Παρεμβάσεις*, μτφρ.: Τάκης Καφετζής, Πολύτυπο, Αθήνα 1984.

κού τρόπου αναπαραγωγής δεν αποφεύγει τελικά την αντίληψη ότι αποτελεί σε όλες τις περιπτώσεις αρένα ταξικών ανταγωνισμών. Κατά συνέπεια, μολονότι απορρίπτει την αντίληψη περί καπιταλιστικού κράτους ως *εργαλείου-αντικειμένου* ή ως *υποκειμένου*, εν τούτοις αφήνει εκτός θεωρητικής ανάλυσης τις οργανωτικές και θεσμικές πραγματικότητες που παρεμβαίνουν μεταξύ κοινωνικών τάξεων, ομαδικών συμφερόντων, κλπ. και κράτους.

Θα μπορούσε βέβαια ο ίδιος να ισχυριστεί ότι η δική του άποψη υπογραμμίζει το γεγονός ότι οι ταξικές πρακτικές καθορίζονται από τη συνολική «*δομική μήτρα*», η οποία συνίσταται από πολύπλοκες αρθρώσεις των οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών δομών. Αλλά και αυτή η θέση, πέρα από τη *δομική τελεολογία* που συνεπάγεται, αφήνει άλυτο το πρόβλημα της εννοιολογικής και θεωρητικής σύλληψης των πρακτικών εκείνων των οποίων ο πρωταρχικός προσδιορισμός δεν προέρχεται από τη σφαίρα της οικονομίας ή τον ταξικό χώρο και τους ταξικούς ανταγωνισμούς. Είναι, επίσης, φανερό ότι η «*σχετική αυτονομία*» της πολιτικής σφαίρας δεν αφήνει περιθώρια για τη θεωρητική σύλληψη των ιδίων των πολιτικών δομών και αντιφάσεων. Η αλήθεια, βέβαια, είναι ότι η μαρξιστική θεωρία εξακολουθεί να στερείται ειδικών εννοιολογικών εργαλείων για τη μελέτη της πολιτικής σφαίρας και αδυνατεί να εννοιολογήσει πειστικά τον *κυρίαρχο πολιτικό τρόπο παραγωγής και αναπαραγωγής*.⁷

Πολύτιμη συμβολή

Μολονότι ο Πουλαντζάς δεν κατάφερε να λύσει τα προβλήματα της μαρξιστικής θεωρίας με τα οποία επίμονα ασχολήθηκε, οι θεωρητικές του επεξεργασίες κάθε άλλο παρά στο περιθώριο παρέμειναν. Αντίθετα, το έργο του αποτέλεσε αντικείμενο έντονων συζητήσεων και προβληματισμών, η δε επιρροή του απέκτησε σημαντική εμβέλεια. Βοήθησε στην αναζωογόνηση της μαρξιστικής προβληματικής, κέρδισε σημαντικές θέσεις στον ακαδημαϊκό χώρο ως αντίπαλο δέος του κυρίαρχου λειτουργισμού και διαμόρφωσε μια

7. Επ' αυτού βλ. N. Mouzelis, *Post-Marxist Alternatives: The Constitution of Social Orders*, MacMillan, Λονδίνο 1990 [*Μεταμαρξιστικές Προοπτικές*, μτφρ.: Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 1992]. Πρόκειται για τη σοβαρότερη μέχρι στιγμής προσπάθεια επεξεργασίας εννοιολογικών εργαλείων που προσιδιάζουν στην πολιτική σφαίρα *par excellence*.

νέα γενιά πολιτικών κοινωνιολόγων μαρξιστικού προσανατολισμού που παρήγαγαν σημαντικό έργο. Το δικό του έργο παραμένει στενά συνυφασμένο, δεμένο με την μαρξιστική άνοιξη που γνώρισαν τα δυτικά πανεπιστήμια στη δεκαετία του 1970, την εποχή μετά τον γαλλικό Μάη του '68, όταν αυξήθηκε αλματωδώς η ζήτηση για κοινωνικές επιστήμες.

Η θεωρητική του αυστηρότητα και η πολιτική επιχειρηματολογία που προέκυπτε από τις σχετικές αναλύσεις του, άνοιξαν νέους δρόμους προβληματισμού και προσεγγίσεων στα πολιτικά προβλήματα της εποχής για τα αριστερά κινήματα. Άνοιγοντας νέους θεωρητικούς ορίζοντες, έθεσε επί τάπητος προβλήματα που αφορούσαν κατ' εξοχήν τον δρόμο προς τον σοσιαλισμό και το πολιτικό καθεστώς του σοσιαλισμού. Διατάραξε βεβαιότητες, ανέτρεψε εφησυχασμούς, διέβρωσε εμποδισμένους δογματισμούς και συνέβαλε όσο κανείς άλλος ώστε να διαμορφωθούν νέες αντιλήψεις για το κράτος και τον ρόλο του, για τις δυνατότητες παρέμβασης και επίδρασης των «λαϊκών δυνάμεων», για τη δραστικότητα των λαϊκών και κοινωνικών κινήματων και τους χώρους παρέμβασής τους.

Το θεωρητικό έργο του Πουλαντζά αποτέλεσε επίσης ακρογωνιαίο λίθο και στήριγμα του «ευρωκομμουνισμού» και της προσπάθειας ανανέωσης και προσαρμογής των Κ.Κ. της Δυτικής Ευρώπης σε συνθήκες ραγδαίων οικονομικών και πολιτικών ανακατατάξεων και αλλαγών με το ιταλικό Κ.Κ. και τον ηγέτη του Μπερλιόγκουερ σε πρωταγωνιστικό ρόλο. (Παρεμπιπτόντως, δεν ήταν καθόλου τυχαίο που οι προβληματισμοί του ΙΚΚ και το εγχείρημα του ευρωκομμουνισμού «εμφανίστηκαν» μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα του Πινοσέτ στη Χιλή, τον Σεπτέμβριο του 1973, και τον αιματηρό, διά των όπλων, τερατισμό του πειράματος κοινοβουλευτικού «δημοκρατικού σοσιαλισμού» του δημοκρατικά εκλεγμένου προέδρου Σαλβαντόρ Αλλιέντε. Και πάλι, κάθε άλλο παρά τυχαίο είναι ότι από το τραγικό αυτό γεγονός οι διάφορες «αριστερές δυνάμεις» της εποχής εξήγαγαν διαφορετικά συμπεράσματα).

Μολονότι ο ίδιος μάλλον ατύχησε, κατά τη γνώμη μου, όταν καταπιάστηκε με την ανάλυση συγκεκριμένων περιπτώσεων,⁸ ίσως

8. Βλ. το βιβλίο του *La crise des dictatures - Portugal, Grece, Espagne*, Fr. Maspero, Παρίσι 1975 [*Η Κρίση των Δικτατοριών*, μτφρ.: Χρ. Αγκριαντώνη - Απ. Αποστολόπουλος, Παπαζήσης, Αθήνα 1975]. Αντίθετα, στην εισήγησή του στο Συνέδριο (Περί Έθνους-Κράτους) ο Άγγελος Ελεφάντης θεωρεί το βιβλίο αυτό σημαντικό (σελ. 133).

γιατί δεν μπορούσε να ξεφύγει εύκολα από το άκαμπτο θεωρητικό του σχήμα, εν τούτοις οι αναλύσεις του για τον φασισμό και τη δικτατορία⁹ και τις διάφορες μορφές καθεστώτων «εκτάκτου ανάγκης» ήταν πολύτιμες, άντεξαν στον χρόνο, βοήθησαν αποφασιστικά στους προβληματισμούς και ενέπνευσαν την πρακτική αντιστασιακών αριστερών δυνάμεων κατά της δικτατορίας των συνταγματαρχών στην Ελλάδα (1967-1974) αλλά και άλλων αυταρχικών/δικτατορικών καθεστώτων.

Σε απόλυτη επαφή και «συντονισμό» με τις μεγάλες και σκληρές πολιτικές διαμάχες της εποχής στους κόλπους της κομμουνιστικής και μη αριστεράς, ο Πουλιαντζάς υπεράσπισε με πάθος τις απόψεις του προβάλλοντας ένα μαχητικό και μάχιμο ριζοσπαστικό θεωρητικό και πολιτικό Λόγο, συμμετέχοντας στα ελληνικά πολιτικά δρώμενα και ως μέλος του ΚΚΕ Εσωτερικού αλλά, κυρίως, ως αδέσμευτος στην ουσία διανοητής και διανοούμενος κύρους, στρατευμένος στην υπόθεση της ριζικής κοινωνικής αλλαγής, με πλούσια αρθρογραφία σε εφημερίδες και περιοδικά (*Τα Νέα*, *Η Αυγή*, *ΑΝΤΙ*, *Ο Πολίτης*). Κατά συνέπεια, είναι απόλυτα φυσιολογικό οι τοποθετήσεις του στην τότε πολιτική συγκυρία, όπως π.χ. έναντι της ευρωπαϊκής δυναμικής την οποία σαφώς υποτίμησε,¹⁰ να κρίνονται και υπό το φως των μετέπειτα εξελίξεων και εκβάσεων.

Πολιτική Διαθήκη

Το τελευταίο του βιβλίο, *L'état, le pouvoir, le socialisme*,¹¹ υπό τη βαρύτερη σκιά της αποδημίας του θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η πολιτική του διαθήκη. Διότι σ' αυτό αποδέχεται ρητώς ότι η ιστορία δεν έχει, επί του παρόντος, δώσει εμπειρικά παραδείγματα δημοκρατικού δρόμου προς τον σοσιαλισμό, τον οποίο ο ίδιος με αταλάντευτη συνέπεια και φοβερό πάθος υποστήριζε. Απλώς, έγραφε, είχε δώσει αρνητικά παραδείγματα και σφάλματα προς αποφυγήν, πράγματα, βέβαια, καθόλου αμελητέα.

Μέσα στην πληθώρα των αναπάντητων και δυσαπάντητων ερω-

9. Βλ. το έργο του, *Fascisme et Dictature: La 3e Internationale face au fascisme*, Fr. Maspero, Παρίσι 1970 [*Φασισμός και Δικτατορία: Η Κομμουνιστική Διεθνής Αντιμέτωπη στο Φασισμό*, μτφρ.: Χρ. Αγκριαντώνη, Ολκός, Αθήνα 1975].

10. Όπως σημειώνει ο George Ross στην εισήγησή του (σ. 469).

11. Βλ. εκδ. PUF, Παρίσι 1978 [*Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, μτφρ.: Γιάννης Κρητικός, Θεμέλιο, Αθήνα 1978].

τημάτων και αποριών, μέσα στις συναφείς θεωρητικές ασάφειες, στις ιστορικές και συγκυριακές αβεβαιότητες και μέσα στην αγωνία για το μέλλον της Αριστεράς, ο Πουλαντζάς για ένα πράγμα μόνο φαίνεται να ήταν πεπεισμένος: *ο σοσιαλισμός ή θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα υπάρξει*. Και χωρίς καθόλου να υποτιμά τους περιορισμούς της εποχής του και τις εγγενείς δυσκολίες του προτάγματος συνιστούσε την ανάληψη κινδύνων. Στο κάτω-κάτω, έγραφε, οι «κίνδυνοι» ενός τέτοιου εγχειρήματος, είναι προτιμότεροι από το να σφαγιάσουμε τους άλλους για να καταλήξουμε κι εμείς μετά θύματα μιας κάποιας Ελιτροπής Δημόσιας Σωτηρίας (Ροβεσπιέρος και Τρομοκρατία) ή κάποιου Δικτάτορα του Προλεταριάτου (Στάλιν και Εκκαθαρίσεις). Κίνδυνοι του δημοκρατικού σοσιαλισμού, συνόψισε στο τέλος του βιβλίου του, που μπορεί κανείς να αποφύγει μόνο αν σταθεί ήρεμος και βαδίζει σταθερά κάτω από την αιγίδα και τη φερεγγυότητα της *προηγμένης φιλελεύθερης δημοκρατίας*.

«Αλλά, αυτό είναι μια άλλη ιστορία...», κατέληγε στο βιβλίο του, βάζοντας ο ίδιος τα αποσιωπητικά. Ιστορία που δυστυχώς δεν πρόλαβε να γράψει ο ίδιος.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Κυκλοφορεί

ΑΡΧΕΙΑ
ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ
ΚΕΝΤΡΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΕΡΕΥΝΩΝ

ΙΩΑΝΝΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

**ΕΝΙΑΙΑ
ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ
ΑΡΙΣΤΕΡΑ** ΑΡΧΕΙΟ 1951-1967

ΑΘΗΝΑ 2001

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646, FAX 36 12 092

<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ, *Σύγκριση και Ερμηνεία. Η πορεία και οι προοπτικές στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση*, Νήσος, Αθήνα 2001, 304 σελ.

Αναμφισβήτητα, η συγκριτική μέθοδος ήταν ανέκαθεν μία από τις πλέον διαδεδομένες και έγκριτες μεθοδολογίες στον χώρο της πολιτικής επιστήμης (και όχι μόνο). Για πολλούς, η συγκριτική ανάλυση συνιστά αυτοδικαίως την κατ' εξοχήν μέθοδο για την κατανόηση της πολιτικής ανάπτυξης, της μετάβασης στη δημοκρατία, της εκλογικής συμπεριφοράς, της πολιτικής κουλτούρας εν γένει, καθώς και της δομής και λειτουργίας των πολιτικών συστημάτων. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο πως, εδώ και πενήντα περίπου χρόνια, η συγκριτική πολιτική ανάλυση αποτελεί ξεχωριστό κλάδο της πολιτικής επιστήμης διεθνώς.

Δεν είναι όμως για όλους κοινός και αυτονόητος ο τρόπος που εφαρμόζεται η μέθοδος αυτή στα πολιτικά πράγματα. Το πώς, γιατί και τι συγκρίνεται εξαρτάται, αφενός, από τη θεωρητική σχολή σκέψης ενός εκάστου ερευνητή και από το ιστορικό-πολιτισμικό πλαίσιο εντός του οποίου κινείται και τον επηρεάζει, αφετέρου. Έτσι, λόγου χάρη, άλλα είναι τα βασικά ερωτήματα των δομολειτουργιστών των δεκαετιών του 1950 και του 1960, όταν εφαρμόζαν για πρώτη φορά τη συγκριτική πολιτική ανάλυση με συστηματικό τρόπο (Almond, Pye, κ.ά.), άλλα εκείνα των εκπροσώπων της ιστορικής κοινωνιολογίας (Tilly, Polyani, κ.ά.) και άλλα όσα απασχολούν σύγχρονους αναλυτές που κινούνται στο θεωρητικό πλαίσιο του κοινωνικού κονστρουξιονισμού (Todorova, Kristeva, κ.ά.).

Ως εκ τούτου, η συγκριτική πολιτική ανάλυση είναι ένα εξαιρετικά σύνθετο και πολύπλευρο επιστημονικό πεδίο. Μπορεί να είναι γεωγραφική, σύγχρονη, διαχρονική, ποσοτική, ποιοτική, να κινείται στο μικρο-(ατομικό), το μέσο-(οργανωτικό) ή και το μακρο-(πολιτισμικό) επίπεδο ανάλυσης. Άλλοτε πάλι, όταν το ιστο-

ρικό-πολιτισμικό πλαίσιο είναι κατακερματισμένο, μπορεί να μελετά τις ομοιότητες και άλλοτε, όταν το εν λόγω πλαίσιο είναι ενιαίο και ομοιογενές, τις διαφορές των μονάδων σύγκρισης. Σε κάθε περίπτωση όμως, η σύγκριση αξιώνει από τον ερευνητή την ερμηνευτική κατανόηση (με τη βεμπεριανή έννοια του όρου) του νοηματικού περιεχομένου του πολιτικού πράττειν σε ατομικό και θεσμικό επίπεδο. Πραγματική σύγκριση (και όχι ψευδο-σύγκριση) μπορεί να γίνει μόνο στον βαθμό που η συγκρισιμότητα των περιπτώσεων είναι απόρροια ερμηνείας και όχι ένα απλό και τυχαίο δεδομένο της εμπειρίας. Τούτο, μάλιστα, δεν είναι στην πράξη αυταπόδεικτο, μια και συχνά η συγκριτική πολιτική υποτάσσεται σε «εξωτερικές» σκοπιμότητες, ιδεολογικές προτιμήσεις και παρασύρεται στην επιστημολογική παγίδα του αναχρονισμού στον τρόπο χρήσης των αναλυτικών της κατηγοριών. Αυτό συμβαίνει διότι, συχνά, χάνεται το κριτήριο της ιστορικότητας των εννοιών που χρησιμοποιούνται, στο όνομα μιας εμπειρικής δήθεν «επιστημονικότητας».

Την κρίσιμη αυτή σχέση ανάμεσα στη σύγκριση και την ερμηνεία επιχειρεί να αναδείξει στο ομώνυμο βιβλίο του ο συνάδελφος Χρήστος Λυριντζής. Επειδή η σχέση αυτή δεν είναι και η πλέον αυτόδηλη στην κοινότητα των ελλήνων πολιτικών επιστημόνων, προπάντων όμως στους φοιτητές/τριες πολιτικών και κοινωνικών επιστημών γενικά, ο συγγραφέας διαπραγματεύεται το θέμα του με έναν διττό τρόπο που αποτυπώνεται στα δύο μέρη του βιβλίου του. Στο πρώτο μέρος, το οποίο ακολουθεί τους κανόνες συγγραφής ενός διδακτικού εγχειριδίου, γίνεται μια συνοπτική επισκόπηση τριών βασικών τομέων της συγκριτικής πολιτικής: η σχολή της ανάπτυξης, η μελέτη περιοχών (area studies) και η ιστορική συγκριτική κοινωνιολογία. Μέσα από την κριτική τους επισκόπηση, ο κ. Λυριντζής αποτιμά την 50χρονη πορεία του κυρίαρχου ρεύματος της πολιτικής επιστήμης. Η κριτική του, ερειζόμενη στο έργο των McIntyre και Ricoeur κυρίως, αφορά τη θετικιστική, ατομικιστική και δυτικο-ευρωκεντρική προσέγγιση της ακαδημαϊκής συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης. Ο ίδιος κλίνει σαφώς προς μια κονστρουξιονιστική προσέγγιση ανατρέχουσα στη μεγάλη παράδοση της Ερμηνευτικής, σύμφωνα με την οποία η πολιτική ζωή δεν υπάρχει ανεξάρτητα από τους ανθρώπους και τον Λόγο που κατασκευάζουν για τη δράση τους (σ. 100).

Ως προς το πρώτο μέρος του βιβλίου, θα έλεγα πως, ακριβώς ε-

πειδή απευθύνεται πρωτίστως σε φοιτητές/τριες, θα έπρεπε να ήταν ελαφρώς πιο επεξηγητικό και αναλυτικό καθώς, μερικές φορές, η συνοπτική αναφορά στο έργο π.χ. των δομολειτουργιστών ή των εκπροσώπων της ιστορικής κοινωνιολογίας προϋποθέτουν εκ μέρους του αναγνώστη γνώσεις και πληροφορίες τις οποίες δεν είναι σίγουρο πως διαθέτει. Στο ίδιο πνεύμα, θα ήταν ίσως χρήσιμο να σχολιαστούν δύο σημαντικοί θεωρητικοί, βιβλία των οποίων έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά: ο Badie (*Κουλτούρα και Πολιτική*) και ο Edelman (*Η Κατασκευή του Πολιτικού Θεάματος*). Εάν μάλιστα είχε θωρακίσει πληρέστερα τη θεωρητική του άποψη περί της ρηματικής κατασκευής του Πολιτικού απέναντι σε πιθανές κριτικές ή παρερμηνείες για σχετικιστική ροπή (κάτι που μερικές φορές δικαίως διατυπώνεται στη συναφή βιβλιογραφία), τότε το δεύτερο και πολύ πιο ενδιαφέρον, κατά τη γνώμη μου, μέρος του βιβλίου θα ήταν υπόδειγμα εναλλακτικής συγκριτικής ανάλυσης αναφορικά με τη μετάβαση στη δημοκρατία των μετακομμουνιστικών χωρών.

Το δεύτερο μέρος έχει γραφεί σε δοκιμακό στυλ και συνιστά ουσιώδη συμβολή στην κατανόηση των εν λόγω χωρών, όπου η ταυτότητα αναδεικνύεται σε μείζον ζήτημα συνοχής και ατομικού αυτο-προσδιορισμού εντός ενός κοινωνιακού πλαισίου όπου τα άτυπα δίκτυα οικονομικής, πολιτικής και συμβολικής εξουσίας (παραιοικονομία, μαφία, κλπ.) συνυπάρχουν λειτουργικά με τους επίσημους φιλελεύθερους πολιτικούς θεσμούς (εκλογές, κόμματα, σύνταγμα, κλπ.). Ο διττός αυτός τρόπος πολιτικής κυριαρχίας δεν συνιστά απλή δυσλειτουργία ενός δημοκρατικού συστήματος που, ούτως ή άλλως, αργά ή γρήγορα, θα βρει τον δρόμο της ομαλότητας και θα συγκλίνει προς το δυτικό πρότυπο. Αντιπροσωπεύει μάλλον μια νέα συνθήκη που χαρακτηρίζεται από τη «μονιμότητα του προσωρινού», όπου συχνά ο παρίας, ανασυρόμενος από τη μάζα των εξαθλιωμένων, μετατρέπεται σε παρείσακτο νεόπλουτο ο οποίος, λόγω της γενικευμένης εσωτερικής και διεθνούς αστάθειας, κινδυνεύει να χάσει τα προνόμιά του ανά πάσα στιγμή.

Η κατάσταση αυτή διαμορφώνει νέους κανόνες που, στα μάτια του δυτικού παρατηρητή, φαντάζουν ως ανορθολογική παραβατικότητα και ανομία. Ο Λυριντζής δείχνει εδώ με ενάργεια ότι είναι η ικανότητα ενδεδεχούς ερμηνείας του άλλου εκείνη που θα προστατεύσει τη συγκριτική ανάλυση από αναχρονιστικές προβολές και ρηχές περιγραφές οι οποίες, όχι σπάνια, κρύβουν τη συμβολι-

κή υπεροχή της πλούσιας Δύσης απέναντι στη φτωχή Ανατολή.

Επειδή στην Ελλάδα έχει αναπτυχθεί ένας επιστημονικός διάλογος και έχουν δημοσιευθεί κείμενα γύρω από τη μετάβαση στη δημοκρατία (που δεν αφορούν μόνο τις μετακομμουνιστικές κοινωνίες), νομίζω ότι το δεύτερο μέρος του βιβλίου του Λυριντζή αποτελεί παρέμβαση που φέρει νέα στοιχεία και δείχνει εναλλακτικούς δρόμους που θα μπορούσε να ακολουθήσει η συγκριτική πολιτική ανάλυση. Κλείνοντας το βιβλίο του, ο συγγραφέας διατυπώνει ορισμένες επίκαιρες θέσεις γύρω από την «αγωνιστική» (όχι ανταγωνιστική) στάση απέναντι στους αντιπροσωπευτικούς πολιτικούς θεσμούς, σύμφωνα με την οποία η «δημοκρατία δεν μπορεί να είναι καθολική διαγραφή των διαφορών» διά της υπαγωγής τους σε μια γενική αρχή ή ουσία, αλλά ένας κοινωνικός διακανονισμός της διαφοράς (σ. 245).

ΝΙΚΟΣ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ

EDWARD CARR, *Η Εικοσαετής Κρίση 1919-1939. Εισαγωγή στη μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, μτφρ.: Η. Στροϊκού, εκδόσεις Ποιότητα, 2000, 343 σελ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΗΦΑΙΣΤΟΣ, *Ευρωατλαντικές σχέσεις*, εκδόσεις Ποιότητα, 2000, 284 σελ.

Ο Edward Hallet Carr υπηρέτησε στη διπλωματική υπηρεσία της Μεγάλης Βρετανίας (1916-1936) και διατέλεσε καθηγητής Διεθνών Σχέσεων στο Πανεπιστήμιο του Aberystwyth και στο Balliol College του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης. Τα βιβλία του θεωρούνται έργα αναφοράς στη διεθνή βιβλιογραφία, ιδιαίτερα αυτά για την ιστορία της σοβιετικής Ρωσίας.

Το βιβλίο του *Η Εικοσαετής Κρίση 1919-1939. Εισαγωγή στη μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, είναι το πρώτο έργο του που κυκλοφορεί στα ελληνικά και θεωρείται ένα κλασικό έργο καθώς πολλές θέσεις που διατυπώνονται σ' αυτό βρίσκονται και σήμερα στο επίκεντρο της θεωρίας των διεθνών σχέσεων.

Όταν ο Carr έγραφε, το 1939, αυτή τη μελέτη, ουσιαστικά επιχειρούσε μια προσπάθεια εξερεύνησης ενός σχετικά άγνωστου τομέα της Πολιτικής Επιστήμης. Τα δε συμπεράσματα που διατυπώνο-

νται σ' αυτή, παρά το γεγονός ότι διαμορφώθηκαν μέσα από τα γεγονότα μιας σύντομης ιστορικής περιόδου (1919-1939), διατηρούν και σήμερα ένα ευρύτερο ενδιαφέρον και σημασία. Αν και ο συγγραφέας απέφυγε συστηματικά τη διατύπωση προφητειών, η μελέτη φέρει τα σημάδια της εποχής της ως προς την ουσία, τη φρασεολογία, τη χρήση των χρόνων και, κυρίως, ως προς τη χρήση όρων όπως, «πόλεμος», «μεταπολεμικός» – μάλιστα σε ορισμένα σημεία ο αναγνώστης πρέπει να καταβάλλει μεγάλη προσπάθεια προκειμένου να παρακολουθήσει τις αναφορές του συγγραφέα. Ο Carr απέφυγε στις επόμενες εκδόσεις του έργου να ξαναγράψει εκείνα τα κομμάτια που είχαν επηρεαστεί από τη μεταγενέστερη πορεία των γεγονότων. «Θα ήταν σαν να εμφιαλώνεις νέο κρασί σε παλιά μπουκάλια», γράφει ο ίδιος πολύ εύστοχα στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης.

Ο Carr σχεδίασε το βιβλίο αυτό το 1937 και το ολοκλήρωσε τον Ιούλιο του 1939, κι όπως ομολογεί κι ο ίδιος (σ. 22), «*Η Εικοσαετής Κρίση* [γράφτηκε] με στόχο να επισημάνει και να πλήξει τη χονδροειδή και επικίνδυνη ανεπάρκεια του συνόλου σχεδόν των απόψεων σχετικά με τη διεθνή πολιτική στις αγγλόφωνες χώρες από το 1919 έως το 1939, δηλαδή τη σχεδόν πλήρη παράβλεψη του παράγοντα της ισχύος».

Η σύνθετη και τεκμηριωμένη ανάλυση του Edward Carr εξετάζει διεξοδικά τη γέννηση μιας επιστήμης, αυτής των Διεθνών Σχέσεων, τον ρόλο της ισχύος, του δικαίου και της ηθικής στον διεθνή χώρο. Με βάση τις κοινωνικές και πολιτειακές πραγματικότητες των τελευταίων αιώνων, ο Carr επιχειρεί μια σφαιρική κριτική της ουτοπικής και φιλελεύθερης σκέψης στις Διεθνείς Σχέσεις. Στον βασικό κορμό του βιβλίου, αποδέχεται πολύ εύκολα το υπάρχον έθνος-κράτος, μεγάλο ή μικρό, ως τη μονάδα της διεθνούς κοινωνίας, αν και στο τελευταίο κεφάλαιο εκφράζονται ορισμένες σκέψεις, σχετικά με το μέγεθος των πολιτικών και των οικονομικών μονάδων του μέλλοντος.

Όπως επισημαίνει στο εισαγωγικό του σημείωμα και ο Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος, το βιβλίο αυτό του Carr, μαζί με το βιβλίο του Hans Morgenthau, *Politics Among Nations*, θα φέρει την ανατροπή του παραδείγματος του φιλελεύθερου ιδεαλισμού και την αντικατάστασή του από το παράδειγμα του πολιτικού ρεαλισμού. Βέβαια, σε αυτό το ζήτημα, ο διάλογος είναι ιδιαίτερα πλούσιος τόσο στη διεθνή όσο και στην ελληνική βιβλιογραφία και οι α-

πόψεις διίστανται, όσον αφορά το ποια σχολή σκέψης (ιδεαλιστική ή ρεαλιστική) συμβάλλει περισσότερο στην εξήγηση και πρόβλεψη των διεθνών φαινομένων.

Στο κεφάλαιο «Η Αρμονία των Συμφερόντων», ο Carr υπογραμμίζει την αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα σε εκείνους που θεωρούν την πολιτική ως λειτουργία της ηθικής και σε εκείνους που θεωρούν την ηθική ως λειτουργία της πολιτικής (σ. 77).

Στη συνέχεια, προχωρά σε μια ανάλυση του περίφημου δόγματος της αρμονίας των συμφερόντων, σύμφωνα με το οποίο, «επιδιώκοντας το δικό του συμφέρον, το άτομο επιδιώκει το συμφέρον της κοινότητας και, προάγοντας το συμφέρον της κοινότητας, προάγει το δικό του συμφέρον». Αυτή είναι και η αναπόφευκτη συνέπεια του αξιώματος ότι οι ηθικοί νόμοι μπορούν να καθιερωθούν μέσα από μια ορθή λογική διεργασία, σημειώνει ο Carr (σ. 79).

Ο συγγραφέας φαίνεται να συμφωνεί με το δόγμα της ταυτότητας των συμφερόντων και επισημαίνει ότι η σχολή της πολιτικής οικονομίας του *laissez-faire*, που δημιούργησε ο Adam Smith, είναι εκείνη που ευθύνεται κυρίως για τη διάδοση του δόγματος της αρμονίας των συμφερόντων. Όπως έδειξε και ο Adam Smith στο βιβλίο του *Ο Πλούτος των Εθνών*, η κοινότητα διαιρείται σε εκείνους που ζουν από εισοδήματα, σε εκείνους που ζουν από την εργασία τους και σε εκείνους που ζουν από κέρδη. Και τα συμφέροντα «αυτών των τριών μεγάλων τάξεων» είναι «απόλυτα και άρρηκτα συνδεδεμένα με το γενικό συμφέρον της κοινωνίας».

Εξετάζοντας το κοινό συμφέρον στην Ειρήνη, ο Carr υποστηρίζει, ότι από πολιτικής άποψης, το δόγμα της ομοιότητας-ταύτισης των συμφερόντων πήρε σε γενικές γραμμές τη μορφή ενός αξιώματος σύμφωνα με το οποίο κάθε έθνος έχει το ίδιο συμφέρον στην ειρήνη και κάθε έθνος που επιθυμεί να διαταράξει την ειρήνη είναι, κατά συνέπεια, παράλογο και ανήθικο. Η παραπάνω άποψη είναι αγγλοσαξονικής προέλευσης, καθώς μετά το 1918 ήταν μάλλον εύκολο να πείσει κανείς τους πολίτες των αγγλόφωνων χωρών ότι ο πόλεμος δεν ωφελούσε κανέναν, υποστηρίζει ο Carr και σημειώνει ότι το επιχείρημα αυτό δεν φαινόταν ιδιαίτερα πειστικό για παράδειγμα στους Γερμανούς, οι οποίοι είχαν επωφεληθεί σε μεγάλο βαθμό από τους πολέμους του 1866 και του 1870 και απέδιδαν τα βάσανά τους όχι στον πόλεμο του 1914, αλλά στο γεγονός ότι είχαν ηττηθεί (σ. 89).

Περιγράφοντας ο συγγραφέας τις βάσεις του ρεαλισμού και

πώς αυτός εμφανίζεται στον τομέα των διεθνών σχέσεων, υποστηρίζει ότι τα τρία βασικά αξιώματα που περιλαμβάνονται στο δόγμα του Machiavelli αποτελούν τις βάσεις της ρεαλιστικής φιλοσοφίας. Πρώτον, η Ιστορία είναι μια ακολουθία αιτίων και αποτελεσμάτων· δεύτερον, η θεωρία δεν δημιουργεί (όπως υποθέτουν οι ουτοπιστές) πρακτική, αλλά η πρακτική θεωρία· και τρίτον, η πολιτική δεν είναι (όπως υποστηρίζουν οι ουτοπιστές) μια λειτουργία της ηθικής, αλλά η ηθική της πολιτικής, υποστηρίζει ο Carr (σ. 102). Συνεχίζοντας την κριτική του στην ουτοπική θεωρία, τονίζει ότι αυτή συνέδεσε την πίστη της στην πρόοδο με την πίστη της σε ένα απόλυτο ηθικό κριτήριο το οποίο παρέμεινε *ex hypothesi* στατικό. Αντίθετα, κατά τον Carr, ο ρεαλισμός, μη έχοντας κάποιο ανάλογο στήριγμα, έγινε ολόενα και πιο δυναμικός και σχετιστικός. Ακόμη και η έννοια του διεθνισμού είναι μια ειδική μορφή του δόγματος της αρμονίας των συμφερόντων. Κατά τον Carr, «υπόκειται στην ίδια ανάλυση και υπάρχουν οι ίδιες δυσκολίες όσον αφορά στη θεώρησή της ως απολύτου κριτηρίου ανεξάρτητου των συμφερόντων και των πολιτικών εκείνων που τη διακηρύσσουν» (σ. 124).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ανάλυση που επιχειρεί ο Carr για τον ρόλο της ισχύος στη διεθνή πολιτική. Έχοντας ως βάση το βιβλίο του B. Russel, *Power*, όπου η ισχύς εξετάζεται ως «βασική έννοια στην κοινωνική επιστήμη», ο Carr υποστηρίζει ότι στην ουσία της, η ισχύς είναι μια και αδιαίρετη ολότητα και μόνο για την ανάγκη της συζήτησης μπορεί να διαχωριστεί σε στρατιωτική ισχύ, οικονομική ισχύ και σε ισχύ της πειθούς (σ. 154). Όσο για τη θέση της ηθικής στη διεθνή πολιτική, ο Carr αποδέχεται ότι είναι το πιο συγκεχυμένο και πιο δύσκολο πρόβλημα που μπορεί να συναντήσει ένας ειδικός αναλυτής των διεθνών σχέσεων. Εξίσου ενδιαφέρον είναι και το κεφάλαιο για τις προοπτικές μιας νέας διεθνούς τάξης πραγμάτων. Περιγράφοντας το τέλος της παλιάς τάξης πραγμάτων, ο Carr τονίζει ότι η ουτοπία του 1919 ήταν ψεύτικη και άνευ ουσίας. Δεν είχε επιρροή στο μέλλον, επειδή δεν είχε πια ρίζες στο παρόν. Η πρώτη και πιο εμφανής τραγωδία αυτής της ουτοπίας ήταν η επονείδιστη κατάρρευσή της και η απογοήτευση που έφερε μαζί της αυτή η κατάρρευση (σ. 286).

Απαντώντας στο θεμελιώδες ερώτημα, ποιος είναι ο ρόλος της ηθικής στη νέα διεθνή τάξη πραγμάτων, ο συγγραφέας τονίζει ότι μια διεθνής τάξη πραγμάτων δεν μπορεί να βασίζεται μόνο στην ι-

σχύ, για τον απλούστατο λόγο ότι η ανθρωπότητα πάντα θα επαναστατεί μακροπρόθεσμα κατά της ωμής βίας.

Κάθε διεθνής τάξη πραγμάτων προϋποθέτει έναν σημαντικό βαθμό γενικής συναίνεσης. Ωστόσο, μας περιμένει μεγάλη απογοήτευση αν τονίσουμε τον ρόλο που είναι πιθανόν να διαδραματίσει η ηθική, έγραφε «προφητικά» το 1939 ο Edward Carr, στη μελέτη του για την εικοσαετή κρίση 1919-1939, η οποία εξήντα χρόνια μετά παραμένει ένα χρήσιμο εργαλείο για τη μελέτη των σύγχρονων διακρατικών σχέσεων.

Ο Παναγιώτης Ήφαιστος τώρα, υποστηρίζει ότι πολλές από τις θέσεις του Edward Carr για τον ρόλο της ισχύος, βρίσκουν εφαρμογή στις ευρωατλαντικές σχέσεις. Στο βιβλίο που δημοσίευσε από κοινού με τον Κ. Αρβανιτόπουλο, στο πρώτο κεφάλαιο, εξετάζει τη γεωπολιτική και γεωστρατηγική διάσταση του ευρωατλαντικού βάρθρου ισχύος σε ιστορικό και σύγχρονο πλαίσιο. Οι Κ. Αρβανιτόπουλος και Π. Ήφαιστος, προσεγγίζουν ένα πολύ σημαντικό ζήτημα των σύγχρονων διεθνών σχέσεων, όπως είναι αυτό του ευρωατλαντικού χώρου.

Πρόκειται για ένα διεθνές περιβάλλον που ήταν ο βασικός πρωταγωνιστής του ιστορικού γίγνεσθαι του 20ού αιώνα και το οποίο αναμένεται να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στο διεθνές σύστημα και κατά τον 21ο αιώνα, καθώς η Ευρωπαϊκή Ένωση ισχυροποιείται συνεχώς μέσω του ευρώ, της διεύθυνσης και της πολιτικής ενοποίησης.

Ταυτόχρονα, ο ευρωατλαντικός χώρος είναι ιδιαίτερα κρίσιμος και για τα ελληνικά συμφέροντα. Ποιος μπορεί να είναι άραγε ο ρόλος και η θέση μιας μικρής χώρας όπως η Ελλάδα, σε ένα διεθνές περιβάλλον όπως είναι ο ευρωατλαντικός χώρος;

Είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων ποιοτικού και ιδεολογικού χαρακτήρα, υποστηρίζουν οι δύο συγγραφείς στον πρόλογό τους (σ. 1) και υπογραμμίζουν ότι, για να κατανοηθεί πλήρως η μορφή και ο χαρακτήρας του ευρωατλαντικού συστήματος, θα πρέπει να γίνει κατανοητός ο κεντρικός ρόλος των ΗΠΑ αλλά και η θέση της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στο ευρωατλαντικό γίγνεσθαι.

Προς την κατεύθυνση αυτή συμβάλλει ουσιαστικά η ανάλυση του Κ. Αρβανιτόπουλου για τις ευρωαμερικανικές σχέσεις της περιόδου 1945-1989 (κεφάλαιο 2). Αλλά και το επόμενο κεφάλαιο για τις ευρωαμερικανικές σχέσεις μετά τον Ψυχρό Πόλεμο που υ-

πογράφει ο ίδιος, καταθέτει χρήσιμα στοιχεία προκειμένου να προσεγγίσει κανείς την αναδιαμόρφωση της αμερικανικής στρατηγικής αλλά και τα ιδεολογικά ρεύματα που την επηρέασαν (διεθνής παρεμβατισμός ή απομονωτισμός).

Ο Π. Ήφαιστος, στο τελευταίο κεφάλαιο του τόμου, επιχειρεί να καταλήξει σε ορισμένα συμπεράσματα για τον ρόλο της Ατλαντικής Συμμαχίας και του ευρωατλαντικού χώρου στη δεκαετία του 1990.

Επίσης διασυνδέει τα συμπεράσματά του «με ορισμένες υποθέσεις της θεωρίας διεθνών σχέσεων». Υποστηρίζει πως, οι αλλαγές στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας του 1900, είναι δυνατόν να μην προκαλούν ριζική αναδόμηση του συστήματος (σ. 183). Για τον Π. Ήφαιστο «μεγαλύτερη σημασία για τη μορφή και τον χαρακτήρα του συστήματος, έχει η κατανομή ισχύος μεταξύ των μεγάλων συντελεστών του συστήματος και λιγότερο οι εφήμερες και ρευστές θεσμικές ρυθμίσεις».

Η μελέτη των Κ. Αρβανιτόπουλου και Π. Ήφαιστου εξετάζει σε βάθος τους γεωπολιτικούς και γεωστρατηγικούς παράγοντες που διαμόρφωσαν το θεσμικό, πολιτικό και στρατηγικό πλαίσιο του ευρωατλαντικού χώρου. Επίσης, αναλύει τον τρόπο με τον οποίο η μετεξέλιξη του συστήματος επηρέασε την ευρωπαϊκή αμυντική ταυτότητα και τη θεσμική-πολιτική μετεξέλιξη της Ατλαντικής Συμμαχίας.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΝΤΑΛΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

Η «καχεκτική δημοκρατία», η περίοδος από το τέλος του Εμφυλίου πολέμου μέχρι την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας, που «συμπυκνώνει, με έναν ιδιαίτερο αλλά πάντως αποκαλυπτικό τρόπο, τις κυριότερες αντιφάσεις που διατρέχουν τη νεότερη και σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία», αποτελεί αντικείμενο αυτής της μελέτης. Ο συγγραφέας, που στον πρόλογο του βιβλίου σημειώνει ότι στόχος δεν είναι «η συνολική πολιτική και κοινωνική μελέτη της περιόδου 1946-1967, αλλά μόνο η διερεύνησή της κάτω από μια συγκεκριμένη οπτική γωνία, εκείνη που αφορά την παρουσία και δράση των πολιτικών κομμάτων στην εκλογική σκηνή», επανέρχεται στην παλαιότερη θεματολογία του (*Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985) δίνοντας μια ριζικά αναθεωρημένη μορφή της. Τα κεφάλαια του βιβλίου: «Η επιρροή των πολιτικών δυνάμεων στη μεταπολεμική Ελλάδα: άξονες ερμηνείας», «Από τις σφαίρες στα σφαιρίδια και από τα σφαιρίδια στις σφαίρες», «Το κεντρικό διάλειμμα (1950-1952)», «Η διαμόρφωση του “Κράτους της Δεξιάς”», «Η Καραμανλική οκταετία (1956-1963)», «Η εφήμερη εναλλαγή (1963-1965)», «Οι εκλογές που δεν έγιναν». Η έκδοση συμπεριλαμβάνει παραρτήματα για τις τεχνικές της ανάλυσης, τα εκλογικά συστήματα, τις εκλογικές περιφέρειες, τους ανεξάρτητους υποψήφιους, γενικούς πίνακες και ευρετήριο.

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, *Η κορυφή του πελατειακού κράτους: Οργάνωση, στελέχωση και πολιτικοποίηση των ανώτερων βαθμίδων της κεντρικής διοίκησης στην Ελλάδα, 1974-2000*, Ποταμός, Αθήνα 2001.

Η μελέτη αυτή είναι αποτέλεσμα εμπειρικής έρευνας του συγγραφέα στην κεντρική δημόσια διοίκηση και σε θεσμούς της ελληνικής κυβέρνησης τη δεκαετία του 1990 και μελέτης της σχετικής με το θέμα βιβλιογραφίας της μεταπολίτευσης. Το βιβλίο περιλαμβάνει νέα στοιχεία, κυρίως για τη δεκαετία του 1990, και δίνει έμφαση στο θεωρητικό πρόβλημα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στη μετάβαση στη δημοκρατία και τη διοικητική μεταρ-

ρύθμιση. Σκοπός είναι η ανάλυση των σχέσεων ανάμεσα στα ανώτερα επίπεδα της «κορυφής του κράτους» (των ανώτερων κλιμακίων της δημοσιο-υπαλληλίας, των υπουργικών γραφείων και του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού), κατά τη διάρκεια της περιόδου 1974-2000. Τα κεντρικά ερωτήματα του βιβλίου αφορούν τη δομή και τις λειτουργίες της κορυφής του διοικητικού μηχανισμού του πελατειακού κράτους, την προέλευση και τους ρόλους του ανώτερου διοικητικού προσωπικού, τόσο του μόνιμου (τμηματάρχες, διευθυντές, γενικοί διευθυντές) όσο και του μετακλητού (γενικοί και ειδικοί γραμματείς υπουργείων, σύμβουλοι Υπουργών και του Πρωθυπουργού). Το βιβλίο κάνει συγκριτικές αναφορές σε άλλα κράτη, περιλαμβάνει δέκα πίνακες στατιστικών στοιχείων για την ελληνική διοίκηση και index κυρίων ονομάτων.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

Ανδρέας Μοσχονάς (επιμ.), Ευρωπαϊκή Έδρα Jean Monnet - Πανεπιστήμιο Κρήτης. Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων, *Ευρωπαϊκή Ένωση. Επίκαιροι προβληματισμοί*, Εξάντας, Αθήνα 2000.

Το βασικό υλικό του συλλογικού τόμου προέρχεται από τα Μεταπτυχιακά Ευρωπαϊκά Σεμινάρια που οργανώθηκαν στην Πανεπιστημιούπολη Ρεθύμνου τον Σεπτέμβριο του 1998 από την Ευρωπαϊκή Έδρα Jean Monnet. Στα σεμινάρια συζητήθηκε το πρόγραμμα δράσης 2000 (Ατζέντα 2000) της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Ο τόμος περιλαμβάνει τα εξής κείμενα: Ανδρέας Μοσχονάς, «Εισαγωγή: Η Ε.Ε. στις νέες προκλήσεις»· Κωνσταντίνος Τσουνκαλάς, «Το έλλειμμα της δημοκρατίας»· Δημήτρης Ν. Χρυσόχοου, «Η προοπτική της δημοκρατίας στην Ε.Ε.: Θεωρητικές και μεθοδολογικές παρατηρήσεις»· Μιχάλης Τσινισιζέλης, «Οι θεσμοί της Ε.Ε. και η λειτουργία τους»· Δήμητρα Ιωάννου - Τίνα Κακλαμάνη, «Ανεργία και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ε.Ε.»· Παναγιώτης Λιαργκόβας, «Οικονομική και κοινωνική συνοχή: Ιστορική αναδρομή και σημερινοί προβληματισμοί»· Χαράλαμπος Αρ. Κουταλάκης, «Ατζέντα 2000 και ευρωπαϊκές διαρθρωτικές πολιτικές: Το μέλλον των κοινοτικών πρωτοβουλιών»· Σωκράτης Κονιόρδος, «Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, διασφάλιση της απασχόλησης και πολιτικές για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις: Επιδιώξεις και αντιφάσεις»· Ναπολέων Μαραβέγιας, «Η συνοχή του αγροτικού χώρου στη δίνη των μεταρρυθμίσεων της ΚΑΠ»· Κώστας Υφαντής, «Θεσμικές και γεωπολιτικές προοπτικές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: Σκέψεις με αφορμή τη διεύρυνση της Ε.Ε.»· Χαράλαμπος Τσαρδανίδης, «Οι πολιτικές και οικονομικές προεκτάσεις της αίτησης ένταξης της Κύπρου στην Ε.Ε.»· Στέλιος Σταυρίδης - Δημήτρης Κ. Ξενάκης, «Η κοινή εξωτερική πολιτική και η πολιτική ασφάλειας της Ε.Ε.: Παλαιοί προβληματισμοί και νέες προκλήσεις».

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Socratis M. Koniordos, *Towards a Sociology of Artisans. Continuities and Discontinuities in Comparative Perspective*, Ashgate, Aldershot 2001.

Ο στόχος του συγγραφέα είναι να συνεισφέρει στην κοινωνιολογική κατανόηση του στρώματος των βιοτεχνών και της κοινωνικής δομής τους μέσα από την εξέλιξή τους σε διάφορες κοινωνίες και περιόδους, επιχειρώντας να εξηγήσει τη συνέχεια της ύπαρξής τους. Οι βιοτέχνες θεωρήθηκαν ευρύτερα ένα καταδικασμένο στρώμα που έχει ουσιαστικά εκλείψει στον καπιταλισμό. Όπως όμως υποστηρίζει ο συγγραφέας, η επαφή τους με τον καπιταλισμό άλλοτε υπήρξε μοιραία κι άλλοτε όχι, ανάλογα με τις κοινωνικές σχέσεις που επικρατούσαν, τον τύπο της κοινωνίας στην οποία ανήκαν, καθώς και τον συγκεκριμένο χρόνο και το είδος της επαφής που είχε η κοινωνία αυτή με τον καπιταλισμό, αλλά και το είδος του καπιταλισμού αυτού. Έτσι, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, οι βιοτέχνες επιβίωσαν, διατηρώντας χαρακτηριστικά από το παρελθόν και αποκτώντας νέα. Τα κεφάλαια του βιβλίου: «Defining the Artisan: Some Historical Precedents», «Marxist Approaches on Artisans: Simple-Commodity Production and Intermediate Classes», «Lineaments of Simple-Commodity Production», «Sociological Approaches to the Petty Bourgeoisie and Small Firms in Advanced Societies», «Explaining Success and Survival of Artisans: A Comparison of Contemporary Artisans in the Third Italy and Greece». Στο βιβλίο περιλαμβάνεται επίσης index κυρίων ονομάτων.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Γιώργος Φαράκλας, «Αυτό το πράγμα». *Κριτική της αιτιότητας και αυτοσχεσία στη συγκρότηση του κοινωνικού αντικειμένου. Δέκα δοκίμια*, Νήσος, Αθήνα 2001.

Το βιβλίο αυτό αποτελεί για τον συγγραφέα, όπως σημειώνει στον πρόλογο, μια προσπάθεια να σκεφτεί τις προεκτάσεις της διαλεκτικής συγκρότησης εννοιών όσον αφορά τη συγκρότηση του κοινωνικού αντικειμένου, «την αυτοαναίρεση της αιτιότητας, ως κατηγορίας που φιλοδοξεί να εξηγήει τα κοινωνικά φαινόμενα και το είδος αυτοτέλειας του κοινωνικού γνωστικού αντικειμένου που μια τέτοια αυτοαναίρεση συνεπάγεται». Το πρώτο μέρος, «Αυτοσχεσίες του αντικειμένου της γνώσης», περιλαμβάνει τα κεφάλαια: «Μοναρχία, πόλεμος και εμπόριο στον Μοντεσκιέ. Ο αντινομικός χαρακτήρας της νεωτερικότητας και το ζήτημα της αιτιότητας», «Η θεωρία της γνώσης στον Έγκελ. Η γνώση του αυτοσχετιζομένου αντικειμένου», «Έγκελος και Μακιαβέλλι: Επιβάλλω τον νόμο. Το δίκαιο ως άρνηση του γεγονότος από τον εαυτό του», «Η φιλοσοφική νομιμοποίηση

της Ελληνικής Επανάστασης στον Έγελο. “Αρχή του Λα Μποεσί” και αυτοδιάθεση», «“Αυτό το πράγμα”. Για μια διαλεκτική ιστορική μελέτη της φιλοσοφίας», «Αιτιότητα και διαλεκτική, από τον Βέμπερ στον Μαρξ. Επιστημολογικές προϋποθέσεις της κοινωνιολογίας». Το δεύτερο, «Αυτοσχεσίες του αντικειμένου της επιθυμίας», απαρτίζεται από τα κεφάλαια: «Κατάφαση και έγνοια», «Ο θεός ως η κοινωνική σχέση», «Η ιστορία του πόνου», «Φίλημα. Η υπόθεση μιας χειραφετητικής δομής της επιθυμίας και η σχέση των φύλων».

Παντελής Ε. Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.

«Θέμα του βιβλίου είναι το παιχνίδι του εθνικισμού με τον χρόνο», όπως αναφέρει ο συγγραφέας στα προλεγόμενα, ένα αντικείμενο προβληματισμού που απαιτεί αυτογνωστική βούληση και προϋποθέτει «τη συνειδητή απόφαση να αντιμετωπίσουμε ως προβληματικό ό,τι έφτασε να ηχεί στα αυτιά μας φυσιολογικό και αυτονόητο, χάρη ακριβώς στην καθολική επιτυχία της εθνικιστικής κοσμοαντίληψης στον σύγχρονο κόσμο». Ο συγγραφέας εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο «ο εθνικισμός χρησιμοποιεί το παρελθόν για τους δικούς του σκοπούς, ευφάνταστα και δημιουργικά, επειδή παρακινείται όχι από την πραγματικότητα του έθνους, αλλά από την ιδέα του έθνους». Ένας από τους στόχους του «να ερευνήσει τη “μήτρα” στην οποία τυποποιούνται οι παρελθοντικές αναδρομές του εθνικισμού, τα “ιστορικά” του επιχειρήματα. Και να καταδείξει έτσι τον νεοτερικό χαρακτήρα της παραγωγής τους –δηλαδή την ποιοτική διαφορά που τα χωρίζει από την παράδοση στην οποία παραπέμπουν». Το πρώτο μέρος του βιβλίου, «Ο εθνικός χρόνος», περιλαμβάνει τα κεφάλαια: «Η επιστροφή στην παράδοση», «Το φάσμα του εκσυγχρονισμού». Το δεύτερο, «Η εθνική μυθολογία», απαρτίζεται από τα εξής: «Η αφήγηση του εθνικού δράματος», «Το εύρος της εθνικής μυθολογίας», «Το βάθος της εθνικής μυθολογίας». Το δε τρίτο, «Ο εθνικός χώρος», από τα ακόλουθα: «Η ιστορική εστία του έθνους», «Η ποιητική του εθνικού χώρου». Η έκδοση ολοκληρώνεται με ένα ευρετήριο.

Κύρκος Δοξιάδης, *Κοινωνία, ιδεολογία, ηθική*, Πλέθρον, Αθήνα 2001.

Το βιβλίο συγκεντρώνει κείμενα φιλοσοφικού και πολιτικού προβληματισμού που γράφτηκαν από τον Νοέμβριο του 1996 ως τον Δεκέμβριο του 2000. Τα δύο πρώτα μέρη, «Ο Foucault και η ιδεολογία» και «Ο εθνικισμός και η ηθική του χώρου», αποτελούν μεταφράσεις δύο διαλέξεων του συγγραφέα στο Λονδίνο τον Ιανουάριο του 1997 και τον Φεβρουάριο του 1998. Ακολουθούν τριανταοχτώ άρθρα που δημοσιεύτηκαν στα *Ενθέματα της Κυριακάτικης Αυγής*, κείμενα που σχηματίζουν τρεις γενικές θεματικές ενότητες: «Καθημερινότητα και καπιταλισμός», «Χώρος και εθνικισ-

σμός», «Ιδεολογία και κινηματογράφος», αν και, όπως σημειώνει ο συγγραφέας στο προλογικό σημείωμα, «*Η κατάταξη των άρθρων σε τρεις αντίστοιχες, και αριθμητικά ανισομερείς, κατηγορίες είναι ατελής και υπό αίρεση -όπως άλλωστε ισχύει για κάθε ταξινόμηση*». Το βιβλίο συνεχίζει και ανανεώνει την παλαιότερη προβληματική του συγγραφέα για το έθνος, τον καπιταλισμό και την εξουσία. Η προβληματική του εμπνέεται από σύγχρονες ψυχαναλυτικές και μαρξιστικές θεωρίες, καθώς και θεωρίες για την ιδεολογία.

Επιμέλεια: Μαργλέν Λογοθέτη

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ - ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

Γιάννης Κυριόπουλος - Χαράλαμπος Οικονόμου - Νίκος Πολύζος - Άρης Σισσούρας (επιμ.), *Προτεραιότητες για την αναμόρφωση της διοίκησης - διαχείρισης του συστήματος υπηρεσιών υγείας*, (Σειρά: Κοινωνία και Υγεία), Θεμέλιο, Αθήνα 2000.

Η μεταρρύθμιση του συστήματος δημόσιας υγείας και ο επαναπροσδιορισμός των σχέσεων δημόσιας και ιδιωτικής παροχής υπηρεσιών υγείας έχουν βρεθεί τελευταία στο επίκεντρο των συζητήσεων για το κράτος πρόνοιας στην Ελλάδα. Λείπουν, ωστόσο, τα ειδικά βιβλία που εξετάζουν συγκεκριμένες οικονομικές, οργανωσιακές και πολιτισμικές όψεις αυτών των θεμάτων. Ο συλλογικός τόμος των Κυριόπουλου, Οικονόμου, Πολύζου και Σισσούρα περιλαμβάνει ειδικές μελέτες συνολικά δεκαπέντε συγγραφέων. Στον τόμο επιχειρείται, μεταξύ άλλων, η αξιολόγηση της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας και, κυρίως, του τρόπου χρηματοδότησης και διαχείρισης (μάντζιμεντ) των δημόσιων νοσοκομείων. Χρησιμοποιούνται οι έννοιες της προσφοράς και της ζήτησης υπηρεσιών υγείας και του ελέγχου της αποτελεσματικότητας και της αποδοτικότητάς τους. Περιγράφονται τόσο η παθογένεια της υφιστάμενης κατάστασης στον τομέα της υγείας όσο και διέξοδοι για τη βελτίωση της.

Μάνος Μασσαγγάνης (επιμ.), *Η οικονομία των μαιευτικών υπηρεσιών στην Ελλάδα*, (Σειρά: επιστημονική βιβλιοθήκη), Κριτική, Αθήνα 2001.

Η κατάσταση των μαιευτικών υπηρεσιών στην Ελλάδα είναι ένα κεντρικό ζήτημα του συστήματος δημόσιας υγείας και πρόνοιας το οποίο έχει μελετηθεί ελάχιστα. Εν τούτοις, είναι ζήτημα οικείο στα νεαρά ζευγάρια που επιθυμούν να αποκτήσουν ή πρόκειται να αποκτήσουν παιδιά λόγω του ιδιαίτερα υψηλού κόστους και της άниσης ποιότητας των μαιευτικών υπηρεσιών, καθώς και λόγω των σχέσεων ασυμμετρίας ανάμεσα στους παραγωγούς αυτών των υπηρεσιών (ιδιωτικές κλινικές, μαιευτήρες

γυναικολόγοι ιατροί) και στους καταναλωτές (νεαρά ζευγάρια, γυναίκες). Οι παραγωγοί έχουν συγκροτήσει ιδιότυπα μονοπώλια (οι γιατροί) και ολιγοπώλια (οι κλινικές). Το βιβλίο, το οποίο στηρίζεται σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης την περίοδο 1996-1999, αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Στην εισαγωγή και στο πρώτο κεφάλαιο, ο Μ. Ματσαγγάνης κάνει μια θεωρητική και συγκριτική εισαγωγή στην αγορά φροντίδας υγείας γενικά. Στο δεύτερο κεφάλαιο, ο Δ. Νιάκας εξετάζει την προσφορά και το κόστος των μαιευτικών υπηρεσιών. Στο τρίτο κεφάλαιο, η Ιωάννα Αρσενοπούλου εξετάζει την κλινική διαχείριση των μαιευτικών υπηρεσιών. Το βιβλίο κλείνει με ένα κεφάλαιο του Μ. Ματσαγγάνη για τη χρηματοδότηση και τον ρόλο των ασφαλιστικών φορέων στον τομέα των υπηρεσιών αυτών.

Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση του κράτους πρόνοιας*, τόμ. Α', (Σειρά: επιστημονική βιβλιοθήκη), Κριτική, Αθήνα 2001.

Ο συλλογικός τόμος «Η μεταρρύθμιση του κράτους πρόνοιας» στηρίζεται σε τρεις παραδοχές που διατυπώνονται από τον επιμελητή της έκδοσης: πρώτον, η μελλοντική μορφή του κράτους πρόνοιας θα διαφέρει πολύ από εκείνη του παρελθόντος· δεύτερον, η κοινωνική προστασία δεν είναι παρεπόμενη όψη, αλλά συστατικό στοιχείο της παραγωγικής-οικονομικής διαδικασίας της κοινωνίας· τρίτον, οι επιλογές για το ύψος και την κατεύθυνση των κοινωνικών δαπανών, για τη ρύθμιση των αγορών εργασίας και για τη διασφάλιση ή μη της κοινωνικής συνοχής είναι κατεξοχήν πολιτικές επιλογές. Οι δεκατέσσερις συγγραφείς του συλλογικού τόμου ασχολούνται με το γενικό μοντέλο του κοινωνικού κράτους (Θ. Σακελλαρόπουλος), τις σχέσεις κράτους, επιχειρήσεων και αγοράς σε περίοδο κρίσης της κοινωνικής πολιτικής (Γ. Χάλαρης), τη μεταβλητή του κοινωνικού φύλου σε σχέση με την κοινωνική φροντίδα (Κούλα Λαμπροπούλου), τις κοινωνικές σχέσεις και τις ατομικές και συλλογικές πρακτικές που διαμορφώνουν το κράτος πρόνοιας (Π. Κυπριανός), τον κοινωνικό αποκλεισμό (Σ. Χτούρης), τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας (Γ. Κουζής) και την πολιτική για τον εργάσιμο χρόνο (Στ. Αλεξανδρόπουλος), τη θέση των εργαζομένων στις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας (Ι. Ψημμένος), το σύστημα των κοινωνικών ασφαλίσεων (Σ. Ρομπόλης και Μ. Χλέτσος) και τη χρηματοδότησή του (Θ. Ρούπας), τα σύγχρονα συστήματα υγείας (Χ. Οικονόμου) και το «κοινωνικό δίκτυο ασφαλείας» (Αθ. Σισσούρας και Γ. Αμίτσης).

Επιμέλεια: Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

Φάνης Μαλκίδης, *Η πολιτική της Ελλάδας και της Τουρκίας για τη Θράκη μετά την ένταξή τους στο ΝΑΤΟ*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Τομέας Νεοελληνικής Κοινωνίας, επιβλέπων καθηγητής: Νεοκλής Σαρρής, Αθήνα 2000.

Η είσοδος της Ελλάδας και της Τουρκίας στο Βορειοατλαντικό σύμφωνο άλλαξε δεδομένα και προοπτικές και οι μηχανισμοί του ΝΑΤΟ αναδείχθηκαν σε φανερό ή αθέατο, ρυθμιστή των ζητημάτων των δύο χωρών.

Η Τουρκία, πριν από την ένταξή της στη Συμμαχία, είχε αρχίσει μια πολιτική που είχε ως στόχο την αναθεώρηση συνθηκών είτε με διπλωματικά ή με άλλα μέσα. Ταυτόχρονα, και παρά τις δηλώσεις του διαμορφωτή της νέας Τουρκίας, Μουσταφά Κεμάλ, για περιορισμό της τουρκικής εθνικής ιδέας εντός του κράτους, το ζητούμενο ήταν η ανάδειξη του «τουρκισμού» των μειονοτήτων που διαβιούσαν σε άλλα κράτη. Σ' αυτή την πολιτική εντάχθηκε το ζήτημα που σχετιζόταν με την προβολή ως «τουρκικής-εθνικής μειονότητας» των μουσουλμανικών μειονοτήτων της Θράκης.

Στη διατριβή υποστηρίζεται ότι η Τουρκία, μετά την ένταξή της στο ΝΑΤΟ, πίεσε την Ελλάδα για την κατάσταση των μουσουλμάνων της Θράκης. Η Τουρκία απαίτησε από την Ελλάδα να μαθαίνουν οι Πομάκοι, όπως και οι Αθίγγανοι, την τουρκική γλώσσα, υφιστάμενοι έναν γλωσσικό και πολιτισμικό εκτουρκισμό. Οι τουρκικές πιέσεις για τις μουσουλμανικές μειονότητες συνεχίστηκαν με την πάροδο του χρόνου και την περαιτέρω προσέγγιση των δύο πλευρών εντός των νατοϊκών πλαισίων, με μια σειρά από ρυθμίσεις που αλλοίωσαν τη φυσιογνωμία των μειονοτήτων. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο συγγραφέας στη Θράκη, «η τουρκική πολιτική χρησιμοποίησε, και συνεχίζει να το πράττει, μεθόδους, που είχαν σαν σκοπό: Τη συνένωση και των εκτουρκισμό των μουσουλμανικών μειονοτήτων, έτσι ώστε να αποκτήσουν τεχνητή τουρκική συνείδηση, θεωρώντας ως «μητέρα πατρίδα» την Τουρκία. Καταβλήθηκε προσπάθεια, να αναγνωρισθούν οι μουσουλμανικές μειονότητες, ως μία εθνική τουρκική μειονότητα και να αναβαθμιστεί σε κοινότητα ακολουθώντας το παράδειγμα της Κύπρου».

Ο συγγραφέας της διατριβής επισημαίνει ότι η Ελλάδα, μετά την είσοδό της στη Βορειοατλαντική συμμαχία, απομόνωσε ολόκληρες περιφέρειες, καθιστώντας τις χώρους παραμεθόριους, ικανούς για να δεχθούν μόνο

στρατιωτικά έργα και ανεπιθύμητους δημόσιους υπαλλήλους και στρατιωτικούς. Η περίπτωση της Θράκης, η οποία αποτέλεσε για λόγους νατοϊκής ασφάλειας το «ανάχωμα», όπως το ονομάζει, προς το σύμφωνο της Βαρσοβίας, είναι χαρακτηριστική. Ο καθορισμός ενός συγκεκριμένου αμυντικού ρόλου για τη Θράκη, είχε τις επιπτώσεις του στην οικονομική, κοινωνική και δημογραφική ισορροπία με τα επακόλουθα της ερήμωσης, της μετανάστευσης.

Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις επανακαθορίστηκαν βάσει των νέων δεδομένων, των συμφερόντων και προτεραιοτήτων του ΝΑΤΟ, του κλίματος του Ψυχρού Πολέμου και της «κοινής αντιμετώπισης της κομμουνιστικής απειλής». Η στάση της Ελλάδας απέναντι στη Θράκη επηρεάστηκε καθοριστικά, μετά το 1952, είτε με την πίεση για αλλαγή από μουσουλμανικών σε τουρκικών του χαρακτηρισμού των μειονοτήτων, είτε με την αδράνεια στον οικονομικό, αναπτυξιακό τομέα, κατευθύνοντας ένα μεγάλο μεταναστευτικό κύμα των Θρακιωτών προς το εξωτερικό και το εσωτερικό.

Στο ζήτημα της εκπαίδευσης, η μειονοτική παιδεία έγινε τουρκοκεντρική, με έντονα τα χαρακτηριστικά αλλοίωσης της πολιτιστικής και γλωσσικής κουλτούρας των Πομάκων και των Ρωμιά. Η ελλαδική πολιτική δεν ακολούθησε ένα σχέδιο για τη μειονοτική εκπαίδευση, αφού αποδέχθηκε την τουρκική παρουσία, με την αποκλειστική χρήση της τουρκικής γλώσσας ως μέσο εκπαίδευσης των μειονοτήτων.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στη διδακτορική διατριβή χρησιμοποιείται ο όρος ελλαδική Θράκη ή απλώς Θράκη, για να αποδώσει την περιοχή που περιλαμβάνεται μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου από τα δυτικά προς τα ανατολικά, και μεταξύ Βουλγαρίας και Θρακικού Πελάγους από βόρεια προς νότια. Ο όρος «Δυτική Θράκη» δεν χρησιμοποιείται στην παρούσα μελέτη, αφού αυτός, κατά τον συγγραφέα, εξετάζει τον χώρο από την τουρκική γεωγραφική, πολιτική και ιδεολογική σκοπιά.

Μετά από την εισαγωγή, στην οποία εκτίθεται το ζήτημα που ερευνά ο συγγραφέας της διατριβής, η εργασία διαιρείται σε δύο μέρη, που περιλαμβάνουν συνολικά έξι κεφάλαια στα οποία πραγματεύεται τα εξής θέματα:

Στο πρώτο μέρος, στο πρώτο κεφάλαιο, παρατίθεται η βασική νομική διάταξη που διέπει τις μουσουλμανικές μειονότητες, η Συνθήκη της Λωζάννης. Προσφυγικό ζήτημα και δημιουργία ενός κλίματος στον χώρο με απώτερο στόχο τη διασπορά του κεμαλικών ιδεών για την τουρκική εθνική ιδέα, είναι τα περιεχόμενα του κεφαλαίου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930 και οι επιπτώσεις του στη Θράκη, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο η προσέγγιση των δύο χωρών επηρέασε την κοινωνία. Παρατίθεται και αναλύεται το προενταξιακό, στο ΝΑΤΟ κλίμα και διερευνώνται τα αποτελέσματα που είχε η προσέγγιση της Ελλάδας και της Τουρκίας στη Θράκη.

Στο δεύτερο μέρος, το πρώτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στη στάση της ελληνικής πολιτείας για τις μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης, οι

οποίες μετατρέπονται σε «ομοιογενή εθνική τουρκική μειονότητα», αλλοιώνοντας τη φυσιογνωμία τους μέσω διοικητικών, εκπαιδευτικών και άλλων περιορισμών, στις επιπτώσεις που είχε η ελληνοτουρκική διένεξη για την Κύπρο, στη Θράκη καθώς και στο ζήτημα της μετανάστευσης.

Το δεύτερο κεφάλαιο σχετίζεται με τις επιπτώσεις που είχε η ελληνική πολιτική στη Θράκη σε μια περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από τον στρατό, ενώ ασχολείται και με τις προτεραιότητες της τουρκικής πολιτικής αφού, φανερά ή συγκαλυμμένα, η χώρα βρίσκεται υπό στρατιωτική διακυβέρνηση. Αναλύεται η προσπάθεια ουσιαστικής επιβολής της τουρκικής γλώσσας στις μειονότητες ενώ διερευνώνται οι προσπάθειες που έγιναν για παρέμβαση της Τουρκίας στην περιοχή.

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται η ανάλυση των πολιτικών της Ελλάδας και της Τουρκίας, με βάση τα δεδομένα που έχουν προκύψει (τουρκική εισβολή στην Κύπρο, ανεξάρτητοι συνδυασμοί μουσουλμάνων βουλευτών, δημιουργία της «Ανώτατης Συμβουλευτικής Επιτροπής») και εξετάζεται η ελληνοτουρκική προσέγγιση του 1988.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζεται η σημερινή κατάσταση μετά τα γεγονότα στην Ανατολική Ευρώπη. Αναλύεται η σημερινή πολιτική της Τουρκίας και διερευνώνται οι ελληνικές πολιτικές παρεμβάσεις στην τοπική οικονομία και κοινωνία.

Η εργασία κλείνει με μια συνοπτική αναφορά στις τουρκικές και ελληνικές πολιτικές για τη Θράκη, όπως αυτές υλοποιήθηκαν μετά το καθοριστικό και για τις δυο χώρες χρονικό σημείο ένταξης στο Βορειοατλαντικό σύμφωνο.

Στο τέλος της εργασίας παρατίθενται οι πρωτογενείς πηγές –Αρχεία Υπουργείου Εξωτερικών της Ελληνικής Δημοκρατίας, δημοσιεύτες πηγές– πρακτικά συνεδριάσεων του ελληνικού κοινοβουλίου, δημοσιεύματα τουρκικών και ελληνικών εντύπων, οι αναφορές του τουρκικού και ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών στο Internet, η γενική βιβλιογραφία η οποία διακρίνεται σε ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση. Η τελευταία περιλαμβάνει κυρίως δημοσιεύματα στην τουρκική γλώσσα.

Κωνσταντίνα Μπότσιου, *Griechenlands Weg nach Europa: Von der Truman-Doktrin bis zur Assoziierung mit der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft, 1947-1961*, Peter Lang Verlag, Reihe Moderne Geschichte und Politik 1999, 598 σελ. [*Η Πορεία της Ελλάδας προς την Ευρώπη: Από το Δόγμα Τρούμαν μέχρι τη Σύνδεση με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, 1947-1961*, Peter Lang, σειρά: Σύγχρονη Ιστορία και Πολιτική, 1999. Επιβλέπων καθηγητής: Prof. Dr. Franz Knipping (Πανεπιστήμιο Tübingen)], υπό έκδοση από τις εκδ. Πατάκη, σειρά: Νέοτερη και Σύγχρονη Ιστορία, 2002.

Αντικείμενο της διατριβής είναι η διαμόρφωση της εξωτερικής και ευ-

ρωπαϊκής πολιτικής της Ελλάδας κατά την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο (1947-1961). Η ευρωπαϊκή εξέλιξη της Ελλάδας παρακολουθεί την αποκρυστάλλωση των ευρωπαϊκών στρατηγικών των υπόλοιπων χωρών της Δυτικής Ευρώπης, παρουσιάζοντας, όμως, εξαιρετικής σημαντικής ιδιαιτερότητες. Τη διαφοροποιούν τα ιστορικά βάρη που επισωρεύει, μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο Εμφύλιος, τα ανεπούλωτα ακόμη τραύματα του Μεσοπολέμου και η σύγκρουση διαφορετικών αντιλήψεων ως προς τη διαμόρφωση της μεταπολεμικής φυσιογνωμίας της χώρας. Καθυστερεί, έτσι, όχι μόνο η χρονική ωρίμανσή της, αλλά και η ιδεολογική συστηματοποίησή της σε μια συνολική πρόταση για το μέλλον.

Με τη συμμετοχή στους περισσότερους οργανισμούς που συνθέτουν μετά το 1945 το δυτικό πολιτικό-θεσμικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση επέχει κεντρική θέση, η Ελλάδα συγχρονίζει, βέβαια, την εξωτερική της πολιτική με τους μετασχηματισμούς της πολιτικοοικονομικής της ενδοχώρας και την ενοποιητική δυναμική που ενέχεται ήδη στο Σχέδιο Μάρσαλ και επεκτείνεται, στη συνέχεια, στην ίδρυση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1955-1957). Συνιστά, ωστόσο, αξιόπροσεκτο ιστορικό «παράδειγμα» το γεγονός ότι, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες (δυτικο)ευρωπαϊκές χώρες, η ενσωμάτωση της Ελλάδας στους θεσμούς ευρωπαϊκής συνεργασίας προσλαμβάνεται συνήθως από τη σύγχρονη ιστοριογραφία μόνον οριακά ως συνειδητός ευρωπαϊκός προσανατολισμός.

Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αναλύεται κατά κανόνα με ασύμμετρη έμφαση στην ατλαντική διάσταση. Τα αίτια μπορεί να αναζητηθούν αφενός στην ίδια τη λειτουργία του αμερικανικού παρεμβατισμού, αφετέρου στην αναδρομική ερμηνευτική γοητεία θεωριών για την «δορυφοροποίηση» και «αποικιοποίηση» της Ελλάδας που αύξησαν την επιρροή τους μέσα στα αντιαμερικανικά αντανάκλαστικά της Μεταπολίτευσης. Η ερμηνευτική αυτή παράδοση διασπά την ενότητα δυτικής-ευρωπαϊκής πολιτικής που αναγνωρίζουν οι περισσότερες κοινοτικές χώρες, ακόμη και όσες κατά καιρούς στήριξαν ζωτικά συμφέροντα στη διάξευξη ατλαντικών-ευρωπαϊκών επιλογών (π.χ., Γαλλία). Αναπαράγεται, επίσης, η κλασική αντίληψη ότι η ελληνική εξωτερική πολιτική ήταν υποταγμένη σε έξωθεν υπαγορευμένες στρατηγικές, ερήμην των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δυνάμεων και τάσεων στο εσωτερικό της χώρας.

Η θέση ότι η ένταξη της Ελλάδας στους θεσμούς ευρωπαϊκής συνεργασίας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο δεν αποτελεί πολιτική επικουρική της δυτικής, αλλά επίκεντρό της και επιλογή σύμφυτη με τις διεργασίες που συνειδητά προώθησε στο εσωτερικό πολιτικό γίγνεσθαι είναι η αναλυτική αφετηρία της διατριβής που παρουσιάζεται εδώ. Το έργο δεν ακολουθεί τους κανόνες της παραδοσιακής διπλωματικής ιστορίας για τις διμερείς ή πολυμερείς σχέσεις της επίσημης Ελλάδας με ευρωπαϊκές χώρες ή εκπροσώπους ευρωπαϊκών οργανισμών. Η εξέλιξη της εξωτερικής και ευ-

ρωπαϊκής πολιτικής εξετάζεται μέσα στο αναλυτικό πλαίσιο που προσφέρουν τόσο οι διεθνείς εξελίξεις που συνδιαμορφώνουν τη φυσιογνωμία και τις επιλογές της μεταπολεμικής Ελλάδας, όσο και οι συμπεριφορές, οι τάσεις και οι αντιλήψεις που αναδύονται στην εσωτερική πολιτική διαδικασία δημιουργώντας το ζωντανό υπόστρωμα πάνω στο οποίο προκαλούνται ή αφομοιώνονται αλλαγές στις εξωτερικές σχέσεις και ωριμάζουν οι τελικές κατευθύνσεις.

Σε αυτή τη θεώρηση, δεν αγνοείται βέβαια η κυριαρχική παρουσία των ΗΠΑ ούτε οι στρατηγικές προτεραιότητές τους για την ανάσχεση του ευρωπαϊκού εθνικισμού και του σοβιετικού επεκτατισμού, μεταξύ άλλων και μέσω της στήριξης της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Η αμερικανική πολιτική έναντι της Ελλάδας και, ευρύτερα, της Ευρώπης αποτελεί μάλιστα βασικό εργαλείο ερμηνείας της ιδιαίτερης ευρωπαϊκής πορείας της Ελλάδας. Σε αυτή τη σύζευξη, όμως, προτείνεται ότι στόχος της αμερικανικής πολιτικής δεν ήταν τόσο η διαίωση της οικονομικής και στρατιωτικής παρουσίας των ΗΠΑ, αλλά, κυρίως, η μελλοντική κατάργηση αυτής της ανάγκης μέσω της υποβοήθησης των Ευρωπαίων –και των Ελλήνων– να αποκτήσουν πολιτική σταθερότητα, οικονομική βιωσιμότητα και στρατιωτικές δυνατότητες που θα τους επέτρεπαν να λειτουργούν αυτόνομα και αποτελεσματικά μέσα στο ευρω-ατλαντικό πλαίσιο. Αυτό ισχύει και για την περίοδο μετά το 1949 (σύσταση ΝΑΤΟ, πόλεμος Κορέας), οπότε αναβαθμίζονται οι ατλαντικές στρατηγικές επιδιώξεις έναντι της πολιτικο-οικονομικής ενδυνάμωσης της Ευρώπης, αλλά διατηρείται η ουσία της αμερικανικής ευρωπαϊκής πολιτικής που συνδέει οικονομικούς, πολιτικούς και στρατηγικούς στόχους σε μια συνολική ιδέα ενοποίησης.

Η ανάλυση οργανώνεται σε πέντε μεγάλα κεφάλαια. Το πρώτο εξετάζει τις ιστορικές καταβολές της προβληματικής του έργου εστιάζοντας στην κληρονομιά της πολιτικής και οικονομικής αστάθειας του Μεσοπολέμου και στις ιδεολογικές απολήξεις του εθνικού διχασμού μέχρι τον τερματισμό της Κατοχής και τη διολίσθηση στις πρώτες φάσεις του Εμφυλίου. Στο δεύτερο κεφάλαιο, ο ελληνικός εμφύλιος διασταυρώνεται ιδεολογικά με την αντιπαράθεση μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων ως προς το σύστημα αξιών και ισχύος που θα διείπε το μεταπολεμικό σύστημα. Η έντονη αμερικανική παρουσία στα ελληνικά πράγματα ακολουθείται από πρωτοβουλίες για την πολιτική σταθεροποίηση και την οικονομική ανάπτυξη της χώρας σύμφωνα με τις αρχές της ατλαντικής ασφάλειας, της οικονομίας της αγοράς, της δημοκρατίας δυτικού τύπου και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (1949-1951).

Η ιδεολογική σύγκυση και η αναποτελεσματικότητα των ελληνικών κυβερνήσεων της περιόδου αυτής συναντώνται, όμως, χρονικά με την όξυνση του διπολισμού στις αρχές της δεκαετίας του 1950 (3ο κεφάλαιο). Κατά την περίοδο 1951-1952, πολιτικές γνήσιου εκδημοκρατισμού αποδυναμώνονται προς όφελος λύσεων που υπόσχονται μεγαλύτερη οικονομική και

στρατιωτική αποτελεσματικότητα. Η υλοποίηση της νέας προσέγγισης σηματοδοτείται από την άνοδο της κυβέρνησης Παπάγου στην εξουσία και επικεντρώνεται σε πρωτοβουλίες οικονομικού εκσυγχρονισμού και βαθύτερης ενσωμάτωσης της χώρας στους δυτικούς μηχανισμούς αμυντικής συνεργασίας (ΝΑΤΟ, Βαλκανικό Σύμφωνο, Δόγμα Αϊζενχάουερ, κ.ά.).

Η περίοδος των κυβερνήσεων του Κωνσταντίνου Καραμανλή, 1955-1963 (4ο κεφάλαιο), χαρακτηρίζεται από καίριες μεταβάσεις στην πολιτική και την οικονομία και από την πρώτη ανοικτή διατύπωση ενός συνολικότερου και συνεκτικότερου ευρωπαϊκού σχεδιασμού, που ενσωματώνει και τη βούληση για ποιοτικά άλματα στην εσωτερική πολιτική πραγματικότητα. Οι ευρωπαϊκές επιλογές της περιόδου αυτής υιοθετούνται μέσα σε προβληματικές οικονομικές και πολιτικές συνθήκες (Κυπριακό, αυξανόμενη εξαγωγική εξάρτηση της Ελλάδας από σοσιαλιστικές χώρες, πολιτική πόλωση, διόγκωση αντιδυτικών και αντιαμερικανικών ρευμάτων, κ.ο.κ.). Η κλιμακούμενη κοινωνική δυσaréσχεια έναντι των συντηρητικών οικονομικών και κοινωνικών πολιτικών της ΕΡΕ επιτείνει το φορτισμένο κλίμα, δρώντας καταλυτικά στην αποσαφήνιση της ελληνικής ευρωπαϊκής πολιτικής που επιδιώκει να ανακόψει τη διευρυνόμενη απόκλιση της Ελλάδας από την εξέλιξη των κοινοτικών χωρών. Παράλληλα, διευρύνεται η εσωτερική πολιτική διαδικασία με την ανάδυση της Ένωσης Κέντρου και την ενθάρρυνση ενός αποδεκτού δικομματισμού που υποσχόταν οικονομικο-κοινωνικές διεξόδους, χωρίς να αμφισβητεί βασικές στρατηγικές κατευθύνσεις, εξέλιξη που δημιουργεί ένα δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης εγχώριων και ξένων μεταρρυθμιστικών αντιλήψεων της εποχής.

Η Σύνδεση με την ΕΟΚ (Ιούλιος 1961), λίγο μετά το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων για τη δημιουργία μιας ευρείας Ευρωπαϊκής Ζώνης Ελεύθερων Εμπορικών Συναλλαγών (ΕΖΕΣ), επιδίωξε να εισαγάγει την Ελλάδα σε μια δύσκολα αναστρέψιμη ευρωπαϊκή προοπτική με μεταρρυθμιστική στόχευση (5ο κεφάλαιο). Η ιδιαίτερη, μέχρι τότε, ευρωπαϊκή διαδρομή της χώρας, που κορυφώθηκε με την προσχώρηση στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες 20 χρόνια αργότερα, αναλύεται εδώ όχι μόνον ως αντικείμενο, αλλά και ως υποκείμενο της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Συνιστά ένα ισχυρό παράδειγμα της δυναμικής που προσπόρισαν οι επιμέρους χώρες στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι καθώς, με τους όρους που έθεταν και τα ξεχωριστά προβλήματα που τις διέκριναν (π.χ. ελληνικά αιτήματα οικονομικού προστατευτισμού), επενέβαιναν στη διαμόρφωση της ταυτότητας και των στόχων του ευρωπαϊκού εγχειρήματος. Η προσέγγιση αυτή αναδεικνύει ιστορικά τη διαλεκτική μεταξύ εθνικών κρατών-ευρωπαϊκής υπερεθνικής ολοκλήρωσης. Επιβεβαιώνει, επίσης, γιατί οι εθνικές ευρωπαϊκές πολιτικές δεν μπορούν να ερμηνευθούν μόνο ως θεσμικά παρακολούθημα της ενοποίησης, αλλά αξίζει να μελετηθούν και ως συστατικά μορφοποιητικά στοιχεία της μεταπολεμικής ευρωπαϊκής ιστορίας.

Θανάσης Ν. Μποχώτης, *Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανοκλήρωτος φασισμός στο ελληνικό κράτος, 1864-1911*, 404 σελ. Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Μάρτιος 1999, επιβλέπων καθηγητής: Χρήστος Χατζηϊωσήφ [υπό έκδοση από τις εκδόσεις Βιβλιόραμα].

Η εργασία αποπειράται να καλύψει ένα κενό της πολιτικής ιστοριογραφίας στον τομέα των συντηρητικών και αντικοινοβουλευτικών οργανώσεων και ιδεολογιών. Η διαφαινόμενη μετατόπιση προς τον νεοσυντηρητισμό στην Ευρώπη, στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και, ιδιαίτερα, η πολιτική σταθεροποίηση ή, ακόμη, και η συμμετοχή, σε κυβερνήσεις συνασπισμού, νέων κομμάτων της «άκρας δεξιάς» σε μία σειρά ευρωπαϊκών χωρών (Γαλλία, Ιταλία, Ελβετία, Αυστρία), ενίσχυσε την υπόθεση ότι ο φασισμός δεν ήταν αποκλειστικά φαινόμενο του Μεσοπολέμου, μα είναι συνυφασμένος με το σύγχρονο κράτος. Η ιστοριογραφία και η πολιτική επιστήμη οφείλουν, λοιπόν, να αντιμετωπίσουν με ανανεωμένες θεωρητικές και μεθοδολογικές προτάσεις αυτά τα φαινόμενα.

Κατά την περίοδο 1864 ως 1890, η μεγάλη οικονομική επιφάνεια των ηγετικών μελών της ΕΤΕ, της Γενικής Πιστωτικής, της Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστεως, τους έδινε τη δυνατότητα να επηρεάζουν την τύχη των κτηματιών, των αστικών και μικροαστικών στοιχείων που επένδυναν τμήματα των εισοδημάτων τους στις μετοχές των επιχειρήσεων στις οποίες οι τράπεζες αυτές συμμετείχαν και στις ομολογίες του δημόσιου χρέους. Τόσο μια ορισμένη κρατική στήριξη των επενδύσεων σιδηροδρομικών και εξορυκτικών εταιρειών, αλλά, κυρίως, η προσφυγή του δημοσίου σε μαζικό δανεισμό, ιδίως από το εξωτερικό, ήταν απαραίτητη για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου αυτών των οικονομικών ομάδων, αφού οι προϋποθέσεις κερδοφορίας μεγάλης κλίμακας από την τοποθέτηση των κεφαλαίων τους στη βιομηχανία της χώρας απουσίαζαν. Η διευρυμένη κεφαλαιακή συσσώρευση της εγχώριας και ομογενούς χρηματικής αριστοκρατίας εξαρτιόταν από το διαρκώς διευρυνόμενο δημόσιο χρέος, δηλαδή από την άντληση του πλεονάσματος των υποτελών τάξεων με την αυξανόμενη φορολογία, μέρος της οποίας διατιθόταν για την αποπληρωμή των δανείων. Τα όρια αυτού του κυκλώματος βρίσκονταν στη δυνατότητα των λαϊκών τάξεων να απορρίψουν, με τη χρήση του δικαιώματος της καθολικής ψήφου, τέτοιες πολιτικές· επίσης, στην επιστροφή ενός μέρους του πλεονάσματος σε διάφορες κοινωνικές κατηγορίες, διαμέσου της λεγόμενης πολιτικής συναλλαγής ήτοι, με τη σύγχρονη ορολογία, των πελατειακών σχέσεων. Επομένως, η υπέρβαση αυτών των ορίων ισοδυναμούσε όχι μόνο με το ριζικό περιορισμό του δικαιώματος ψήφου, μα και με την κατάργηση του κοινοβουλευτισμού, αφού μόνο με αυτή θα εξαλειφόταν, στον μέγιστο δυνατό βαθμό, η πολιτική συναλλαγή. Από πολιτικής πλευράς, για την υπέρβαση

των ορίων αρκούσε η κατάργηση του κοινοβουλευτισμού διότι, σε αυτή την περίπτωση, η καθολική ψήφος, ακόμη και αν διατηρούνταν, μικρή επιρροή θα είχε στις κυβερνητικές επιλογές.

Ήδη, δίχως να έχει γίνει νύξη για την ιδεολογία του αντικοινοβουλευτισμού, δόθηκε ο ορισμός του. Η μέθοδος της εργασίας συνίσταται στην προσπάθεια ανάδειξης μιας συγκεκριμένης υλικής σχέσης της οποίας ο αντικοινοβουλευτισμός αποτελεί την ιδεατή έκφραση. Αυτό το φαινόμενο αποτελεί την ιστορική και γενετική αιτία των άλλων, πιο ανεπτυγμένων, μορφών αντισυνταγματισμού της περιόδου και ταυτόχρονα εξακολουθεί να συνυπάρχει με αυτές.

Με έναν τέτοιο ορισμό, μπορεί να εξηγηθεί η βαρύτητα του φαινομένου για το σύγχρονο ελληνικό κράτος. Η χρηματική αριστοκρατία αποτέλεσε το πιο ισχυρό τμήμα της ηγετικής τάξης της εποχής, εξαιτίας δομικών χαρακτηριστικών της ελληνικής οικονομίας και της θέσης της στη διεθνή οικονομία. Γι' αυτό, η ειδική σχέση της χρηματικής αριστοκρατίας με το κράτος αναδεικνύει τον αντικοινοβουλευτισμό και την πολιτική ιδεολογία του ως *μία* μόνιμη τάση της ηγετικής τάξης και ως *μία* εγγενή δυνατότητα του κράτους. Τα πολιτικά και θεσμικά του αιτήματα, όπως και η ιδεολογία του, αναλύονται διεξοδικά στην εργασία.

Κατά το ίδιο διάστημα, παρατηρείται η ύπαρξη ενός συντηρητισμού στον οποίο ενσωματώθηκε μια ασθενής αντικοινοβουλευτική τάση. Το φαινόμενο οφειλόταν στην ύπαρξη ενός δεύτερου και ασθενέστερου τμήματος της ηγετικής τάξης, των εξαστισμένων προκρίτων, που δεν είναι εξίσου γνωστό όσο η χρηματική αριστοκρατία, από τις υπάρχουσες μελέτες οικονομικής και πολιτικής ιστορίας. Το κομμάτι που διακρίνεται με σαφήνεια στο πλαίσιο του είναι οι σταφιδοκτηματίες της ΒΔ Πελοποννήσου. Η ιδιαίτερη θέση τους στις παραγωγικές σχέσεις, εκφράστηκε στο θεσμικό πεδίο με ένα ηπιότερο πολιτικό αίτημα.

Κατά την περίοδο 1890-1910, αποκρυσταλλώθηκαν οι προϋποθέσεις της εκτροπής από τον κοινοβουλευτισμό. Ήδη από το 1878 ως το 1890, ο στρατός ενισχύεται, γραφειοκρατικοποιείται και αίρεται πάνω από την κοινωνία των πολιτών. Μετά από μία υποχώρηση στη δεκαετία του 1890, που συνοδεύθηκε ωστόσο από τη διάδοση των ιδεολογικών τους επακόλουθων, οι τάσεις αυτές επανέρχονται δριμύτερες στη δεκαετία του 1900. Οι απαιτήσεις του Στρατιωτικού Συνδέσμου μετά το πραξικόπημα του 1909, εντάσσονται στην παράδοση του μεγαλοαστικού αντικοινοβουλευτισμού, αλλά από την περιορισμένη οπτική γωνία του βασικού αιτήματός του για σύναψη δανείου χρηματοδότησης των απαραίτητων εξοπλισμών, για μια επικείμενη σύγκρουση με τους Οθωμανούς. Όμως, η αύξηση της φορολογίας στην οποία αυτό το αίτημα οδηγούσε, δεν μπορούσε να γίνει δεκτή από τους μικροαστούς των συντεχνιών που αποτελούσαν την κύρια πηγή λαϊκής υποστήριξης για το νέο καθεστώς.

Η «τρελή» τρικουπική δεκαετία του 1880, συνέχισε με γρήγορους ρυθ-

μούς τη μετατόπιση του φορολογικού συστήματος από τους άμεσους στους έμμεσους φόρους, υπερδιογκώνοντας, παράλληλα, τη φορολογία. Έτσι, η τρικομματική κοινοβουλευτική δημοκρατία έγινε συνώνυμη της δημοκρατίας των φόρων και της διαρκούς χειροτέρευσης της κοινωνικής θέσης των μικροαστών, και μάλιστα αυτών της Αθήνας και του Πειραιά, (που προσπάθησε από το 1896 να οργανώσει αποτελεσματικότερα ο σύνδεσμος των συντεχνιών). Από το 1890 ως το 1910, οι μικροαστοί αποδέχθηκαν τα βασικά επιχειρήματα του αντικοινοβουλευτισμού, στρέφοντάς τα κατά της «βουλευτοκρατίας και της αφορολόγητης πλουτοκρατίας». Με αυτόν τον τρόπο, μία εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό έγινε για πρώτη φορά δυνατή, αφού απέκτησε λαϊκή βάση, μα παρέμεινε ταυτόχρονα θνησιγενής διότι στρεφόταν ενάντια στην κύρια αντικοινοβουλευτική δύναμη, την «πλουτοκρατία» ή χρηματική αριστοκρατία. Πολιτικοί μεσάζοντες της αφομοίωσης της αντικοινοβουλευτικής ιδεολογίας από τους μικροαστούς υπήρξαν οι εθνικιστικές εταιρείες του τέλους του αιώνα, αν και οι πρακτικές δεσμεύσεις που επέβαλλε η προσπάθεια προώθησης μίας επεκτατικής πολιτικής, καθώς και η αντιδημοκρατική διάσταση της ιδεολογίας τους, οδήγησαν στην άμβλυση της ανάπτυξης αυτού του φαινομένου σε μία ριζοσπαστική (φασιστική) κατεύθυνση. Ο ριζοσπαστισμός του οφείλεται στην απόρριψη της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας από κοινωνικές τάξεις που ήταν δημοκρατικές στην πολιτική και λαϊκές στην κουλτούρα.

Επιμέλεια: Μαργλέν Λογοθέτη

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Κύριε Διευθυντά,

Στο τεύχος του Μαΐου 2001, ο κ. Μαραντζίδης στην κριτική του βιβλίου που επιμελήθηκα μαζί με τον καθηγητή του Παντείου Κλ. Κουτσούκη για τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο (Φιλίστωρ, 2000) προέβη σε ορισμένες «άστοχες», κατά τη γνώμη μου, παρατηρήσεις. Συμφωνώ ότι στον τόμο δεν υπάρχει «κοινή προβληματική ή μεθοδολογική προσέγγιση». Πώς θα μπορούσε ήταν πανεπιστημιακοί διαφόρων κοινωνικών επιστημών, νέοι ερευνητές, συμμετέχοντες στα γεγονότα του Εμφυλίου και πολίτες του Καρπενησίου. Οι επιμελητές του τόμου προτίμησαν να αποφύγουν τους αποκλεισμούς, να είναι ανοικτοί στα κριτήρια των επιλογών, πιστεύοντας ότι κάθε ανακοίνωση περιέχει ιδιαίτερα ιστορικά –και όχι μόνο– στοιχεία που ο αναγνώστης μπορεί να αποδεχτεί, να αμφισβητήσει ή και να απορρίψει. Ορισμένες, μάλιστα, ανακοινώσεις περιλαμβάνουν σημαντικές μαρτυρίες που, ανεξάρτητα από το ύψος, τον χαρακτήρα και τον σκοπό τους, πρέπει οπωσδήποτε να διασωθούν, να αξιοποιηθούν, να γίνουν «κτήμα ες αεί».

Σε σχέση με τα όσα ο κ. Μαραντζίδης μου προσάπτει θα είμαι εξαιρετικά λακωνικός. Η αναφορά σε «κακοποιά στοιχεία» και «τρομοκράτες» δεν προέρχεται από την «προλαγάνδα των μηχανισμών», αλλά αποτελεί αντικειμενική κρίση, τουλάχιστον για κάποιον που ερευνά εδώ και 15 χρόνια τις «πτυχές του εμφυλίου», επιζητά την αλήθεια με βάση τις πηγές, προέρχεται από την Ευρυτανία και γνωρίζει «πρόσωπα και πράγματα» της περιοχής του. Δεν νομίζω ότι ο διακεκριμένος ιστορικός Mark Mazower «αξιολογεί» ή «είναι ιδεολογικά φορτισμένος», όταν μιλά για «τρομοκράτες και «εγκληματίες» στα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου του *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*. Ο διάλογος στη σελίδα 301 δεν είναι φανταστικός, αλλά προκύπτει από περιγραφές μαρτύρων (επειδή, μάλιστα, δεν είμαι απόλυτα σίγουρος ότι είναι ακριβής, χρησιμοποιώ τη λέξη «λένε»). Ο κ. Μαραντζίδης υποστηρίζει ότι από την ανακοίνωσή μου απουσιάζει μία «υπόθεση εργασίας και μέθοδος έρευνας». Όμως ούτε το ένα αμάρτημα διέπραξα ούτε το άλλο. Σκοπός της ανακοίνωσής μου δεν ήταν να απαντήσω, όπως ο ίδιος εσφαλμένα αντιλαμβάνεται, στο ερώτημα γιατί έγιναν οι «περιγραφόμενες βιαιότητες». Ήταν να καταδείξω το μέγεθος της συνεργασίας των κρατικών αρχών με τις αντικομμουνιστικές ομάδες της υπαίθρου σε μία συγκεκριμένη περιοχή, που βασίστηκε σε τοπικά αρχεία, τον τοπικό Τύπο και

μαρτυρίες πολλών ανθρώπων που έλαβαν μέρος στα γεγονότα. Θα έπρεπε ο επικριτής μου να λάβει σοβαρά υπόψη του ότι ο χώρος του συνεδρίου δεν ήταν μία κλειστή πανεπιστημιακή ή συνεδριακή αίθουσα σ' ένα μεγάλο αστικό κέντρο και ότι το ακροατήριο, στην πλειοψηφία του, αποτελούνταν από τις τοπικές αρχές και απλούς πολίτες του Καρπενησίου που διψούσαν για «γεγονότα» και επιθυμούσαν να ακούσουν από εμάς τους επαίοντες με λόγο τεκμηριωμένο, αλλά συνάμα σαφή και κατανοητό, τους καρπούς της έρευνάς μας και όχι υποθέσεις εργασίας και μεθόδους έρευνας. Κοινή ήταν η εκτίμησή μας ότι οι θεωρητικές προσεγγίσεις στο συγκεκριμένο περιβάλλον θα έπρεπε να είναι όσο το δυνατόν πιο περιορισμένες, ώστε να μην αλλοιωθεί ο χαρακτήρας και ο σκοπός του συνεδρίου.

Με τιμή,
Γιάννης Σακκάς
Επίκουρος Καθηγητής
Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ΑΝΑΓΓΕΛΙΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ

*Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας,
Ελληνικό Κέντρο Πολιτικών Ερευνών, Πάντειο Πανεπιστήμιο*

Τον Νοέμβριο του 2002 θα διεξαχθεί διεθνές επιστημονικό συνέδριο με θέμα:

Διαφθορά και Σκάνδαλα στη Δημόσια Διοίκηση και την Πολιτική

στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Όσοι ενδιαφέρονται να λάβουν μέρος με σχετική εισήγηση, μπορούν να επικοινωνήσουν με τον καθηγητή Κλεομένη Σ. Κουτσούκη. Τηλ. 010 9201826, 010 9238197, E-mail: Koutsoukis@hol.gr, Fax: 010 9218177, 010 9213142, Ταχ. Διεύθυνση: Λ. Συγγρού 136, 176 71 Αθήνα ή Αγλαύρου 19-21, 117 41 Αθήνα

*Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας
του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών
σε συνεργασία με την Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης*

**1ο Συνέδριο Πολιτικής Κοινωνιολογίας
Ελληνική Πολιτική και Κοινωνία.**

**Μετασχηματισμοί στην εποχή της ευρωπαϊκής ενοποίησης
12-14 Φεβρουαρίου 2003**

Οι θεματικές του συνεδρίου είναι: (1) Πολιτικό Σύστημα: Φαινόμενα στασιμότητας και τάσεις αλλαγής· (2) Πολιτική και Κοινωνία στην Ελλάδα σήμερα· (3) Ελληνική Πολιτική και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση.

Παρακαλούνται οι ενδιαφερόμενοι να αποστείλουν περιλήψη της ανακοίνωσής τους σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή από την 20ή Μαΐου ως την 30ή Σεπτεμβρίου 2002 (ΕΚΚΕ, Μεσογείων 14-18, 115 27 Αθήνα, υπόψη κ. Νίκου Σαρρή για το Συνέδριο του ΙΠΟΚΟΙΝΩ, ηλεκτρονική διεύθυνση dcharal@ekke.gr). Η περίληψη θα κυμαίνεται στις 700 λέξεις και θα συνοδεύεται από σύντομο βιογραφικό σημείωμα των συγγραφέων. Οι προτάσεις θα κατατεθούν για «τυφλή αξιολόγηση» σε Ειδική Επιστημονική Επιτροπή. Θα προσκληθούν κύριοι ομιλητές από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Τα πρακτικά του συνεδρίου θα δημοσιευτούν σε τόμο.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Diamandouros, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloumbis, C. Lyrantzis, El. Nicolacopoulos, A. Rigos, C. Spanou, M. Spourdalakis

Executive Board P. Valianos, D. Gravaris, N. Demertzis, L. Louvi, G. Moschonas, G. Pagoulatos, D. A. Sotiropoulos

Co-ordinator D. A. Sotiropoulos ~ **Book-Review editor** D. Gravaris ~ **Technical Assistant** M. Logotheti ~ **Financial Assistant** M. Sitara ~ **Public Relations** V. Aranitou

Scientific Board N. Alivizatos, Th. Veremis, P. Getimis, G. Dertilis, P. Kazakos, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, C. Rozakis, P. Sourlas, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis, K. Psychopedis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel & Fax +30-10-3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Secretariat: M. Sitara

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 5,87 Euro. Subscriptions: Individuals 11,74, Foreign 29,35, Institutions 58,69, Students 8,8. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

STEPHANOS DIMITRIOU

POLITICS AND "THE CLASH OF CIVILIZATIONS". S. HUNTINGTON'S ARGUMENT FOR THE UNIQUENESS OF WESTERN CIVILIZATION AND THE IMPOVERISHMENT OF MODERNITY'S UNIVERSAL CHARACTER

This article undertakes a critical reconstruction of S. Huntington's argument and his key viewpoint that clashes in the future will not take place on the political level, but rather be caused by serious cultural conflicts. Huntington suggests that western civilization is in danger, threatened by foreign cultures which are hostile towards it. After stating Huntington's key viewpoints and his argument's main lines, the article criticizes the conceptual and methodological structure of this argument in order to demonstrate Huntington's reasons for juxtaposing modernity's universal character and value system to

western civilization's uniqueness. This may lead to ruling out the values of toleration and coexistence in favor of the need of preserving the immiscible attributes of western civilization that is being threatened by various cultural types, against which it ought to prevail, if it is to maintain its dominance.

TAKIS S. PAPPAS

THE END OF CHARISMA?
*POLITICAL CRISIS, CHARISMATIC LEADERSHIP, AND
DEMOCRACY IN TWENTIETH-CENTURY GREECE*

This article seeks to account for the heavy and almost continuous presence of charismatic leadership in twentieth-century Greek politics, as well as provide some explanation about its recent decline. Rather than putting emphasis on the personality traits of charismatic leaders, or the nature of their respective followings, the focus of the article is on the nature of crises facilitating the emergence of charisma. Such crises, the article claims, may be of two distinct types, *real* or *invented*, each type leading to a different kind of charismatic emergence. Real crises, first, may concern either national security or the survival of the democratic regime. In such cases, the people in crisis invite a leader who they think possesses charismatic qualities, and who, after resolving the crisis, is acknowledged the savior of the entire nation. On the other hand, invented crises are not about the type of regime, which *is* democratic, but about its imperfect functioning. Here, charismatic leaders, by managing to represent reality as if it were in a state of unresolved institutional crisis, receive delegation from broad popular masses in order to "save" democracy. This kind of charismatic emergence often leads to populism or to real political crisis, which may cause the downfall of existing democracy. To clarify its theoretical propositions, the article uses six case studies from the recent historical record, three of them representing real crises (the 1909 Goudi revolution, the National Schism of the years 1915-17, and the 1974 transition to democracy), the other three representing invented crises (the 1935 military revolt, the "unrelenting struggle" of George Papandreou, and the meteoric rise of PASOK). Charismatic leaders, the article concludes, are unlikely to rise as long as large crisis situations are deterred from occurring, something, however, that might not be always possible in the future.

DEMOSTHENIS MAMMONAS

THE ROLE OF THE EUROPEAN PARLIAMENT IN THE FIELD
OF THE COMMON FOREIGN AND SECURITY POLICY (CFSP)

As the Common Foreign and Security Policy (CFSP) was left as an inter-governmental pillar by the Maastricht Treaty, only a minor role has been re-

served for the European Parliament. The member states have proved to be extremely reluctant in offering competencies in a field which traditionally touches the hard core of national sovereignty and seems to be incompatible with the intervention of a parliamentary body. However, the Parliament has made efforts to exploit all competencies offered by the Treaty (consultation, information, questions and recommendations towards the Council, annual debate), completing simultaneously all the necessary internal arrangements (external affairs, security and defense policy committee, internal rules modification). The Parliament has asked for a substantial development of a real CFSP as well as for its own reinforcement. The Parliament's role has been indirectly upgraded by the Amsterdam Treaty only in the financial part of the CFSP. The future scenarios for the parliamentary role in the CFSP, after taking into consideration the conclusions of the basic theoretical approaches of the European integration, finally confirm that its own role will directly depend on the progress of the procedure itself: the faster the political union develops along with the CFSP inclusion in the community pillar, the more substantial will be the role of the European Parliament.

MARIOS HATZOPOULOS

NATION AND NATIONALISM.

A BRIEF SURVEY OF THE SCIENTIFIC DEBATE

The post-World War II decades have witnessed an increasing scholarly interest in the field of Nations and Nationalism and, following the national(*istic*) resurgence in numerous parts of the globe, the blossoming of a fervent academic debate. This article seeks to offer an introduction to the contemporary debate on these issues. It starts by delimiting the field itself and, then, turns to the existing theoretical approaches, grouped as Schools of interpretation, namely the Modernists, Primordialists, Perennialists, Ethnosymbolists, and Postmodernists. The basic arguments espoused by each School are discussed, along with their strengths and limitations, in an attempt to show the extent of their contribution to this lively and wide-ranging debate characterised by divergent views and rival explanatory accounts. Given the theoretical polyphony of the field, the article discusses the perspectives of this debate all the while attempting to propose a viable way by which these sharp disagreements could eventually be reconciled to the benefit of the research community as a whole. Finally, the debate is briefly considered in the light of the ongoing globalisation processes.

έκδοση της ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης
ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

19

Στέφανος Δημητρίου

Πολιτική και «σύγκρουση των πολιτισμών»: Το επιχείρημα του S. Huntington για τη μοναδικότητα του δυτικού πολιτισμού και την απίσχναση του οικουμενικού χαρακτήρα της νεωτερικότητας

Τάκης Σ. Παππάς

Το τέλος του χαρισματικού; Πολιτική κρίση, χαρισματική ηγεσία και δημοκρατία στην Ελλάδα του 20ού αιώνα

Λημοσθένης Ν. Μαρμωνάς

Ο ρόλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στα πλαίσια της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ) της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Μάριος Χατζόπουλος

Έθνος και Εθνικισμός: Συνοπτική επισκόπηση ενός σύγχρονου επιστημονικού διαλόγου

Νίκος Μουζέλης

Σημειώσεις για τον εκσυγχρονισμό, την παγκοσμιοποίηση και την πτώση του κομμουνισμού

Βασίλης Καπετανγιάννης

Νίκος Πουλαντζάς. In Memoriam

Βιβλιοκριτικές

**Μάιος
2002**

MD0006025882